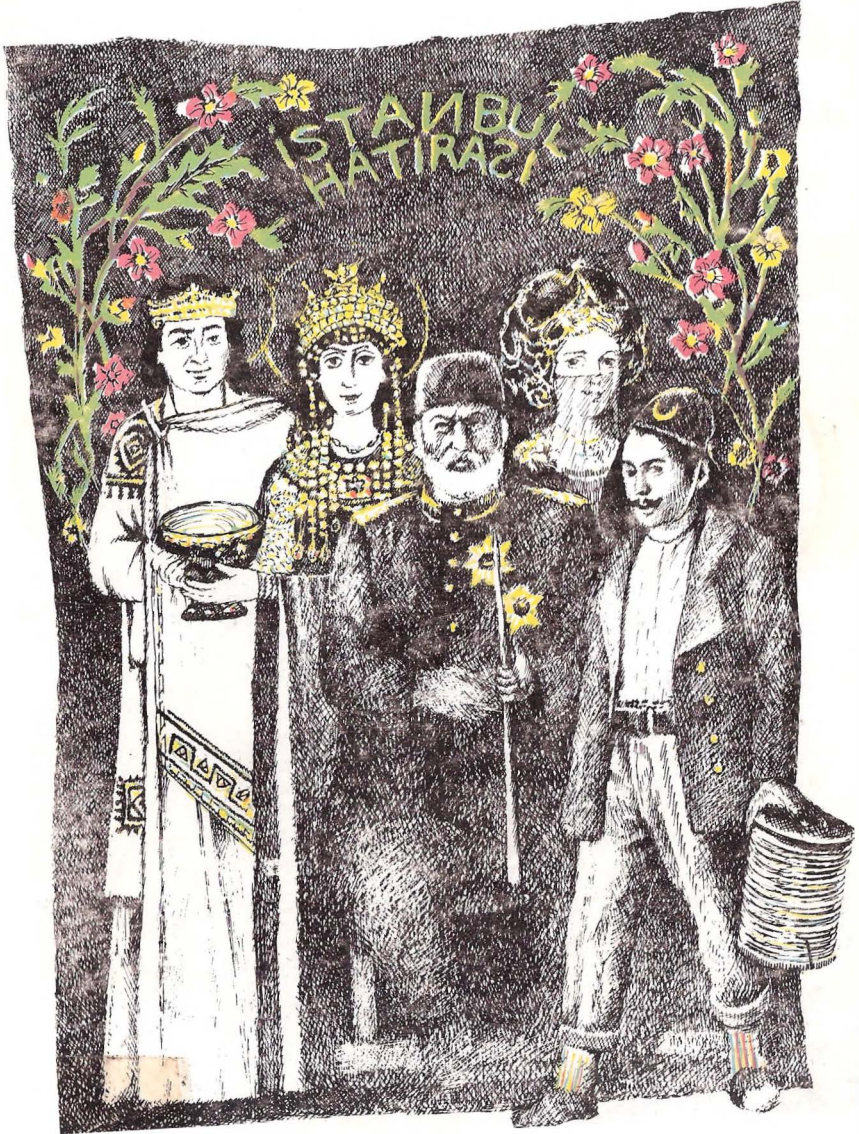

İSTANBUL'DAN SAYFALAR

İLBER ORTAYLI

hil 30

Kapak Tasarımı, Sevinç Altan

Resimler, Sevinç Altan

Dizgi, Civan Matbaa

Baskı, Gümüş Basımevi

Cilt, Nurettin Mücellit

Birinci Bası, Ağustos 1986

Tüm yayın hakları Hil yayına aittir.

İSTANBUL'DAN SAYFALAR

İLBER ORTAYLI

hıl yayın

Binbirdirek Meydanı 5/3
Cağaloğlu — İstanbul
Telefon : 527 79 21

İÇİNDEKİLER

Sunuş	7
İstanbul Albümünden Parçalar	9
İstanbulluların Dili	19
Dünden Bugüne Mezarlıklar	25
Eski İstanbul Evleri	29
Sultanahmet Meydanı - Dünyanın başlangıç noktası	36
Bayezit Meydanı	42
Ulema Semtlerinde Gezinti	49
Babıâli Denilen Yer	67
Babıâli'den Aydın Portreleri	73
Babıâli'de Basın	80
Eski Beyoğlu'ndan Çizgiler	86
Beyoğlu'nda Venedik Sarayı	99
Fransız Devrimi ve İstanbul	104
Fener'de Tarih - 1500 yıllık tarihin sıkıştığı bir dünya tiyatrosu	109
İstanbul'da Barok	120
Gümüşsuyu'ndan Taksim'e Son Asır Tarihinin Pa- noraması	130
İstanbul'da Deniz Ulaşımı Nasıldı?	143
Tramvay İstanbul'un Asalet Beratı İdi	149
Eski Devirde Nasıl Besleniyorduk?	152
İstanbul Ramazanları	157
İstanbul'un Kütüphaneleri ve Kitapseverleri	161
İstanbul'un Meyhaneleri	169
İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Ardındaki Gelenek	175
Haliç'de Yıkılan Tarih	182
Başka İstanbul Yok	186
İstanbul'da Yerleşme Düzeninin Evrimi Üzerine	190

SUNUŞ

İstanbul, sayfaları çevrilmekle bitmeyen bir kitap; seyrine doyum olmayan bir resimdir. Burada sadece onun birkaç sayfasını çevirmeye çalıştım. İstanbul göz-nuru dökülmemiş bir bilim dalıdır. Bu şehirde uygarlık tarihinin her anından, her bucağından kalıntılar, renkler vardır ve bugün de ilginç bir değişimin içindedir. Biz İstanbul'da yaşasak da onu tanımıyoruz. Yöneticilerimiz onu New York gibi gökdelenlerle bezemek istiyor. Yönetilenlerimiz ise yeşilliğine, sokaklarına yabancı veya kayıtsız. Bazı sorunları birlikte düşünmek isteğiyle, İstanbul semtleri ve eski hayatı üzerine Cumhuriyet, Milliyet gazetesi ve bazı başka yayın organlarındaki sohbet ve makalelerimi yeniden ele alıp derlemeye giriştim. Bazı makaleleri de bu derleme için yazdım. Derlemedeki yazılar, daha çok bir İstanbul gezisinin getirdiği esintiler biçiminde kaleme alınmıştır. Gezi uzun yıllar sürdü ve daha da sürmesini dilerim. Aslında günlük telaşın dışına çıkıp, İstanbul'un bir iki sokağını gezip gözetlemenin, tadına varılmaz keyiflerden olduğunu hepimiz biliriz. Derlemenin en son makalesi; İstanbul'un mekân düzeninin tarihi evrimi üzerine, bir bilimsel dergide çıkmıştır. Umarım çok sıkıcı olmaz. Sohbeti kesmemek için, birkaç arşiv belgesi dışında zorunluluk olmadıkça metnin içinde kaynak notu vermedim. İsimleri zikredilen, İstanbul tarih ve kültürünü tanımamızı sağlayan ya-

zarların, kaynak eserlerini denemelerin sonuna koydum. Derlemedeki harita ve resimleri çizen dostlarım Sevinç Altan ve Dr. Akın Atauz'a teşekkürü bir borç bilirim. Hepimizin hayranı olduğumuz İstanbul'un; tarihinin bu en zor ve en sorunlu yıllarını atlatacağına inanıyorum.

İlber ORTAYLI

İSTANBUL ALBÜMÜNDEN PARÇALAR

«Be makam-ı Konstantiniyye el mahmiyye». Yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu'nun fermanlarında ve kayıtlarında büyük şehrin ismi böyle geçirdi. Son döneme kadar, basılan bazı kitapların ilk sayfasında «Konstantiniyye... matbaası» künyesi vardır. Osmanlı, Büyük Konstantin'in kurduğu dünya başkentine sahip olmaktan gurur duyar.

İsimleri çoktu büyük şehrin: Asitane, Deraliyye, Dar-ül hilâfetil aliyye, Dar'üssaadet veya Dersaadet (Saadet evi - Saadet kapısı), İslambol gibi.. İstanbul «Stinpolis - şehre doğru» deyiminden gelir. Nedense Konstantinopol isminden bucak bucak kaçanlar, bu kelimeyi Türkçe sanırlar. 15. yüzyıldan beri şehre gelen seyyahlar onun düzineyle ismini saymadan edemezler: *Byzantion*, *Nea Roma* vs. Slavlar *Tsarigrad* der. Balkanlarda hâlâ böyle, Çar şehri ismiyle yaşar. İsmi çok, eseri çok, uzun geçmişli şanlı bir şehirdir İstanbul...

Övünmekten çok, omuzlara ağırlık yükleyen bir sorumluluk duymak gerek. Herkesin dilinde ayrı isim, ayrı renkte menkibelerde yaşayan böyle bir şehir, evrensel bir sorumluluk yükler sahiplerine; bunu düşünebilenin Boğaz rüzgârlarının bile bastıramayacağı kadar ter dökeceği açık. Hangi şehir var ki, her köşesi çeşitli ulusların, kültüründe ve dilinde yaşayan efsanelere ve deyimlere konu olsun. Paris argosundan, deyimlerinden

kaç tanesi Türkçe'den Sırpça'ya, Arapça'dan Rusça'ya geçip yaşamıştır. Ren Nehrinin efsanelerini uzman edebiyatçı ve folklorcuların dışında kim bilir? Ama Boğaziçi efsaneleri kaç ulusun okul çocuklarının belleğindedir.

1940'ların sonunda Avrupa'daki bir rektörler toplantısında *Sıddık Sami Onar*; en eski Avrupa üniversitesi benimki, protokolde başta ben gelirim diye tutturmuş. Hak vermemek taşra üniversiteleri rektörlerinin ne haddine; Oxford'lar, Cambridge'ler, Sorbonne, Prag ve Heidelberg'ler, *Theodosius*'un 5. yüzyılda kurduğu üniversitenin halefi olan İstanbul'u ön tarafa almışlar. İstanbul 19. yüzyıla kadar burnundan kıl aldırmadı kimseye, aklımızı başımıza toplarsak, gene de aldırmaz. Hangi şehrin böyle bir silüeti var ki? İstanbul'un dışı cihanı yakar, içi bizi. 50 senedir olmadık gudubet nesneler dikildi sırtına, gene de bana mısın demiyor...

Törenler şehriydi dünya başkenti İstanbul. Ama bin yıl boyu yapılan törenler karnavalından çok, ihtişamı sergilemek içindi. Bizans'tan bu yana dost-düşman herkesin önünde, imparatorlukların şaşaası ürkütücü biçimde vurgulanırdı. 10. yüzyılda Kayser I. Otto'nun elçisi Cremona Piskoposu *Liutprand*'ın Bizanslılar gözünü kamaştırdı: «Sen kendini elçi, efendin olacak barbarı da imparator mu sanıyorsun?» dediler. 16-17. yüzyıllarda da Osmanlılar aynı şeyi yaparlardı. 18. yüzyılda ise bizim elçilerin Françe ve Nemçe ülkelerinde gözleri kamaşmaya başladı. Kamaşınca bedelini İstanbul ödedi. İstanbul bu; hemen barok stilinde yapılan kasrlar, camiler, sebiller ve kışlaları takıp takıştırdı, hem de daha güzel oturdu barok onun üstüne Avrupa'dakilerden. Güzele ne yakışmaz?

Törenden söz ediyorduk; elçiler davet edilirdi Saray-ı Humayun'a, ulufe dağıtıldığı günlerde, kapıkulu askerinin nümayişini görsünler de Şevketlu Hünkârın

kılıcının kuvvetini anlasınlar diye... Sünnet düğünleri meydanlarda yapıldı şehzadelerin, ahali Padişahın ser-
vetine ve cömertliğine parmak ısırın diye. Hünkâr se-
fere çıkarken altın zırhlar kuşanıp, mücevherli sorguç-
lar takardı. II. Osman (Genç) sade giyindiği için ahali
kızdı kendisine; «Osman Çelebi» diye hafife alırlardı.
Padişah dediğine kul gerek, ihtişam gerek. Bizans'ın
kayzerleri Hipodromdan, bu dünyaya hükmettikleri şeh-
rin batısına uzanan tören yolunda; artlarında varegle-
ri, çavusiosları ve dahi dünyayı hayran bırakan ürün-
leri yaratan zanaat erbabının temsilcileriyle ilerlerlerdi.
Aynı yolun adı *Divanyolu* oldu. Gene Ali Osman padişa-
hı, vezirleri, çavuşları, dört bir yandaki ısıllı peykleri,
solakları, arkada kapıkulu ocakları, mehterle ve esnaf
alaylarının gösterişiyle geçirdi. İsyan çıktı mı Bizans'
ta, *Nika* isyanı gibi, Hipodromda başlar, sonra saraya
doğru atılırdı kalabalık. Osmanlıdaki ayaklanmalar da
orda başlardı; ve kalabalık aynı yerdeki saraylara doğ-
ru yönelirdi. Hipodromun adı *At Meydanı* olmuştu. Es-
naf geçerken, apartman boyu nahıllar* taşırlardı, mes-
leklerini, işlerini sergilerlerdi. Böyle esnaf alaylarını
ballandıra ballandıra anlatan yalnız *Evliya Çelebi* değil;
Piskopos *Liutprand*'dan beri şehri gören her yabancı
hayran kalmış büyük şehrin becerikli zanaatkârlarına.

Ünü yüzyılları dolduran Ayasofya'nın yanına Sul-
tanahmet eklendi, Süleymaniye eklendi. Şehre kuzey-
den, güneyden, batıdan, doğudan gelen herkes büyülen-
di. Mozaikleri kışkırtmak için camilere, çarşılarla, sa-
raylara, hamamlara çiniler döşendi; yüzyıllardır sıcağa,
soğuğa dayanan mavi çiniler... Kubbeleri minareler süs-

* **Nahl**, hurma ağacı demek. Hurma ağacı şekli ve boyunda süslü ma-
ketlere denirdi.

ledi, mavi sularla yeşil yamaçları da köşkler, kasrlar, yalılar...

Ahşap mahalleleri yangınlar silip götürürdü. 15. yüzyılda Bizans'tan geçen Kastilya elçisi *Clavijo*'dan, 19. yüzyıldaki *Lamartine*'e kadar herkesin dediği aynı; kamu binalarının görkemi ve nefis taş işçiliği yanında, konutların çerden çöpten hali. Yangının süpürdüğü yerlerde bostanlar, çayırlar biterdi. Şehir, ekmekle etin dışında sebzenin sıkıntısını, Birinci Dünya Savaşı'nda bile pek çekmedi. Çünkü sebze deposu bostanlar şehrin içinde ve dışında serpilmişti. Yangın bir çıktı mı, silip götürürdü ahşap mahalleleri ve içindeki kültür mirasını. 19. yüzyılda kâğır yapı inşaat işçi ve ustasını yetiştirmek, yangın duvarı örmek, bürokrasinin başlıca işlerinden biriydi. Sonra merkezileşen ve bürokrasisi gelişen devlet, koca koca binalara yerleşmeye başladı. Şirketler ve mağazalar Beyoğlu'nu doldururken, hükümet binaları da Bab-ı âli ve civarının çehresini değiştirdi. Kayıkçıların canına okuyan yandan çarklı gemicikler suyun üstünü doldurdu. Bugün küflenip kalan zavallı Beyoğlu o devirde Paris gibi gelirdi millete, her ne kadar *Lamartine* Beyoğlu'nu Fransa'nın taşra şehirlerindeki ana caddelere benzetiyorsa da, 19. yüzyılın İstanbullusu dünyaya o caddeden açılırdı. Hanımlar ordan giyinir, beyler ordaki kitapçılardan «journal»leri, «livre»leri alırdı. Yasak livre ve journailler Yüksek Kaldırım'daki yabancı postanelerden gizlice teslim alınırdı. Ceride ve kitaplarla yetinenler, karşı taraftaki Bayezid Camiinin avlusuna ve Bab-ı Ali tarafına uzanmalıydı. Tatlının, aşın alaturkası İstanbul'da.. Ramazanlarda Bayezid sergisi kurulunca bütün imparatorluğun yemekleri, Şam'ın, Haleb'in tatlıları orada; alafranga mutfak ise Beyoğlu tarafında. Hoş, ağzının tadını bilen millet Beyoğlu mutfağını da kısa zamanda iyice kavrayıp alâsını pişirir

hale geldi. Beyoğlu kâgirdi ve ahşap İstanbul'a tepeden bakardı. İstanbul'da çarşı, pazar merkezdeki taşhanların, camilerin etrafında kümelenmişti. Bütün yollar çarşıya çıkar, İstanbul'un çarşıları o gün bugün bir ayrı dünyadır.

Kapalıçarşı'da binbir çeşit mal satılır, ne ararsanız vardır derde devadan gayrı. Derde deva mı aradınız, o zaman Mısır Çarşısına gidilirdi. Binbir çeşit baharat orda, attardan sorulup, iştahsızlıktan romatizmaya ve kapanmayan yaranın merhemine kadar her derdin otla tedavisi mümkün. Kapalıçarşı esnafı eşi bulunmaz adamlardır. Her devirde kendilerine göre yollarını bulurlar. Gelene geçene asılırlar, hem de her dilde. Bir hafta çarşıya otuz Finli turist gelsin, ertesi hafta Fince pazarlık etmeyi öğrenirler. İğneden başlayıp, deve yüküyle çıkmayan yoktur oradan, hiçbir zaman da olmadı.

Camilerin avlularında arzuhal yazanlar, mühür kazanlar, hüsnühat sahibi hattatlar, kitap kopya edenler (müstensih), sahhaflar... Yazı ve kitap mukaddes sayılıyor, bu işlerle uğraşanlar onun için selâtin camilerinin yanı başına yerleşmiş. Her evde bir *Kuran* var. Arkasına doğan çocukların ismi ve doğum tarihini yazıyor bazen hane büyükleri, yangından kurtulan ailenin tek şeceresi bu... Başka yerde doğru dürüst bir kayıt yok. Toplum soyunu sopunu da, bildiği kadarıyla ezbere bilecek. En görkemli vezir hanedanlarının bile şecereleeri bazen yok veya varsa da pek sağlıklı bilgi içerdiği söylenemez. Ne ola ki, devletin sahibi olan hanedan'ın şeceresi bile eksik bilgilidir; bazı padişahların bazı hemşireleri belirsiz, her şehzadenin babası belli ama, analar için aynı sağlıklı bilgi yok. Kayıt kuyutla başı o kadar hoş değildi bizim eski toplumun. Bilgiler şifahî, olaylar

ve şiirler sözle nakledilirdi. Meddah, Karagöz, Ortaoyunu bir zamanlar daha yüklü muhtevası ve kalabalık seyircisi olan sanatlardı o yüzden... Osmanlı toplumunda insanların asalet düşkünlüğü de, asalet kurumu da yoktu; bildiğini, öğrendiğini kaydedip saklama alışkanlığı da. Bayezid Kütüphanesi müdürü İsmail Saîb efendi'nin meclisi, değme Avrupa Üniversitesi'ndeki Arabistik seminerlerine taş çıkarırmış. Nemçeli *Oscar Rescher* (Osman Reşat Efendi) öyle diyor. Ne var ki, o meclislerde konuşulan şeyler, incelemeler, bilgiler sahipleriyle birlikte gitmiş. (Men hafeze merre, men ketebe kar're - ezberleyen gider, yazanını okunur.) Batı insanı için, cıvık veya ciddi her kitap günden güne irfan artırır. Osmanlı insanı ise irfan için mürşid arar. Saatlerle günlerle, mürşidin ağzından çıkan hafızaya nakşedilir. Yakın zamanlara kadar kahvehane ve meyhane bile, karşılıklı gevezelik eden, dinlemeden konuşanların değil; dinleyenlerin yeri idi. Toplananlar devlet idaresine dil uzatanları da dinlerdi. *Devlet sohbeti* denirdi böyle dedikodulara. IV. Murat'ın meyhane ve kahvehane kapatmasının nedeni bu; içkiyle dili çözölen, kafeinin parlattığı zekâyla cevher yumurtlayanların İstanbul ahalisini kışkırtması istenmezdi. Kahvelerdeki Ortaoyunu ve Karagöz'de esaslı politik taşlamalar da bulunurdu. Yasaktı o yüzden Sultan Hamid İstanbul'unda Ortaoyunu. Macarlı *Ignacz Kunoscz Efendi* Ortaoyunu tetkiki için Eskişehir'e uzanmak zorunda kalmıştı. Kütüphanelerle doluydu İstanbul derler. Gerçi Arap, Acem illerinin yazmaları, müşterisi daha bol diye İstanbul'a akarmış, ama öyle kitap okuyup yazmakta rekora yaklaşan bir toplum değildi. Camilerin civarında vakıf kütüphaneleri vardı. hafız-ı kütub kitapların adını ve muhtevasını ezbere bilirdi. Anlayacağınız o devrin bibliofil ve biblomonları oraya mahkûmdu. Diğer taraftan da Av-

rupalı elçiler ve maiyyeti, kitap toplar götürürdü; ta Bizans'tan beri nice şeyler Floransa'ya, Roma'ya, sonra Viyana'ya, Paris'e akıp gitmiş. Hâlâ da gidiyor. Şimdilerde parası bol, kitaba aç başka ülkeler çıktı. (büyükçe Amerikan kütüphanelerinin Ortadoğu pazarlarına yolladığı uzmanlar var.) O zamanlarda az okuyup az yazarlardı. Matbaanın kurulmaması yalnız yobazların işi değil, aydınlık fikirliler de pek okumazdı herhalde. Matbaayı daha önceden onlar getirtirdi yoksa, getirtmeseler de tüccar kafalı Venedikliler, Venedik'te Osmanlıca kitap basıp, getirir satarlardı.

Mescitlerin yanında, her mahallede bir mektebin odasında salınan bebecikler kitap okumaya hazırlanırdı. Çoğunu ebeveyni, ölünce arkalarından bir «Yasin-i Şerif» okusun diye gönderirdi. «Eti senin, kemiği benim» diye veriliyor hocaya, o da «ya Allah» deyip falakaya yatırıyor, ne vahşet! Öyle mi dersiniz? 16. yüzyılda İstanbul'a gelen bir Alman protestan papazı *Salomon Schweigger*; Türk öğretmenlerin çocuklara yumuşak davrandığını, çocukların da terbiyeli olduğunu söylüyor. Yalan değil, o asırlarda Alman okullarındaki sopayı düşünün. Schweigger'e göre; ezberlemek de iyiymiş, İncil öyle ezberlenirse manası iyi anlaşılırmış. Anlaşılan ezberle öğrenimin modası sonradan geçti her yerde. Çocuğun biri okumayı söktü mü. merasim başladı. Hoca hemen kalfayı çağırır, mini mininin elinden tutsun, evine götürsün diye... Cüz kesesi omuzuna ters asılır; bebecik bu işi devirdi, su gibi okuyor demektir bu. Ev mektebin yanında da olsa merasim değişmez, mahalle dolaşılır, çarşıdan geçilir. Kalfanın elinden tuttuğu minik, dükkânların önünden geçtikçe, kasap, bakkal dışarı fırlar. Elifi mertek sanan adamlar, bu minik sihirbaza «maşallah» çeker, alkış tutar. Yoldan geçen hatunlar «Rabbim nazardan saklasın» der. Saka bir maş-

raba su döker, şan olsun diye. Evde bahşişler, dualar, hocaya hediyeler. Artık o minik kâtip olacak, efendi sınıfına girecek, bundan sonra onun yeri başka... Zararlı neşriyatı okumaya «bidayet-i Tanzimat»ta başlayana kadar sırtları yere gelmezdi bu efendilerin. Kalemin kıraatın kuvvetliyse, Bab-ı âli seni bekler, terbiyeli bir efendiysen yol açık. Yok, illâ yazmaktan nasibin yoksa, kaleler fetheden vezirin soyundan gelsen fazla sürmez bu saltanat. Karun kadar zengin olsan, falanca ağasıdır. Beyefendilik için okumak, yazmak gerekir. Mevlid okuyan, muska yazan, çıkık-kırık tamir eden mahallenin gözdesi. Mahalle zaten alkışlamada da, aforoz etmede de ilk ve son merci. İnsanın hayatı orda geçer.

Fener'den başlayın: Patrikhanesiyle, zengin konağı ve fakir viranesiyle burası Rumların semtiydi. Sonra Balat Musevilerindi; sinagogu, zenginin evi ve yahudi-hane denen ahşap sefalet apartmanlarıyla; sonra Sulu-manastır. Edirnekapı değişik. Derken Karagümrük gelir. 19. yüzyılın sefalet mahallesiydi, kavgası, hırçınlığı onun için boldu. Sonra Sulukule gelir, dışlanan Çingenelelerin yeri. Sonra daha da gidelim denize doğru. Samatya'lar, Kumkapı'lar Ermeni mahalleleriydi. Kocaman kiliseleri, patrikhaneleri, zengin konakları, fakirhaneleriyle... Şehrin mutena yerlerinde de Müslümanlar. Gene aynı şey, zengini-fakiri bir arada, aslolan kazanç ve servet bakımından hangi takımın adamı olduğun değil; salyangoz sattırıp sattırmaman. İnsanları mahalle mahalle ayrı rafa dizdiren olay din ve dildi. Sonra kaynaştı şehir; herkes kesesine göre bir mahalleye toplanmaya başladı. 20. yüzyıl başında Gümüşsuyu apartmanları çıktı ortaya mütekaîd kazaskerle, Rum tüccar aynı binaya yerleşti veya yan yana villalara.

Uzak ya da yakın otursun, büyük şehir halkının her zaman kanı kaynamıştır birbirine. Bayramda tebrike, ölümden başsağılığına, ayrı dinden komşu koştururdu herkesten önce. Varlıklılar, Mekteb-i Sultani'de (Gala-tasaray) esnaf takımı çarşıda ve loncada yoldaş olur kaynaşırdı. Salyangoz zaten İstanbul tarafında değil, Beyoğlu'nda satılırdı. Orada da salyangozu her dinden monşer takımı yerdı.

Osmanlı mahallesi bir bütündü. Zaten mahalleye yerleşmek için bugünkü gibi komisyoncuyla uyuşmak yetmezdi. Mahalleli toptan kefil olacak, sağlam pabuç, ırz ehli adam olmak lazım. Onun için de kendilerince uygunsuz takımının evini basarlardı gece yarısında. Dedikodu bir arada, düğün dernek, hastalık, doğum, ölüm bir arada olurdu. Mahallenin mescidi yanında bir mezarlık, mezar taşlarının üstünde kavuk, üsküf, gelin-başı, esnaf abanisi. Ölümler kendi aralarında sohbet, yaşayanlar yan kahvede mezarlıktakilerle birlikte... İstanbul mezarlıkları en işlek alanlardandı. İnsanlar ya evliyanın mezarında mum yakar, çaput bağlarlar, ya gelip geçip Fatiha okurlar, ya da mezar kenarında dinlenip dedikodu yaparlardı. Mezarın kenarındaki kahvehanede gündüz çay, kahve, nargile, gece de otların arasında gizlice kafayı çekenler, yirmi dört saat yalnız bırakmaz ölümleri.. Şimdi mezarlıkların da yıkımı ve izolasyonu başladı. Bir yandan da yeşil saha deyu feryat eder dururuz.

Mahalleli dediniz mi kendi işini kendi gören cemaat demektir. Hiçbir ihtiyarın canı sıkılmaz; dedikodu dertleşme, ruhsal bunalım bırakmaz kimsede. İpi çekilmedik kapı yoktur. Lağım-çeşme tamirine herkes katılır. Çöpü de güya kaldırmaları gerekir, ama kaldırmazlar. Çöple çamur, başı boş köpek sürüleri İstanbul mahallelerinde en ilkel görünümdür.

Yangını söndürmek mahallelinin işi, güvenliğini sağlamak mahallelinin işi, bekçisini tutmak, fakirini gözetmek mahallelinin işi. Fukaraya «muavenet» dediysek o kadar gözümüzde büyütmeyelim. Erzak buhranları, para sıkıntıları yüzünden büyük şehrin orta sınıfı bayağı cimrilemişti. Anadolu - Rumeli ahalisinin iktisadî hayatına bakınca, yaka silkmek gerekirdi İstanbullunun pintiliğinden... Ta Bizans'tan beri 150, bazen 200, bazen 400.000 nüfusu olan bu şehri beslemek meseleydi. (Geçen yüzyılda yarım milyonu geçti nüfus) Dobruca'dan, Rodop'lardan tahıl hayvan getirilirdi. Kârlı ticaret değildi bu iş, müteahhitlere zorla yaptırılırdı. Hele Yeniçeriler için *celepkeşan* yazılanlar iflas etmenin yoluna girmişler demekti. Gelen zahire, et, yağ; *Unkapanı*, *Balkapanı*, *Yağkapanı* gibi Haliç iskelelerine boşaltılırdı. İşte daleveranın, haraççılığın, tırtıkçılığın alâsı da orda dönerdi. Bugünkü Hal ağalarına taş çıkartırlardı, Kapanlardaki eminler ve şürekâsı... Mal kıtlaştıkça fiyat artar, konan narh para etmez, haydi sadrazam paşa teftişe çıkar, falakaya adam yatırır, küreğe vurdurur, esnafın hilekârını kulağından dükkân kapısına çiviletir. Şehrin iktisadî düzeni dehşetle bir süre sağlanabilirdi... Demiryolları ve gemiler kıtlığı biraz azalttı. 19. yüzyılın sonunda İstanbul biraz daha rahat doyar hale geldi. Duyarız bazen Sultan Hamid'in devrindeki bolluk hikâyelerini...

Şehir büyüdükçe kirlenme arttı. Şehrin velinimeti semt, deniz ulaşımının en kolaylaştığı yer Haliç'ti. Pis dökümhaneler, mezbahalarla kıyıları dolduruldu. Haliç'ten başlayan asitleşme giderek deryayı sardı. Nüfus arttı, yapı pek çoğaldı. Acaba bu şeyler, bin yıllık dünya başkentinde kıyamet alameti mi, yoksa akıllıların seferber olmasını bildiren şeyler mi?

Mimarlık, 84/1 sh. 4 vd.

İSTANBULLULARIN DİLİ

Büyük şehir İstanbul'un dili Türkçeydi. Türkçe dışında tarihin getirdiği mirası unutmayalım; çeşitli dini - etnik grupların konuştuğu diller uzunca bir liste oluşturur. Bu listenin başında gelen iki kalabalık grup, Rumca ve Ermenice konuşurdu, sadece konuşmakla kalmaz yazarlardı. Kiliselerinin merkezi dünya başkentindeydi. Okulları, matbaaları vardı. İstanbul Musevileri ise dilleri ve gelenekleriyle sadece İstanbul'un değil, tüm dünyadaki dindaşları arasında da en ilginç gruptu. 15. yüzyılın İstanbulunda Bizans mirası bir Musevi cemaat vardı. *Romanyot* diye bilinen bu grup Yunanca konuşurlardı. Bu grubun Osmanlı kültürüne ilk katkısı da, hahambaşı *Moses Capsali*'nin kaleme aldığı bir 'Osmanlı Tarihi'dir. Museviler arasında Yunan dili az zamanda eridi. 15. yüzyıl sonunda çoğunlukla İspanya'dan ve Avrupa'nın diğer taraflarından dalga dalga gelen Musevi mültecilerle dünya başkentine İspanyolca girdi. İstanbul Musevilerinin İspanyolcası, bugün artık örneğine İspanya'da veya Güney Amerika'da rastlanmayan; İspanyolca uzmanlarını bile araştırma için Balat - Hasköy'e çeken eski Kastilya lehçesidir. 19. yüzyılda Musevi cemaati eğitim reformlarına girdi. Alliance mektepleri 1870'lerde eğitime başlayınca Musevi aydın sınıfı Fransızca'yı tercih ettiler. İspanya'dan geldiklerinde kutsal yazı dilleri «ladino» yahut «judeo espagnole» denen; İb-

rani harfleriyle yazılan İspanyolca sözlü, İbranice cümle kurgulu özgün bir yazı diliydi. Ancak bilen bilir, yazanlar anlardı. Din adamları ve eski deyimle tettebbua meraklı adamların dışında İbraniceyi okuyan, bilen yoktu. İstanbul Musevi topluluğunun dili, argosu, musikisi ve gelenekleri bugüne kadar ciddi araştırma konusu olamadan hemen hemen kaybolmak üzeredir.

Dünya başkentinde İtalyan dili has Toscana lehçesinden başlayarak her çeşidiyle konuşulurdu. 18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'a yeni hayat arayan bir yığın İtalyan gelip yerleşti. Çoğu inşaat işçiliği, marangozluk, demircilik gibi işlerle uğraşıyordu. Bu proletaryanın konuştuğu İtalyan lehçeleri İtalya'nın her bölgesinden-di ve kısa zamanda Türkçe, Rumca, Ermenice ve Kastilyan sözcüklerle doluştu. 19. yüzyılın gezgin edîbi *Edmondo de Amicis*; İstanbul İtalyanlarının çoğu, konuştukları İtalyancayı ancak kendileri anlarlar, diyor. Cenevizli, Venedikli. Toskanalı koloni Bizans'dan mirasdı. Kırım'ın fethinden sonra oradan da Cenevizli bir kalabalık gelmişti; başka bazı Katolik gruplarla birlikte Latin - katolik cemaatini oluşturlardı. Sonra küçümsenemeyecek sayıda bir Bulgar nüfusu vardı. 19. yüzyılın ortalarında Bulgarların ilk gazeteleri ve önemli basımevleri İzmir ve İstanbul'da kurulmuştu. Arnavutça, Arapça, Sırpça duyulan dillerdendi. İstanbul'un Çingeneleri kendilerine özgü, zengin argolu ve farklı sözcük dağarcığı olan bir dil konuşurdu. 19. yüzyılda özellikle Üsküdar'da yerleşen kalabalık bir İranlı grubu vardı. Çoğu Azeri lehçesi kullanırsa da Farsça da konuşurlardı. Başkentte Rumcadan Farsçaya kadar bir yığın dilde gazete çıkar, kitap basılırdı. Araştırılıp, öğrenildikçe büyük şehirdeki basın ve yayım hayatı şaşırtıcı gerçeklerle doludur. Karagöz perdesini dolduran rengarenk dil ve şiveler bu gerçeği yansıtır. İstanbul yakın

zamanlara kadar her köşesi bir Babil kulesi olan şehirdi. Bu dillerin birbirini ve Türkçeyi etkilediğine de kuşku yoktur. «*Paydosta mağaza kapandı, fistan alamadım; hava poyrazdı, yalının fenerini yakamamış*» ifadesine bakalım; fiiller dışında *mağaza* İtalyanca, *fistan* ise İtalyanca *fustagno* biçiminden, Arapların *fistan*'ından geçme, *hava* Farsça, diğer deyimlerin hepsi, yani *yalı*, *poyraz*, *fener*, *paydos* ise Rumca.. Kalabalık bir liste oluşturan denizcilik deyimleri, günlük dile giren *kanca* (gancio'dan gelir) *parça* gibi sözler İtalyanca (barza ve barca.) Venediklilerin «coverta»sı Arnavutların dilinde «güverte» olmuş; geminin yüzeyinden başka kumar masası için de kullanılıyor. *Scala* ise «scele»ve «iskele» olmuş. Sonra bir başka grup deyim ve kelimeler var; *gocuk*, *kaban*, mısırın ve makbuzun *koçan*'ı, *piştov*, eskiden *sernik* denen kibrit (hoş o da Arapça fosfor demektir) her gün kullandığımız *izbe*, *dobra dobra söylemek* gibi sözler ise Slav dillerinden geliyor. İş argoya dökülünce bu renklilik daha da artıyor. Zaten argo kadar evrenselliğe açık bir dil alanı zor bulunur. Binanın yüzü fasadı gibi kullandığımız kelime, İtalyanların «faccia»sı külhane argosunda «alırım façanı aşağı» olmuş. Ermenice *madik* yani hile; madik atmak olmuş. Çocuk ise, ya Arapça *veled* ya da Ermenice *bızdık*. Arkadaşını uyaran bitirimin dilindeki şu evrensel renklilik ancak İstanbul argosunda olabilir; «Aftos, piyango cuntada cızlamı çekiyor, dikizine cavlarım» yani; sevgili dostum üstünde bit çırpınmakta, dikkatini çekirim, demek istemiş. Öbürü de; «çaktım» diye fiskelemiş. Argo günden güne hızla değişen, gelişen, hiç muhafazakâr olmayan bir dil; ama geçen yüzyılın İstanbul argosuyla bugünkü, yapı ve renk olarak kuşkusuz çok farklı..

İstanbul Türkçesi; Türkçenin hası, imparatorluğun edebi ve resmi dili olarak kabul ediliyor. Ama İstanbul'

un her semtinin, her sınıf halkının da aynı ağızı konuşmadığı açık. İstanbul halkı da, diğer büyük başkentlerin halkı gibi birbirinden farklı bir telaffuza sahipti. Paris'in her mahallesinde, her sınıf insan aynı ağız konuşmaz, Viyana'da 15. dairenin yani Ottakringer'in proleterleriyle, Schönbrunn'un burjuvaları daha iki üç kelime konuştuklarında derhal ayırtedilebilirler. İstanbul'da da Kasımpaşalı, Şişli, Aksaraylılar bazen kullandıkları deyimler. bazen de telaffuzlarıyla ayırdedilirlerdi. Bütün bu farklılıklar bizde hiçbir zaman dilbilimin araştırma konusu olmadı. Sadece 1960'lar öncesi İstanbul'unun anıları olarak belleğimizde yaşıyor.

Genellikle eski Aksaray - Fatih semtlerindeki konuşma dili, örnek Türkçe sayılıyor. Nedeni ise; bu semtleri bürokratların, medrese ulemasının, öğretmen - öğrenci takımının 15 - 16. yüzyıldan beri mekân edinmeleri olabilir. Bir de şehrin fethinden hemen sonra Karaman ve Aksaray'dan kalabalık grupların bu semtlere zorla yerleştirildiklerini unutmayalım. Bazı semtlerin halkı veya kimi grup üyeleri seslilere bastırıp, «yapo'rlar» derken, kimileri inadına sessizleri vurgulayarak, «yapıyoılar» derdi. Kimisi «yapicek» derken, öbürleri «yapıcak» diye meram anlatırdı. İstanbullu «dokanmak» derdi. Kendisine yağlı yiyeceklerin «dokandığından» ama ısmarladığı kilimin «dokunmakta» olduğundan sözederdi. Ev hanımları «çamaşır yıkıyorum» beyler «bahçe duvarı yüksek geldi, onu yıkıyorum» diyerek iş görürlerdi. «Gelecek perşembe» için söz verilirdi. İstanbul'un tulumbacısı, esnafı, sonraları şoförleri, «ra»ları ve «nun»ları bastırarak konuşurlardı. Hiçbir zaman ciddi bir fonetik laboratuvarı kurup, telaffuzunu saptayamadığımız Türkçenin, dünü gibi bugünü de meçhul. Tiyatrosunda kulanılacak dili bilemeyen bir toplumuz. İstanbul çocuğu olan tiyatrocular mesela *Muammer Karaca*, Devlet Ti-

yatrolarındaki yaygın diksiyon için; «Cebeci ağzıyla başladı» gibi taşlamalarda bulunurdu. Cebeci'deki konservatuvarın öğrettiği sahne dili beğenilecek gibi değilse, bunun alternatifi olan sahne dili hangisiydi? Avrupa ulusların tiyatrolarında, üniversitelerinde hangi telaffuzu kullanacaklarını biliyorlar. Sorbonne'da belirli bir telaffuz yaygındır. Bizde İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde böyle bir kural var mı? Güzel Türkçe konuşurken «e»ler «a»lar nasıl telaffuz edilecek, bunu bugünkü İstanbul'da öğrenmek güç; İstanbul Türkçesi diye özgün bir Türkçeden artık söz edemeyiz.

Geçmiş yüzyıllardaki Türkçeyi bugün yazılı metinlerden öğrenmeye çalışıyoruz; yani seslilerin fakir olduğu Arap alfabeli metinlerden. Bu nedenle eski Türkçe metinlerden Türkçenin tarihi fonetiğini anlamamız mümkün değil. Bundan başka, 17 - 19. yüzyılların İstanbulluları kuşkusuz edebi ve resmi metinlerdeki cümle yapısıyla konuşup düşünmüyorlardı. Gündelik hayatta kullanılan sözcükler gibi cümle yapısı da kâğıda yazılandan farklıydı. Konuşulan Türkçeyi bir ölçüde bilmecelerden, atasözlerinden, belki ele geçen meddah hikâyesi, Karagöz oyunu metinlerinden izleyebiliriz. Ama, geçmiş yüzyılların konuşulan Türkçesi için Önemli bir kaynak, büyük şehre gelen bazı Avrupalıların kaleme aldığı Türkçe öğretim kitapları veya o yüzyıllarda Türkçe için hazırladıkları sözlüklerdir. Bu gibi yabancıların kendilerinin Türkçe öğrenmek için tuttukları notlar da geçmiş yüzyılların konuşulan İstanbul Türkçesini araştırmak için, arşiv belgelerinden ve edebi metinlerden daha aydınlatıcı kaynaklardır. Mesela, 17. yüzyılda *Jakab Nagy de Harsany* adlı bir Macar'ın hazırladığı, Türkçe konuşma kitabı bunlardan biri; Latince çeviri karşılıklarıyla birlikte Türkçe cümleler latin harfleriyle kaleme alınmış. Bize konuşma dili hakkında epey fikir ve-

ren bu gibi metinlere göre konuşulan Türkçe, edebi Türkçeden daha az değişmiş ve bugünkü Türkçeye daha yakın görünüyor. De Harsany şapkasını çıkardığında kendisine yapılan uyarmaları kaydediyor; *Ört başın, zira adet değildir. Padişah yanında dahi kimse başın açmaz, her vilayetin (ülkenin) başka adeti vardır, hoş, amma Osmanlıya ayuptur*». Devamlı avda olan IV. Sultan Mehmed için yapılan bir dedikoduyu da kaydetmiş; *«Aliosman padişahı ol kadar asker ile Edirne'de, Sofya'da, Tuna, Belgrad'da ne işler? Çoktan ol yerlerde eğlenür, araba ile tavşan avlar. Bazı kimseler rivayet ederler ki, hünkârın valide ile gavgası vardır. Ol sebepten Stambola varmaz.»* İlk Osmanlı kroniklerindeki sade dile kırsal bölgelerdeki konuşmaya pek yakın, 17. yüzyılın bilinen tarihçi, şair ve ediplerinden farklı bir dil ve farklı cümle yapısı bu..

İstanbul Türkçesi güzel miydi? Bu konuda cevap ve karar verecek durumda değiliz: Çünkü insan düşündüğü ve uykuda sayıkladığı dilin müzikalitesini, hoşluğu veya nahoşluğunu takdir edemez. Ama tramvayda sohbet eden iki kalem efendisinin, misafirini karşılayan Türk hanımının konuştuıkları dilin harikulâde olduğunu; yabancıların bazıları, Türkologlar hep söyleye gelmişlerdir. Eski İstanbul Türkçesinin bu yanı tartışmaya açıktır belki, ama renkliliği, yetmişiki ulustan topladığı çeşni zenginliği tartışılmaz.

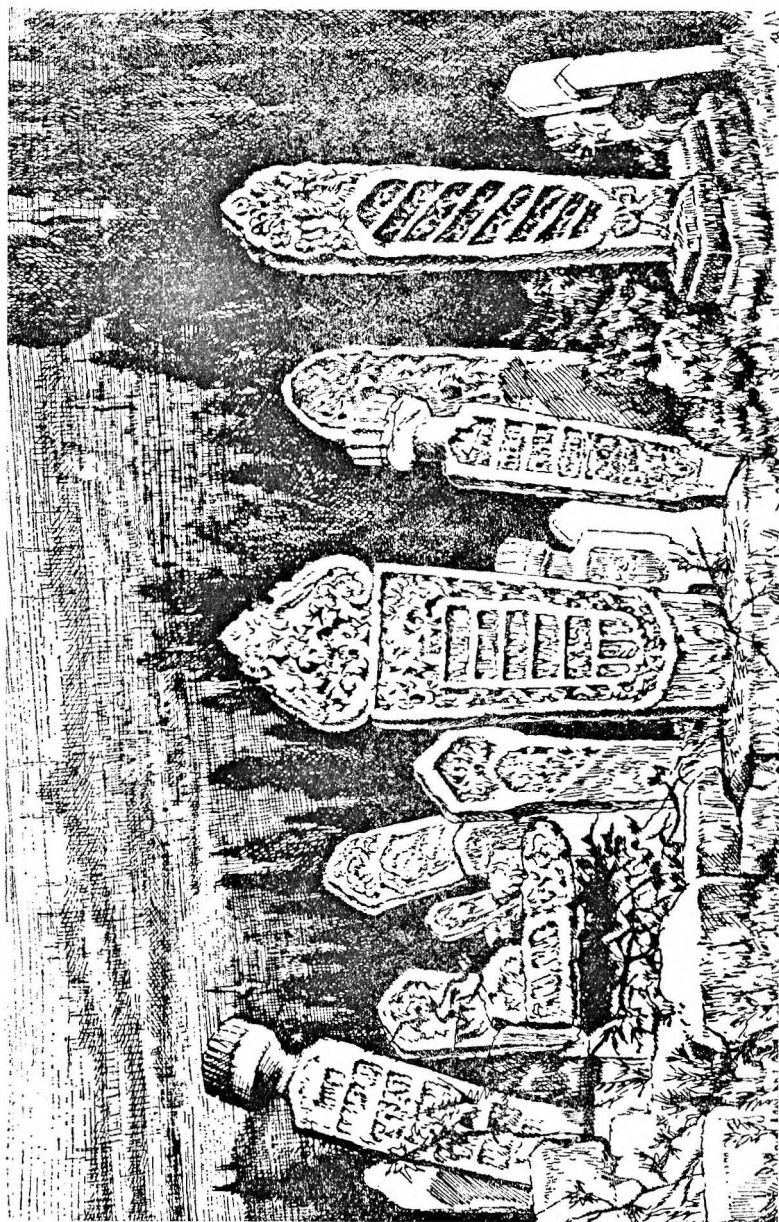
Siyaset 85, sayı 90, sh. 11

DÜNDEN BUGÜNE MEZARLIKLAR

Seneler önce Karacaahmed mezarlığının otuzbini aşkın mezartaşını kopya edip, kitabelerin ve süslemelerin ayırımını yapan Tugan Saraçoğlu bir sergi açmıştı. Kaç kişi ziyaret etmişti bilemiyorum, ama geçmişe karşı ilkel bir ilgisizlik şehirlerimizin bir bölümündeki mezarlıkların tarihini de halen sessizce karşılıyor.

Andre Malraux *Antimémoires*'ında; uygarlığın doğal, insanî bir duyguya dayandığını ileri sürer; ölüm korkusuna... Öleceğini bilen tek yaratık olan insan, ölümle bir boğuşma halindedir; kaçınılmaz olanı geciktirmek ve nihayet ölümün unutturucu perdesini aralayabilmek çabasıdır. Mezarlıklar bu anlamda bir toplumun uygarlık düzeyini gösteren, rengini en iyi anlatan yerlerdir. Bir toplumun insanları, ölümün unutturucu ve yakıcı soğukluğuna karşı nasıl durabilecektir? Hiç değilse gömüldükleri bir iki metre karelik alanda tüm yaratıcılıklarını yoğunlaştırıp, isimlerini süsleyerek...

Eski toplumumuzun insanı ölüm olayına, onu geciktirip kaçarak değil; sıcak bir dostlukla kucaklayıp yanına alarak direnir. İstanbul, Bursa, Edirne gibi Osmanlı kentlerinde bazen geniş alanlarda, bazen mahalle aralarındaki mescitlerin etrafında mezarlıklar yer alır. Akdeniz coğrafyasının ölümsüz, soylu ağacı servilerin ve eğrelti otlarının arasında her biri bir üslûb harikası olan mezartaşları, dışardaki hayatla bir bütünlük içindedir. Ölen bir kadın, hele genç bir lohusa ise çiçeklerle süslenen gelin başlı bir mezartaşı, kaleler

fetheden bir vezirin kallâvi (sadrazam kavuğu) otur-
tulmuş mütevazî mezar taşının yanındadır. Onun ya-
nındaki sarıklı bir mezartaşı, ilmiyye sınıfından önde
gelen bir efendininidir. «Huv'él bakî-kalıcı olan sadece
O (Allah'tır)... ruhuna Fatiha»... İki arşınlık mezarın
üstünde mermerin ve ölümün soğukluğunu unuttura-
cak sıcaklıkta bir hüsn-ü hatt (güzel yazı)la kazılmış
Fatiha ve taş üzerinde; ölenin sınıfı ve mesleğiyle ilgili
bir alâmet ve bir serpuş, bir kavuk... Mezar taşlarının
içinde öyle iddialısı, anıtsal olanı da yoktur. Ölüm te-
vazu ve olağanlıkla benimsenmiştir. Bazen mizahın sı-
caklığı da üste gelir; «Kadın dırdırından vefat eden
..... Efendi» gibi bir ibareye Eyüp'te rastlarsınız.

Ölümler Osmanlı kentinde dirilerle birlikte yaşama-
ya devam ederler. Küçük mahalle mezarlığının yanıba-
şında çocuklar hergün neşeli çığlıklarla oynar, ötede
bir bakkal günlük alışverişle uğraşırken, mescidin ya-
nındaki mahalle mektebinden taşan çocukların sesi, me-
zarlığın köşesinde rastlaşan iki hatunun dedikodusuna
karışır.

Telâşla yürüyen bir ihtiyar durur, zenbilini yere kor,
mezarlıktaki bir yatırın başında Fatiha okur ve yoluna
devam eder. Bazen bir iki goygoycu derviş bir kenara
ilişir neylerinden yanık nağmeler üfler, mezarlıktaki
kuşlar bile susar. Ara sıra mezar taşlarını ve kitabeleri
okumaya meraklı efendiler dolaşır. Tulumbacı kabada-
yıların mezarlıkta saldırmalarını çekip, düello yaptık-
ları olur. Haneberduş takımı mezarlığa yerleşir, bazı
sarhoşlar gece vakti orda içer. Bayramda, Ramazanda.
Kandilde, düğünde, sünnette; başa bir dert geldiğinde,
dert kalktığında mezarlıkta yatan büyükler ziyaret edi-
lir.

Büyük şehir İstanbul'un Bursa'nın ve diğerlerinin
mahallelerindeki irili ufaklı mezarlık alanları, yeşillik-

ler, servilerle doludur. Ölüm yaşayanları ürpertmez, yaşayan kenti güzelleştirir. Eyüp'e, Karacaahmed'e baktığımızda köşeli soğuk mezartaşları görülmez. Etraftaki otlarla, ağaçlarla bütünleşmiş binlerce taş dışardaki hayattan kopuk değildir. O taşların üstündeki kâtibî kavuklar sokakta gezinen efendilerin, abanî sarıklar çarşıdaki esnafın başında da vardır. Taşların üstündeki çiçekler, etrafta rengârenk öbekler halindedir. San ki şu kallâvili mezar taşının altındaki vezir, yanındaki kazasker efendiyle sohbet halindedir. Kaykılıp duran üsküflü mezartaşının altındaki yeniçeri çorbacısı, kâtibî kavuklu mezarın sahibiyle çubuklarını tutturmekteler.

Şimdi şehirleşiyoruz. Bütün güzel Boğaz korularına; «ben denizi gören yerlerde oturayım da ne olursa olsun» diye beton gökdelen dikenler, falanca büyük mezarlıkta da aile mezarlığımız olsun diyor. Eski taşları kırıp kaldırıyorlar, apartman boyunda soğuk beyaz mermerden kabirler yaptırıyorlar. Bu yeni türeyen zevksiz ölüler evi, bu arsızca yerleşme yüzünden, yan taraftaki kazasker efendi; «şunlara bulaşmayım,» der gibi samur kürkünü toparlayıp geriye kaykılıyor; öbür yandaki üsküflü subaşı ağa, hiddetle bıyık buruyor; kâtibî kavuklu mümeyyiz efendi, «lâhavle...» çekiyor.

Ölümü olağan bir tavır, çelebice bir estetikle karşılayan eski toplumun yerini; onu telâşla ve kapkaçla yenmeye çalışan, pervasızca yıkıp yapan ham bir toplum aldı.

Kentlerimizin ortasında dedelerden kalma yeşil alanlar, yani mezarlıklar beyaz mermer bloklarla dolmaya başladı. Yaşarken yıkıp-yapan, yapıp-satanlar, ölümünde de aynı işi devam ettiriyor. Eski mezarlıklarımızın onurlu bir uygarlığın belgesi olduğu açığı, yenileri de bugünün uygarlığını (!) temsil edecek.

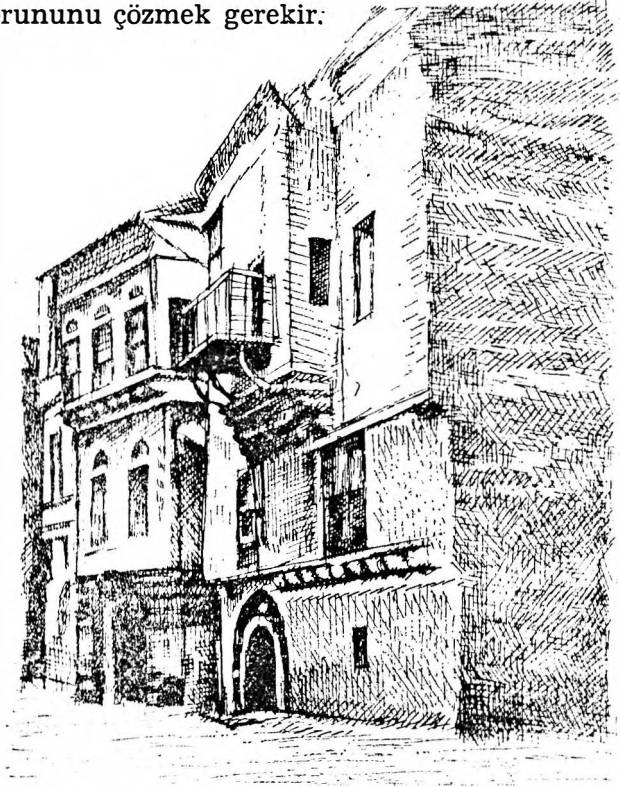
Milliyet, 26 Haziran 1983

ESKİ İSTANBUL EVLERİ

Temmuz ayının bir geceyarısı, Arnavutköy'de tarihî, harab bir köşk daha tutuştu ve kül oldu. Yangını seyreden kalabalığın yüzlerinde kanıksar bir ifade vardı. Yapsatçılık mesleği yaygınlaştığından beri, böyle yangınların kaza mı yoksa kasıt mı olduğu belli değil; rivayet ve dedikodu muhtelif. Yeni İstanbul yangınlarının eski İstanbul yangınlarından farklı yanı bu... Artık ahşap bina tutuşunca koşuşup gelen kalabalık, yangını çokbilmiş bir tavır ve dedikodu ile seyrediyor. Çok sonra sanattarihçisi, mimar ve tarihi çevre meraklıları «vah, vah...» çekiyorlar. Başkaları onu da yapmıyor.

Ahşap evlerin herbiri sanat eseridir, hoştur, zarif şeylerdir; doğru... Bu evleri koruyalım ve onaralım; çok doğru. Zaten koruyup onarmaya da başladılar. Ama insanın içi cız ediyor. Çünkü bu semtlerin etrafında itfaiyeyi boşuna arıyorsunuz. Ahşap mahallelerin her köşesinde ayrı özel depolu bir yangın musluğu, hortum, alarm düzeni olması lazım. Oysa eskilerin deyişiyle, «Huda nekerde, harîk zuhur ettiğinde» koşturacak tulumba takımımız bile yok. Asırlık dar sokakların iki tarafına istif istif park edilen binek arabalarını itfaiye semte yetişse bile yarıp geçene kadar ateş işini bitiriyor, örneklerini görüyoruz. Ve sonra da ertesi gün gazetelerde «tarihi falanca köşk yandı bitti kül oldu» diye okuyup

vah vah çekiyoruz. Arnavutköy'de, Salacak'ta, Beykoz ve Sarıyer'de onarılmaya başlanan ahşap evler, köşkler, yalıları korumak, sahiplerini yüreklendirmek için önce itfaiye sorununu çözmek gerekir:

Ahşap mimari, kendine özgü bina biçimi, getirdiği yaşam tarzıyla hemen bütün Makedonya, Bulgaristan, Ege, Karadeniz ve Anadolu'da yaygındı. Çevreye göre, yer yer yapı malzemesinde farklılıklar görülürdü. İmparatorluğun başkenti ahşap bir metropoldü. İstanbul'un profilini seyreden biri; yeşillikle iç içe geçmiş ahşap şehrin ortasında yükselen, taş işçiliğinin harikası camileri, bedestenleri görünce büyülenirdi. Ahşap evin zarafeti yanında, bir yaşama kolaylığı da vardı; ama zorluklarını da unutmamak gerekir. Geçen asırlarda hele yöneticiler, İstanbul'un ahşap evlerini öyle pek sev-

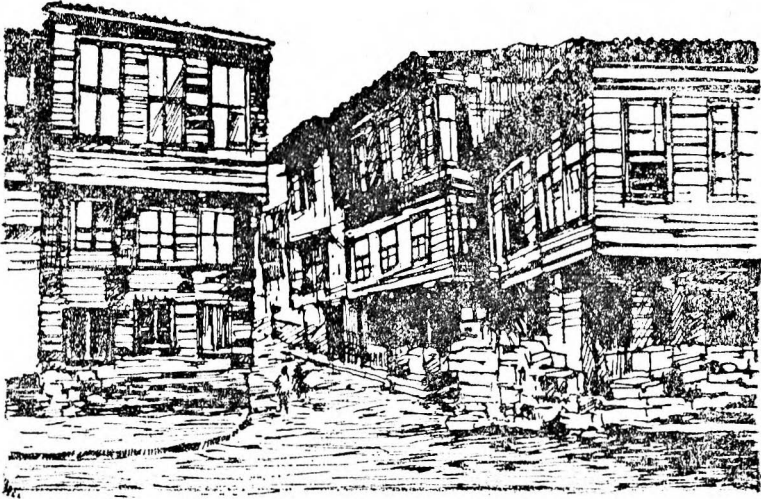
mezlerdi. İçinde yaşayanlar taş binalara ne zaman heveslendiler, bilinemez. Ama apartman hayatımıza girdikçe; Allah'ın günü tahta fırçalayan, tahtakurularına karşı tütsü yakan, fare avlamak zorunda kalan ev kadınlarıyla; ikide bir dam aktarıp, öteyi beriyi onartmaktan bunalan evin beyleri, gittikçe yaka silker oldular. Üstelik, şiddetli depremlere bile dayanan ahşap evler; şöyle hafif bir rüzgâr kıvılcımları savurduğunda mahalle mahalle yanıyorlardı. Komşuda yanan evin kirişlelerinden fırlayan kızgın çiviler, bir yangın bombası gibi etrafa yağar ve birkaç ev ötedeki hane halkını sokakta bırakırdı. Onun için Fatih'te yangın çıksa; Aksaray, Dızdariye'dekiler derhal alarma geçerdi. Öyle ya, rüzgârın elini ne kadar çabuk tutacağını kimse bilemezdi. Ahşap ev kolay yanardı, ama yangından mal kurtarmak kolay değilse de can kurtarmak kolaydı. Kimse yangında dört duvarın arasında sıkışıp kalmazdı. Can kaybı asıl taş binalar yanarken olur. Haziran 1870'te büyük Beyoğlu yangınında ahşap binalardan herkes kaçıp kurtulmuşken, kârgir binalarda yüzden fazla can telef olmuştu. Kârgir binaların yanmayacağına inananlar. işi ağırdan almış olmalıydılar. Yangında aşırı soğukkanlı davranan ve majestelerinin görkemli elçilik binasının yanmayacağına inanan İngiltere büyükelçisi de, binanın tutuştuğunu görünce canını zor kurtaranlardandı. Bu yangından sonra hükümet, Macaristan modeline göre bir itfaiye nizamnamesi hazırladı ve kurulan örgütün başına da Macaristan'dan *Kont Secheny*'yi getirdi. Kont Secheny Paşa, İstanbul itfaiye kumandanı olarak, güzel kızı Vanda ile birlikte başkentten renkli tiplerinden biriydi.

Aslında 16. yüzyıldan beri her yangından sonra, mimarbaşı ve sadrazam yeni evlerin kârgir olarak yapılmasını gözetirdi. Bu konuda çıkan emirnameler hiç de az değildi, ama dinleyen kim. Nedenleri var; ahşap evin malzemesi ucuza taşınırdı. Kışın güneşe açıktı, kolay ısıtıldı. Yazın da bugünkü yalınkat tuğla veya briket

binalar gibi sıcaktan bunaltmazdı. Depreme karşı dayanıklıydı. Taş işçiliğın alâsı kamusal binalarda görüldü. Kuşkusuz böylesine bir işçiliğın herkesin kesesine uymadığı açıktı. 16. yüzyılda İstanbul'u gezen bir seyyah, Schweigger; «Türklerin en güzel en görkemli eserleri ibadet yerleridir. Bütün sahte dindarlar gibi onlar da Tanrı'yı aldatmak için bu yolu seçmişler, oturdukları evlerin ise eve benzer yanı yok» diyor. Ama ahşap binaların güzelliğı konusunda sonra gelen ecnebler, daha değişik ve olumlu betimlemelerde bulunuyorlar. Ahşap bina, İstanbul'un ta Bizans'tan beri en tipik konutuydu. Konut yapımında bazı yasaklar vardı; sur diplerine, su yolu (yani kanalizasyon) üzerine ev yapılamazdı. Süfli (tek katlı) ve fevkâni (yüksek) yapıların nereye yapılacağı belliydi. Bazı yerlerde cumbaların ve sundurmaların taşırılması yasaktı. Ama bu yasaklara da her zaman uyulduğunu söylemek zor.

Evlerin ses geçiren ince duvarlarından dolayı yüksek sesle konuşmak, tartışmak pek âdet değildi. Dedikoduya fırsat vermeyecek biçimde yaşamak, hareket etmek ve konuşmak İstanbul halkına bu evlerin getirdiğı bir alışkanlıktı. Kafesli pencerelerden sadece sokak değil, karşı taraf da gözlenebilirdi. İnsanlar her an cemaatin gözünü üstünde hissederdi. İlk yapıldığında kırmızı, sarı aşı boyasıyla boyanan evler, güneşten, yağmurdan kararıp çürüyüp, yangında çıra gibi tutuşmaya hazır beklerlerdi. İstanbul yangınlarında bütün devlet örgütü sorumluluk yüklenir, mahallelerin tulumba takımları da gönüllü itfaiyecilik yapardı. Tulumba takımlarının yardımcıları kadar; zengince evler yanarken, ev sahibinin kurtaramadığı nesneleri kendi kolaylarına kurtardıkları, yani aşırtdıkları da olurmuş. Ateş ortalığı sarıldığında herkes eline geçeni sokağā atar, bir şey kapardı. Yangın anıları arasında dinlemiştim; hatunun biri

mücevherlerini sakladığı torba diye, sabun torbasını kapıp fırlamış sokağa... İstanbul yangınları, nice yazmanın, elişinin, sanat eserinin eridiği bir fırındı.

Ahşap evleri kârgire çevirmek, Tanzimat dönemi yöneticilerinin başlıca uğraşlarından biriydi. Büyük Reşit Paşa, daha Londra elçiliğindeyken; «nasıl becerilse de, taş yapı işçiliği ve ustalığı geliştirilse» sorunu üzerinde raporlar yazıp, Bab-ı Ali'ye gönderiyordu. Avrupa'da inşaat ustası yetiştirmek bile düşünülmüştü. Açıkçası, kârgir bina yapacak usta, hiç de sanıldığı kadar çok de-

ğildi. Bazı kamusal yapıların dışında, kârgir konut yapacak kadar ne usta, ne malzeme, ne de yeterince para vardı toplumda. Tuğla sözü, İtalyanca «tegola»dan (yani kiremitten) gelir, yabancı ve lüks bir maddeydi. O zaman her yerde tuğla ocakları yoktu. Kerpiçle kereste sivil mimarının başlıca iki malzemesiydi. Üstelik İstanbul'un dar sokaklarından kum ve taş yüklü araba geçirmek ne mümkün. Ancak eşekle ahşap evin kerestesi kiremiti taşınabilirdi. Başkent'in nakliyecisi esnafı, «eşekçi Acemler» denen kalabalık gruptu. 19. yüzyılda hükümetin teşviki ve girişimi, toplumun bazı kesimlerinde artan servetin etkisiyle; İstanbul, İzmir, Selanik gibi yerlerde kârgir yapılar artmaya başladı. İstanbul'da Akaretler ve Pangaltı Kumkapı'da Protestan Ermeni okulu'nun sokağı ve Fener'de Bulgar vakfı, bitişik nizam kârgir konut örneklerinin bazıları. Başkentte ve taşrada kamusal binalar kârgir olarak yapılıyordu. Çıkan yangınlardan sonra, hükümet, yeni yerleşim planları hazırlatıyor, yangın yeri haritaları yaptırıyordu. Ama boşuna... Para kıtlığı, yazışmalar, düzensizlikler derken; ahşap yapılar gene yangın yerlerine doluyordu. Yöneticilerin bu gayreti sadece kundakçılık dedikodularının çıkmasına yarırıyordu. Birinci büyük savaştan önceki Fatih yangınının hükümetin kundakladığı, Edirne yangınının, gayretli çalışması ve imar faaliyeti bazılarını sınırlendiren belediye reisi Dilaver Bey'in kasten söndürtmediği gibi dedikodular kulaktan kulağa fısıldanıyordu.

20. yüzyıl başında büyük kârgir tuğla binalar Beyoğlu'nda, Sirkeci'de, Gümüşsuyu'nda yükselmeye başladı. «Art nouveau» yahut «Jugendstyl» denilen üslubun ilginç örneklerinin görüldüğü bir şehirdir İstanbul... Asmalı Mescit sokakta restore edilmekte olan iki tanesi, Tünel'den çıkınca Beyoğlu'na doğru Esnaf Dernekleri Konfederasyonu binası, Büyük Postane karşısın-

dekiler bunlardan birkaçı. İstanbul ve diğer kentler, yavaş yavaş kalfa eliyle betonlaştı. Kırk yıldır bu çirkinliği göremedik, tedbir alamadık. Aslında artık kalfa işi gudubet yapılara da söyleyecek fazla sözümüz yok; en güzel yerlere kondurulan bazı diplomalı mimarların işi, onlarınkini de aratır. Betonlaşma kaçınılmaz bir gelişme; ama bu süreç, akademik bir estetikle, sağlıklı kent planlamasıyla birlikte yürütülemedi.

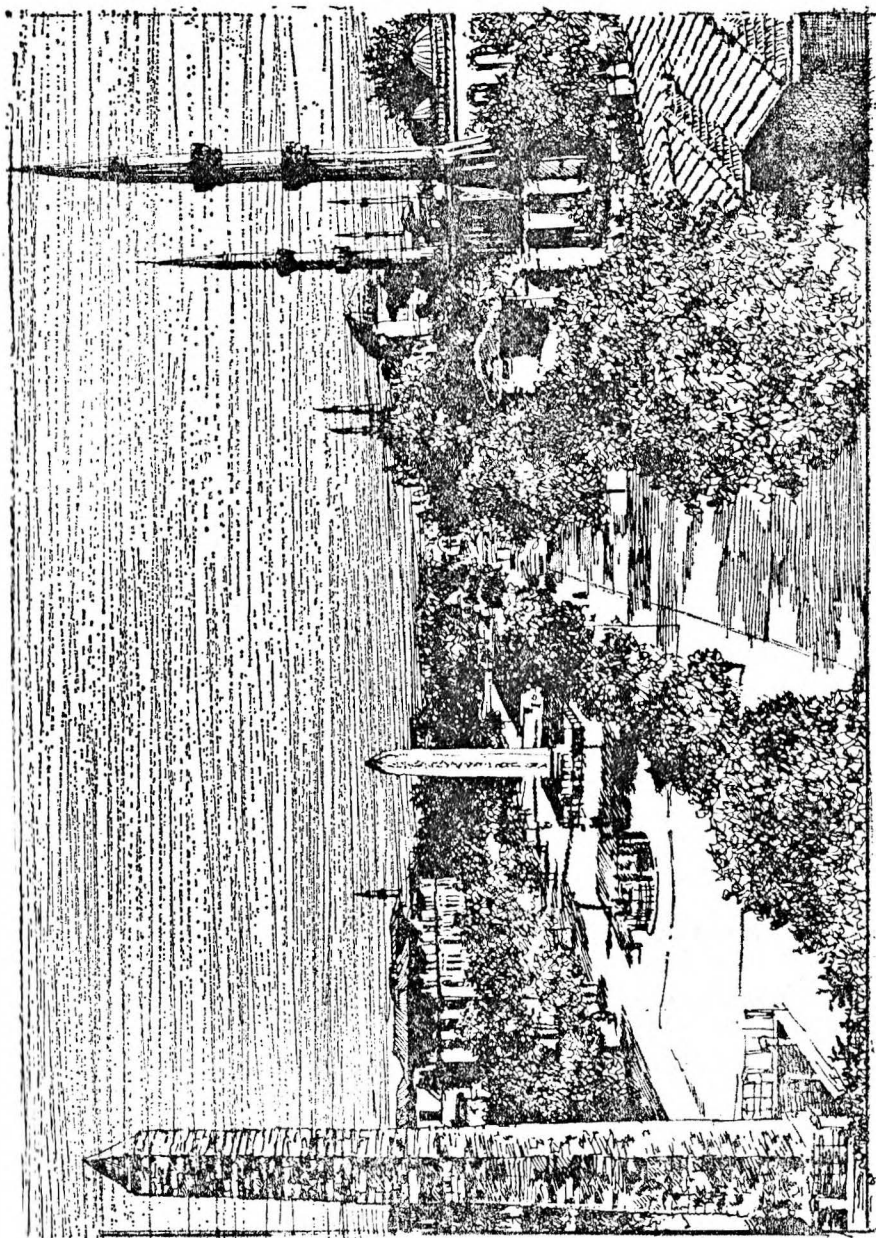
Siyaset 85, sayı 88, sh. 11, 8 Eylül 1985

SULTANAHMET MEYDANI DÜNYANIN BAŞLANGIÇ NOKTASI

Önce ünlü Yerebatan sarnıcının etrafına, «vali be-yin, vekil beyefendinin» direktifleriyle beşer altışar kat-lı binalar dikildi. İmar yetkilileri bu işlere «evet» deyince, kalfa sektörü daha biçimsizlerini dikmekte gecikme-di. Güzellik gitti, daha beteri, bir gün sarnıcın suları taştı. Oysa 1500 senedir, Bizanslısı ve Osmanlısı Sultan-ahmet dediğimiz meydanın ve sarnıcın civarına yüksek-çe bina yaptırtmazlardı; bir bildikleri vardı elbet. Bu meydanın etrafı nasıl temizlenir diye sempozyumlarda konuşulur, düşünülür, taşınılırken şu sıralarda işbitiri-ciler de Taşınmaz Kültür Varlıkları Kurulu'ndan otel yapma izni çıkarıverdiler. Hem de Sultanahmet Camii'nin burnu dibine, imparatorluk sarayının kalıntısı ya-nına... Bu otel yapma merakı da yeni çıktı. Ağalar, bey-ler İstanbul'da önlerine gelen yerde otel yapmaya sıva-nıyorlar; adı da «memleket hizmeti»... 1700 yıllık dün-ya başkenti, bağrındaki ana meydana kadar pervasızca yüklenen bu işbitiricilere nasıl dayanacak bilinmez.

Osmanlı döneminde «At meydanı» denirdi, «Hipod-rum»un tercümesiydi bu...

Yeşiller ve Mavileri birbirine düşüren turnuvalar tertiplenmezdi ama, kapıkulu sipahilerinin cirit attığı geniş bir meydandı. Bizans'ın geleneği devam ediyordu gene; kırk gün kırk gece süren şehzade sünnet düğünle-ri, sultan hanım düğünleri, şenlikler burada yapılırdı.

Bizans'ta olduğu gibi isyancı kalabalıklar da burada toplanırdı, fitne meydanıydı aynı zamanda. Sultanahmet her şeyle İstanbul'un ikibin yıllık asaletinin resmidir. Meydanın ortasında bir burma sütun var; *Platea* savaşından sonra birbirlerini boğazlamaktan bıkan Yunanlıların Delfi'deki Apollon tapınağına adadıkları büyük altın sunağın bir ayağıymış. Sonra *III. Thutmosis*'e ait olan ve 390 senesinde *Büyük Theodosius*'un Mısır'dan getirttiğı dikilitaşı görüyoruz, yani Mısır'ın obeliskleri Londra ve Paris'e taşınmadan 1500 sene önce İstanbul'a taşınmış. Meydanın öbür ucunda bunun bir benzeri daha var; Bizans'ın frapan imparatoru *Konstantin Porfirogenetos* tarafından ördürölmüş ve etrafı piring bir plaka ile kaplanmış, altın gibi parlarmış. Bu dikilitaş altınlığına kimseyi inandıramazken, 1204'de gelen Haçlılar pekala inanmış ve altın sanıp etrafındaki plakayı sökmüşler.

Bu alanda düzenlenen turnuvalardan birinin sonunda, 532 yılı Ocak ayında İmparator *Justinianus*'a karşı bir isyan çıktı. Birkaç bin kişinin ölüümüyle sonuçlanan ve *Nika* diye tanınan bu ayaklanma bastırıldıktan sonra 537 yılı Noelinde, yakılan bir kilisenin yerine yapılan ünlü *Ayasofya* ibadete açıldı. Kubbeleriyle, çapıyla, süslemeleriyle 6. yüzyılın bir mimari ve teknoloji harikasıydı. Tam on bir asır sonra, 1614'te onun az ötesinde dünyanın başka bir incisi daha tamamlandı, *Sultanahmet Camii*... Bu iki şaheser, Marmara'dan gelen yabancıları büyüleyen İstanbul silüetinin iki görkemli ögesi, bütün zamanların simgesidir.

Şehrin zenaatçıları. ta Bizans'tan beri dünyaya parmak ısırtan ürünleri bu meydandaki şenliklerde, askerler ve memurlar da Bizans'ın ve Osmanlı'nın ihtişamını, alanı teğetleyen *Divanyolu*'ndan yani eski forumdan geçerken sergilerlermiş. Kanlı isyanlar da bu büyük mey-

danda başlarmış. *Belizarius*, *Nikacı* takımını burada kılıçtan geçirdiği gibi, azgın yeniçeriler Sultan IV. *Murat*'ın gözde adamlarını, *Hasan Halife*, *Defterdar Mustafa Paşa* ve *Musa Çelebi*'yi 1632 Martında burada bir ağaca asmışlardı. Az ötede bir başka ağaç daha vardı. Bir başka isyanda insan kelleleriyle donatıldığı için *Vakvak ağacı* deniyor. Vakvak ağacı, Şark mitolojisinde meyvesi insan olan bir ağaçmış.

Meydanın orta yerine, *Kayzer Wilhelm*'in ziyaret hatırası olarak *Alman Çeşmesi* yaptırılmış. Herhalde az ötedeki *III. Ahmet Çeşmesi*'ni görmediler ki o sevimsiz nesneyi oturtacak başka yer yokmuş gibi, bu meydanı seçmişler. Sultanahmet meydanının değerini bilmezlik, bazılarının sandığı gibi son otuz kırk yılın hastalığı değil. Osmanlı kendi maddi mirasına Cumhuriyet dönemi kadar sahip çıkamamıştır. Son güne kadar padişahların tahta çıktığı, yani cülûs töreninin yapıldığı, öldüklerinde gasl edilip, kefenlendikleri Topkapı Sarayı, bir harabe halinde Cumhuriyet yönetimine devredildi.

Meydanın batı yakasında 16. yüzyılda Kanuni'nin ünlü sadrazamı İbrahim Paşa'nın sarayı vardı. *İbrahim Paşa* 16. yüzyılın batı modasına dönük aydını sayılır. Budin'den getirdiği üçlü bir heykel grubunu meydana diktirtmiş, sofuların gulgulesi üstüne şair *Figani*'nin hicvi tüy dikmişti. Figani onu putperestlikle itham eden beyti döktürdü. Öyle dedik ama, beyit de galiba pek kendi yaratısı değildi; çünkü Firdevsi'nin Gazneli Mahmut'a yazdığı benzer bir hicviyeyi dilimize çevirmiş gibi görünüyor. Aşırmacılık eski illet. Bugün İbrahim Paşa sarayı denen yapının, İbrahim Paşa sarayıyla ne kadar ilgisi var? Belki de sanat tarihçilerimizin heyecanlı bir yakıştırması olacak. Ama bu taş binada Türkiye'nin en güzel ve modern müzelerinden biri. İslam Eserleri müzesi yer alıyor. Yanında eski *Defter-i Hakanî Nezareti*

yani Tapu -Kadastro Umum Müdürlüğü var. Şimdi İstanbul taşradan sayıldığından başındaki *umum* da kalktı. Meydanın batısındaki bu mimari kompleksin ardında İstanbul adliyesi bulunur. Adliye sevimsiz bir yapı; Bayındırlık Bakanlığı'nda hazırlanan standart projelerden biri gibi... Oysa İstanbul'a yakışan bir bina olmalıydı. Yanan Adliye sarayı 19. yüzyılın ünlü mimarları Fossati'lerin eseri idi. Adliye Sarayı aslında Darülfünun (üniversite) olarak yapılmıştı. Marmara'ya bakan şahane bir binaydı. Bunun gibi Meclis-i Mebusan da buradaydı, hepsi meydana kısa süre misafir oldular. Geçirdiği yangına ve sarsıntıya rağmen, Sultanahmet'i terketmeyen kurumlar ve binalar da var. Bir tanesi eski Ticaret Mektebi veya İktisadi Ticari İlimler Akademisi. Birkaç yıl önce yandı. Marmara Üniversitesi bu çekirdek kuruluşunu, yüzyıllık ocağını onarttı ve rektörlük yaptı. İkincisi de yıkılmak üzere olan güzel konaktı, Turing kulübü sayesinde diriltildi ve şık bir otel oldu.

Sultanahmet meydanı hep isyankâr sipahi ve yenicilerin, vakanüvisin tabiriyle «güruh-u hezele»nin başkaldırdığı bir meydan değil. Mütarekede işgal altındaki İstanbul'da ilk onurlu direniş de burada oldu. Ünlü Sultanahmet mitingi, İstanbul'un mütarekeye isyanı demekti. Ama o gün orada kalabalıkları heyecanlandıran Halide Edip'in büstü, yıllar sonra bir gece şaşkınlardan tarafından dinamitlendi.

Sultanahmet bugün Katmandu'ya gideceklerin ve benzeri turistlerin mekânı; gündüz bol bol turist otobüsü ve turizmin ayaklı yan endüstrisi ile kuşatılmış durumda. Ama gene de İstanbul'un birçok yerine göre bakımlı ve düzenli, havadan seyri hoş, daha da bakımlı olması gerekir. Eğer deniz tarafındaki ünlü Sultanahmet hapishanesi bir okula, kütüphaneye veya arşive çevrilir, civardaki depolar, atelyeler başka yere taşınır-

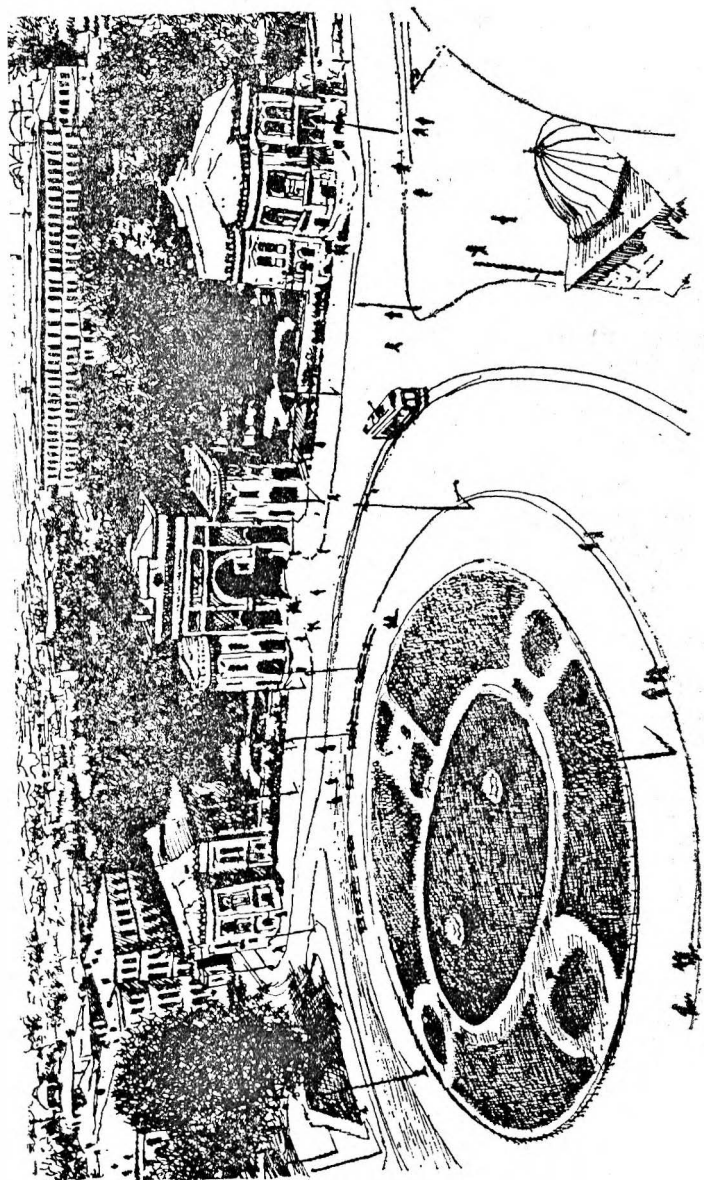
sa, İstanbullular da burada gezinmeye başlar. Sultan-ahmet sadece görkemli bir alan değildir, bu dünyanın sıfırncı noktasıdır. Bunu sadece Bizans devrinden kalan (ama nasıl ve ne halde) kilometre taşı değil; meydanadaki her şey, etraftaki binalar ve daha aşağıda onu kuşatan deniz de söylüyor.

Siyaset 85, sayı 78, sh. 13, 30 Haziran 1985

BAYEZİT MEYDANI

Bugün meydanlık hali yok, Roma'daki İspanya Meydanı'nın İstanbul'daki benzeri desek; herkesten önce merdivenleri kesen; üstü afiş artığı setler bu benzetmeye gülerler. Meydan dediğimize etraftaki yollar açılır; oysa Bayezit, etrafındaki yollarla küs olan, etrafındaki yollara «bana gelmeyin» diyen belki de tek meydandır. Hele Vezneciler'le tarihi bağının koptuğu herkesin malûmu. Bayezit meydanı Vezneciler'e bakan bir arka balkon dönüştürüldü. Asıl önemlisi bütün gün cıvıl cıvıl öğrencilerle dolu olmasına rağmen, insanı çeken bir sıcaklığı da kalmamıştır. Eskinin iddiasız Bayezit'i ölgün, bitkin, yaralı bir mekân. Bir zamanların imarcı başbakanının «yıkın - yapın»larıyla, hangisi ağır kusurlu bilinmez, bir yığın mimarın, boyuna tadil ettirilmiş projeleriyle meydan bu hale geldi.

«Bayezit» diyorsak da, dilimizdeki ses uyumu özelliğinden dolayı; meydanın adı da «Bayazıt» olmuştur. İstanbul fatihinin oğlu ve ardılı II. Bayezid'in yaptırdığı cami, medrese gibi binalarla biçimlenip ortaya çıkan bir semt. Büyük çarşının yanı başında etrafı binlerce esnaf ve zanaatkârın dükkânlarıyla dolu bir meydanmış bir zamanlar. Bugün de güya öyle, ama artık Bayezit el ürünü güzelliklerin çıktığı bir dünya parçası olmaktan çok; atölye ve depoların istilasına uğramış, etrafı renkten çok curcuna ve günlük kalabalığın,

akşam da ölüm sessizliğinin hükmettiği bir alan. Eski-
den kalan tek şey «Sahaflar Çarşısı» desek, orda da ilk
anda göze çarpan kitaptan çok kırtasiye tezgâhı ve her
yerde bulunan kitaplar. Kitapseverlerin gülyüzlü, çe-
lebi dostu Necati Bey, yığın yığın kitapların arasında
artık Osmanlıca kitap gelmediğinden şikâyet ediyor.
Galiba zenginleşen Arap ülkelerinin kitab isteklerini ve
Avrupa - Amerika kütüphanelerinin yıllık alışverişini
karşılایanlardan bir şey kalmıyor. Bir zamanlar Bayezit,
sadece sahaflar değil, cami avlusundaki hattatlar, arzu-
halcilerle ülkenin yazılı kültürünün merkeziymiş. Bu-
gün öyle tek bir merkez yok artık, onun için Çınaraltı'
nda da «musahebat-ı ilmiyye ve edebiyeye»den çok, fa-
külte dekanlarının kapattığı kantinlerden kaçan öğren-
ciler oturuyorlar. Musahebat-ı ilmiyye de, bol bol tertip-
lenen sempozyumlarda yapılıyor.

1501 - 1506 yılları arasında yapımı biten Bayezid
Camii, yanı başındaki büyük çarşının broşu olmuş. Ar-
dından 1506'da medrese tamamlanmış. Şimdi Hatt Sa-
natı Müzesi olarak düzenlenen, birkaç yıl öncesinin be-
lediye kütüphanesinden söz ediyoruz. Sonra caminin ya-
nında bakımsızlıktan çürüyen ve bir ara ahır diye kul-
lanılan külliye'nin bir kısmı, 1884'te şehrin ilk genel ki-
taplığı haline getirilmiş. Bayezid Kütüphanesi İstanbul'
un kültür hayatında ilginç yeri olan bir kurum; sadece
içindeki kitaplarla değil, okuyucu ve personeli ile de...
Hafız-ı kütüb (yani kütüphane müdürü) İsmail Saîb
efendi, kendisini ziyarete ve dinlemeye gelenlerle bir tür
seminer yaparmış burada. Bazı şiir ve anlatımların; raf-
lardaki binlerce yazma kitabın hangisinin, kaçınıcı say-
fasında olduğunu zikrederek cevap verirmiş sorulara.
Alman şarkiyatçı Oskar Rescher, bir ara katılmış bu
toplantılardan birine, bir daha da ayrılamamış ve Os-
man Reşat Efendi olmuş İstanbul'da kalmış. İsmail Saîb

efendi kedileriyle birlikte kütüphanede yaşarmış, ölünceye kadar da hiç dışarı çıkmamış. Herkes onu dinlemeye, bir şeyler öğrenmeye ayağına gelirmiş. Eski metinleri ezbere, tanıyan bir kuşak tarihçi, edebiyat tarihçisi bu kütüphanedeki sohbetlerden yetişmiştir. Şimdi sohbet denilen şey devamlı bir cıvıltı halinde, gençleşen Çınaraltı'nda devam ediyor. Gençlerimizin ilgisi, bilgisi gibi konularla uğraşanlar biliyor herhalde neler konuşulduğunu.

Geçen yüzyılda Bayezit camii'nin avlusu ramazanlarda gıda fuarı olurmuş. İmparatorluğun dört bir yanından getirilen meyveler, tatlılar, helvalarla seyirci çeken, gırtlak meraklılarının doluştuğu bir yer. 1840'lar da İstanbul'un içinde cerrah bekleyen ilk fenni eczanesi de bu meydanda açılmış. Bayezit o zaman; tramvay geçen, alışverişi canlı ve Direklerarası piyasasının başlangıcı. Meydanın en heybetli yerinde, yani bugünkü üniversitenin olduğu yerde Harbiye ve Maliye nezaretleri vardı. Herhalde Maliyenin topladığı verginin asıl harca-yaniyla yanyana olması kadar pratik bir şey olamazdı. Dahası var, üniversitenin doğu ucunda yer alan ve günümüzde Siyasal Bilimler Fakültesi denen bina, ünlü *Bekirağa Bölüğü*'ydü. Osmanlının siyasal mahbesinde şimdi ilm-i siyaset ve demokrasi kuramı öğretiliyor. Bugünkü üniversite, dün Harbiye Nezaretiydi, evvelki gün ise *Eski Saray*'dı.

Eski Saray, padişah oğulları, kocaları ve efendileri ölen veya tahttan indirilen Valide sultanlar, Haseki sultanlar ve Harem kadınları için Topkapı'daki saltanatın bittiği veya en azından tatile girdiği trajik bir noktaydı. Ölen padişahın anası, karıları ve yakını Harem kadınları; bu kasvetli, fakir saray eskisine nakledilirlerdi. Buraya düşmemek için Kösem Sultan'ın ve diğerlerinin çevirdiği entrikaları anlayışla karşılamamak elden gel-

mez. Eski saraydaki Haseki Sultanlar beklerlerdi, oğullarından biri tahta geçene kadar. Sonra bir gün gencecik Haseki, Valide sultan olarak alayla Bayezit'teki Eski Saray'dan çıkar, Topkapı'ya ulaşırdı. Genç yaşında mutlu bir hayat sürdüğü kocası I. Ahmed ölünce, dul haseki olarak kapandığı bu saraydan, oğlu IV. Murad tahta çıkınca 32 - 33 yaşında bir Valide sultan olarak Topkapı'ya dönen Kösem'i hatırlayalım. Güzel kadındı. En azından Avusturya'daki Küfstein Şatosu'nda seyri-ne doyum olmayan güzel bir tablosu vardır. Kösem, kasavetli saraydan kurtulduğu için mutluydu ve bir daha oraya dönmemeye ahdetmişti. Ama, otuzikinci baharında Haremin dokunulmaz, yan gözle bakılamaz efendiliğine, Valide sultanlığa dönmek ne kadar mutluluktur ki.

Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra, üniversitenin yerinde Seraskerlik kuruldu. 1828 yılında İstanbul yangınlarını anında tespit için ünlü Beyazıt Yangın kulesi yaptırıldı. Mimarı, ünlü mimar ailesinden *Sennaharim Balyan*'dı. Bugünkü meydan çıplak görünümündü, etrafı salaş lokanta ve dükkânlarla çevriliydi. Zaman zaman yıktırılan sonra tekrar türeyen bu salaş yerlerde ucuza iyi yemek yenirdi. O zaman İstanbul lahmacun ve sandviç hayatına daha girmemişti; ya kuru ekmek yenirdi, ya da tatlısından tuzlusuna her şey. Çürüklük denen bu bölgeyi ve civardaki küllük denen kahveleri eski üniversite çevreleri iyi tanır. Meydanın başka çirkin bir işlevi daha vardı. Siyasal suçlular burada idam edilir. Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı vuran Çerkes Hasan, 31 Mart vakası'nın elebaşları ve de Mahmut Şevket paşa suikastine karışanlar burada asıldılar. Sonuncular birkaç taneydi. Onların birkaç misli adam da muhalif oldukları için az ötedeki Bekirağa bölümünde sürgün bekliyorlardı. Bir ara meydan ağaçlandırıldı.

Sonra ortaya bir havuz yapıldı. Etrafından tramvay ağır ağır döner, Vezneciler'e yönelirdi. Öğrenciler ikinci, profesörler birinci mevkiye doluşurdu, o zaman öyle bol özel oto yoktu. Güya üniversitenin ünlü hocası Sıddık Sami Onar'ın «İdare Hukuku» ciltlerini taşıyan bir öğrenciyi, biletçi aşırı yükte tramvaya binilemeyeceği gerekçesiyle aşağı indirmiş. Günün birinde İstanbul'un imarı (!) başladı. Meydan kazıldı, bozuldu. Tramvaylar geçmez oldu. 27 - 28 Nisan 1960 günleri öğrenci protestoları ve polisin müdahalesiyle de Bayezit meydanı hayatının gene kanlı dönemine girdi.

Bayezit meydanı için umutlarımızı saklamak gerek. Böyle kalır mı bilemiyoruz. Belki İstanbullular İstanbullu olup, günün birinde şehirlerine sahip çıkınca, bu güngörmüş meydanı temizler, güzelleştirirler ve İstanbul'un onu düzenleyecek, hayırlı, bilgili ve yaratıcı bir mimar evladı çıkar. Her şeyden önce de onu gündüz ve gece canlandıracak değişim sağlanır, diyelim.

Siyaset 85, sayı 74, sh. 10, 2 Haziran 1985

ULEMA SEMTLERİNDE GEZİNTİ

Fatih ve Süleymaniye; Bizans devrinden geçen yüz-
yılın sonuna kadar kentin en kalabalık ve makbul ma-
halleri arasındaydılar. Bugünkü Fatih bölgesinin Bi-
zans döneminin en şık semtlerinden biri olduğu, Mar-
cianus sütunu (Kıztaşı) gibi kalıntıların varlığından
da anlaşılıyor. Eski Bizans kayzerlerinin gömüldüğü Ha-
variyyun kilisesi de burdaydı. Kilisenin yerine 1462 - 70
yılları arasında şehrin fâtihi II. Mehmed, Fatih Cami-i
keberi denilen bugünkü büyük camii yaptırdı; mimarı
sonradan Müslüman olan *Kristodulos* imiş. Evliya Çe-
lebi'deki bir kayda dayanarak, Atik Sinan (Koca Sinan'
dan ayırmak için) adlı bir başka mimardan sözediliyor.
Hulâsa pek kuvvetli delillere dayanmayan, iki mimarın
ismi etrafında anlamsız fanatik bir tartışma süregidi-
yor. Camiin; etrafındaki türbesi, haziresi ve külliyesi-
le imparatorluk protokolünde belirli bir yeri vardı. Med-
reselerin toplandığı bir bölge olarak da İstanbul'un ta-
rihinde birçok olaylara sahne olan bir semtti.

Fethiye camii, yani fethedilen şehrin en büyük ma-
bedinden çevrilen bir cami olma görevini Ayasofya ye-
rine getiriyordu. II. Mehmed'den sonra da bazı padi-
şahlar katledilen şehzadeleriyle (hepsi yirmiyi geçi-
yor) gene III. Mehmed, I. Mustafa ve I. İbrahim de Aya-
sofya'daki türbelerde gömülüdür. Padişahların cenaze
namazları da genellikle orada kılınırdı. Ölüm karşısın-

da Osmanogullarının herbiri ya kendi yaptırdığı camiye, ya babasının türbesine sığınmıştır. Avrupa hükümdarlarının aksine Osmanlı hanedan üyeleri toplu bir mezardan adeta kaçmışlardır. Herkesin hesap gününde yalnız olacağını düşünmüş olmalıdır. Fatih camii'nin 23 Mayıs 1766'daki büyük İstanbul depreminde kubbesi çöktü ve duvarları ağır hasar gördü. III. Mustafa camii yıktırıp temellerinden yeniden yaptırdı. Böylelikle Laleli camii'nden sonra Sultan III. Mustafa kendi adını taşımayan bir büyük cami daha yaptırmış oluyordu. Fatih camii özellikle bu restorasyondan sonra 18. yüzyıl mimari üslûbunun izlerini taşımakla birlikte, etrafındaki yapılanma göz önüne alınırsa, adeta Osmanlı mimarisinin üç asırlık bir albümü gibidir.

Görev başında ölen sadrazamların cenaze namazı protokol gereği Fatih camiinde kılınırdı. Gerçi bu gereğin yerine getirilmesi ender durumlardan olmuştur. İstanbul'un fethiyle ilk sadrazam idamı da başladı. Fatih veziriazam Çandarlı Halil Paşayı hıyanet suçlamasıyla idam ettirdi ve Çandarlı hanedanının adeta irsiyet kazanan vezirlikleri de böyle bitti. Bu idamdan sonra yerel ailelerin vezirlik gibi görevlerde kullanılması geleneği sona ermiş ve devşirme paşaların dönemi başlamıştı. Çandarlı'nın ardından Rum Mehmed paşanın karyeri de idamla tamamlandı. II. Mehmed'in idam ettirdiği diğer sadrazam Mahmud Paşadır. Mahmud Paşanın lâkabı yok. Daha doğrusu ölümünden sonra halkın verdiği bir lâkab var: «Mahmud Paşa-yı Veli» deniyor. 1469'da idam edildikten sonra halk ve tarikat üyeleri ve medreseliler arasında menkıbelere konu oldu ve evliya derecesine yükseltildi. Osmanlı yazılı edebiyatında birçok nüshası olan, yani medreselilerin ve okuryazarların birçok kopya ettiği ve kahvehanelerde anlatılan menkıbe kendisine «veli» denilen Mahmud Paşanın hayatını ko-

nu edinendir. Paşanın idamı çeşitli gruplar tarafından tepkiyle karşılandı ve onu yücelten, siyasal iktidarı yani padişahı ve etrafını da bu vesileyle yeren menkıbe, çeşitlemeler halinde dilden dile dolaştı. Menkıbelere göre, Mahmud paşa, II. Mehmed'in yanlış karar ve eylemlerine engel olan, mucizeler gösteren bir kutsal kişidir ve haksızca katledilmiştir. Anlaşılan büyük hükümdarların radikal ve despot yönetimi daha çok tarihçilerin kaleminde değerini buluyor; böyle zamanda daha tutucu olan kitleler ise, diktatör hükümdara karşı koyduğunu sandıkları mağdur birini kahraman yapmak için zaten hazırdır. Mahmud Paşa İstanbul'un coğrafyasında, adıyla anılan çarşı, 15. yüzyıl mimarisinin sevimli bir örneği olan camii ve hamamı ile bugün artık menkıbelerin dışında yaşıyor. Mahmud Paşa gerçekten büyük devlet adamı mıydı? Osmanlı tarihinin sıradan vezirlerinden olmadığı açık; ama daha çok ulema, tutucu tarikat üyeleri ve bürokratlar tarafından padişahın baskıcı yönetimi dolayısıyla yüceltilmiş biri gibi. II. Mehmed'in radikal düzenlemelerinden bunalanlar, onu protesto için Mahmud Paşayı destanlaştırdılar.

II. Mehmed camiin. yanına sahn-ı seman (sekiz *auditorium*) denilen medresesini, kütüphaneyi ve medrese talebelerinin barınıp doyabilmeleri için aşevi ve hücreleri de yaptırttı. Onu başka vakıflar ve medreseler izlediler. Bütün havaliyi kaplayan bu medrese binalarının devirden devire isimleri değişmiştir. Bazısı, bir zaman sonra görevli ünlü bir müderrisin ismiyle, bazıları sonradan vakfeden kişinin ismiyle anılmış; bazıları coğrafyaya göre, örneğin «Bahr-i siyah'daki servili medrese» (yani Halic'e bakan önünde servi ağacı olan medrese) gibi adresleri ad edinmiştir. Böylece Fatih semti bir yüzyıl içinde kentin ulema bölgesi oldu. 16. yüzyılda Süleymaniye medreseleri daha yüksek derecede eğitim ve

ren ve yevmiyeleri daha kabarık yerler olarak kurulunca, eski deyişle, «ulemanın ve talebenin kibarı o muhitte cem oldular.» Üstelik şeyhülislamlık yani bâb-ı meşihat de oradaydı. Tayin, azil, iş takibi, dedikodu da oraya taşındı. Süleymaniye ve Fatih semtleri, medrese hocalarının, kadıların, medrese talebesinin oluşturduğu Osmanlı ilmiyye sınıfının canlı tarihi gibidir. Bir bakıma medrese eğitimi görüp ilmiyye sınıfına girmek, Anadolu ve Rumeli'nin Türk çocukları için toplumsal tırmanmanın tek yoluydu. Öte yandan ilmiyye sınıfı çok çabuk kastlaşmış, kapalı bir gruba dönüşmüştü. Babadan dededen bu sınıfın üyesi olmayan bir genç için yükselmek cendereden geçmekten farksızdı. Medrese eğitiminin, aşılması uzun yıllar gerektiren dereceleri vardı; *haşiye-yi tecrid, miftah, telvih, ibtida-yı hariç, hareket-i hariç, ibtida-yı dahil, hareket-i dahil, ibtida-yı altmışlı, hareket-i altmışlı, musıla-yı sahn, sahn-ı seman* diye yükselen bu eğitime 16. yüzyılda bir de Süleymaniye medreselerindeki dört aşama eklendi. Okuma yazma ile başlayan bu eğitim aşamalarının herbirinde öğrenilen bilgiler ayrıydı. Öğrenciler için sözkonusu olan bu dereceler, müderrisler için de geçerliydi. Herbir medresedeki müderrisin yevmiyesi ve rütbesi farklıydı. Galiba onların bir üstteki medresede ders vermeleri daha zorlu bir atlamaydı. Müderrislerin yükselme derecelerine eş hiyerarşi, müftü ve kadılar için de sözkonusuydu. Osmanlı kadısı kadar, diyar diyar gezen, sonra kısa süreli hizmeti bitince İstanbul'da yeni bir tayini bekleyen, endişe ve sinir içindeki bir görevli yoktu. Bu terfilerde adam kayırmalar, ilmiyye sınıfının önde gelenlerinin çocuklarının derece atlaması kadroları da tıkadı. «Beşik uleması» denen imtiyazlı grup üyeleri, fazla hızlı terfi ediyorlardı; ama mutlaka liyakatsiz ve cahil kişiler oldukları da söylenemez. Çoğu, özel bir dikkat ve

eğitimle yetiştirilen bu grubun üyeleri, berikilerle yarış-salar da zaten daha başından kazanmaya aday, bilgili ve iyi eğitimliydi. Köyünden kopup gelen bir genç, eğitiminde ilerlemek için olağanüstü gayret sarfetmek, sıkıntı çekmek zorundaydı. Medreseye bıyığı terlemeden girip, tohuma kaçtığı halde Fatih semtinin sefil hücrelerinden çıkamayanlar çoktu. *Suhte* denen bu talebeler her türlü ayaklanmaya gönüllü aday olan hırçın gençler kalabalığıydı. İcazet alıp mesleğe girenler ilk andan ekmek kapısı kavgasındaydılar. Bu yüzden toplumun belki de en huzursuz, çekişmeci ve entrikacı zümresi ulema efendilerdi. Ulemanın okuma merakı ve alışkanlığı ne derecedeydi, tahmin etmek güçtür. Ama bu rekabet ortamında «musahebat-ı ilmiye bilimsel söyleşi» çok ke-re insanların hasımları ezmek ve kendini göstermek endişesine kapıldığı bir faaliyetti. Yanlışları en alaylı ve acımasız biçimde dile dolamalar, hırçın eleştiriler, insanlar arasında nefrete ve yeni çatışmalara kaynaklık ederdi. Böylesine çatışmalar, yorum tartışmaları kimi zaman doktriner temellendirmeler ve ithamlara da neden olurdu. Ulemanın içinde yorumları veya medrese dersi veya cami vaazları nedeniyle, rakipleri tarafından zındık diye suçlanıp, sözde meclis-i şe'rde yargılanıp idam edilenler vardır. 15. yüzyıl başlarında Simavna kadısı *Şeyh Bedreddin* örneği üzerinde durmuyoruz; o galiba fikirleri ve yazdıklarından çok, etrafında gelişen eylem yüzünden idam edilmişti. II. Bayezid devrinin önde gelen bilginlerinden *Molla Lûtfi* ise; uslûbu, bilgisi, ama aynı zamanda da gururu ve merhametsiz eleştiriciliğinin yarattığı düşmanlarının gayretiyle, zındıklıkla suçlandı. Böyle durumlarda söylenip yazılanı, yanlış anlamaya özellikle gayret ederlerdi. 15. yüzyıl sonunun mutaassıb ortamında münakaşalı bir hüküm verildi ve 1494' de idam edildi. 16. yüzyıl sonunda da Behram Kethüda

medresesi müderrîşi *Nadajlı Sarı Abdürrahman* Efendi de Rumeli kazaskeri *Ahizade* Efendinin hışmına uğramıştı. Sarı Abdürrahman Efendi, cennet ve cehennemın varlığını inkâr etmiş, «Allahın kudreti var, lâkin zahir olmaz - bize görünmez» demiş. Muhtemelen o çağın, deist veya panteist düşüncelerine sahip bu müderris de, zındık diye idam edilmişti. Gene 16. yüzyılda *Molla Kaa-bız* ulemaya ters gelen tefsirleri nedeniyle divanda yargılanıp, düşünce ve sözlerini hayatıyla ödemiştir. Mol-lanın fikirlerini, onu yargılayan ulemanın çürütemediği de biliniyordu.

Ulemanın arasındaki doktriner tartışmalar ve zıt tefsirler, her zaman böyle tekil olaylar halinde kalmış değildir. Bazı zaman bu gibi farklı görüş ve yorum sahipleri, âleme yeni bir nizam getirmeye kalkan kalabalık bir taraftar kitlesini yanlarında bulurlardı. 17. yüzyıl ortalarında *Kadızedeliler* diye bilinen bir takım, aynı bugünün Vahhabîleri gibi bir fikir ve özlem peşindeydiler. Onlara göre asr-ı saadette (peygamber devri) olmayan herşey bid'at ve sapkınlıktı. İpek elbise, tütün, musikî ile uğraşmak, makamla ezan okuyup kâmet getirmek, makamla Kur'an okumak haramdı. Köprülü Mehmed Paşanın ilk sadaret yıllarında birgün kalabalık bir güruh halinde Fatih camiini bastılar, makamla naat okuyan müezzine hakaret edip tartakladılar. Ertesi gün silâhlı olarak geleceklerdi, ancak yöneticiler, başta liderleri vaiz *Üstüvanî* Efendi olmak üzere bu mürtecileri sürgüne yolladı ve hareket duruldu.

Ulema arasındaki toplumsal köken farkı da bir başka çekişme nedeniydi. 15. yüzyıldan sonra imparatorlukta üç dört kuşak vezareti elinde tutan aileler kaybolmuştu. Ama ulema arasında Hocasadel, Karaçelebizadeler gibi ilmiyye hanedanları vardı. Aslında şeyhül-islâmlar içinde babası bu meslekten olmayan halkdan

adamlar pek azdır. Büyük makamları elde tutanlar, kuşaktan kuşağa mükellef konaklarda yetişen, biriken ser-
vetlerin getirdiği zerafet ve rahatlık içinde yaşayanlar;
medreselerde yarı aç, yarı tok senelerce sürünerek yeti-
şenleri küçük görür, berikiler de imtiyazlı grup üyeleri-
ne dış bilerlerdi.

Medreseliler giderek toplumdaki etkinliklerini, med-
reseler de eğitim düzeylerini kaybettiler. 19. yüzyıl-
da lâik eğitim kurumları, ülkenin zeki ve çalışkan ço-
cuklarını çekiyor; Bâbîâli kalemlerindeki parlak gele-
cek medreselerin geleceğini gölgeliyordu. Osmanlı med-
reselerinin son yetiştirdiği parlak kişilik diye *Ahmed*
Cevdet Paşa gösterilir. Lofçalı Ahmed (Cevdet) Efendi-
nin gençlik hayatı Fatih'de geçmişti. Medreselerde ders-
leri izler, orada bir odada kalırdı. Medrese dışında de-
vamlı gittiği ve tasavvuf kültürünü edindiği yer Çar-
şamba'daki Murat Molla tekkesidir. Günün birinde genç
yaşında Süleymaniye'de müderris ve nihayet kazasker
oldu. Cevdet Paşa medresenin verdiğinden çok verme-
diklerini kendi gayretiyle öğrenmişti. Bu genç kazaskeri
Tanzimat bürokrasisi kapmakta gecikmedi, mülkiye sı-
nıfına yani yöneticiliğe yan geçiş yaptı ve vezirlik rüt-
besi verildi. Uzun Bâbîâli yıllarından sonra, ömrü ge-
ne Fatih'de noktalandı. Mezarı camiin avlusundadır.
Orada iki ünlü Osmanlı aydınının daha mezarları var-
dır; Millet kütüphanesini kendi kitaplığıyla zenginleş-
tiren *Ali Emîrî Efendi* ve Maarif nâzırı *Emrullah Bey*...
Biri kendini yetiştiren bir bürokrat, kitap meraklısı, bib-
liyograf ve biyograf: ikincisi Mülkiye mektebinden ye-
tişme bir sosyolog ve filozof.. Son yüzyılın Osmanlı ay-
dınları arasında şark kültürü, din ve tarih bilgileri ile
tanınan bu iki mütebahhir (derya gibi bilgili) medre-
senin dışında yetişmişlerdi.

Fatih ve Çarşamba semtleri yakın zamana kadar,

zengin ulemanın oturduğu, ahşap mimarînin en güzel örnekleri sayılan konaklarla doluydu. Ahşaptan betona geçiş bir imar faciasına dönüştü. Dar sokakların üstüne yığılmış çirkin ve güngörmeyen binalar, semte bunalıcı bir hava veriyor. Bugünkü Fatih ve çevresi, doğanın yeşiline, göğün mavisine ve aydınlığın her türlüşüne kapalı bir bölgedir.

Fatih'ten Süleymaniye'ye geçmek için Zeyrek'e uğranır. Zeyrek geçmişte İstanbul'un en hoş manzaralı ve zengin konaklarla bezenmiş bir semtiydi. Bugün için burada beton yapılaşma önlendi, ama semtin korunmaya alındığı söylenemez. Zeyrek İstanbul'un bir sefalet mahallesine dönmüş durumda. Harap bir sıbyan mektebinin ve türbenin yanından geçiyoruz. Yavuz Selim devrinin ünlü müftüsü (şeyhülislâm) *Zenbilli Ali Efendinin* yaptırdığı ve yanındaki türbede gömülü olduğu mekteb bu. 16. yüzyılın diğer ünlü şeyhülislâmı *Ebus-suud Efendi* de aynı şeyi yapmış. Eyüp'te yaptırdığı sıbyan mektebinin yanındaki türbeye gömülmüştü. İstanbul'da hayır olarak yaptırılan sıbyan mekteblerinin sayısı hayli kabarık. Bizim toplumumuzun insanları çocuklara okul açıp, hoca tayin etmekle, çocuk eğitimi sorununun çözüleceğine ötedenberi inanagelmıştır. Ama ailede çocukla uğraşmak, babanın çocuğuna birşeyler anlatması, gezdirip göstermesi gibi bir gelenek yoktur. Aslında çocuk edebiyatımızın dünden bugüne fakir ve gelişmemiş olması da, bu noksan eğitim anlayışının bir göstergesidir. Fakat devrin iki büyük şeyhülislâmının, çocuk sesleri arasında son uykularına çekilmelerinin zarif bir anlayış ve inanç olduğu da açıktır. Zenbilli Ali Efendinin kendisine sorulan *meseleleri*, sarkıttığı bir zenbille toplayıp, cevaplarını da aynı şekilde sahiplerine ulaştırmasından dolayı bu lâkabı aldığı biliniyor. Bilgisinin derinliği üzerindeki rivayetler gerçek mi, yok-

sa böyle bir popülist tavırdan mı kaynaklanıyor biline-
mez; ancak dürüst ve cesur tutumu ile despot Selim
Hanı bile etkilediği, dolayısıyla bütün devlet adamları
ve halk arasında saygınlığının arttığı bir gerçek. 16. yüz-
yılın uleması halk ve devlet adamları üzerinde hiçbir
devirde olmadığı kadar etkiliydiler. Bu etkinliklerini
belki daha çok, medrese hayatına kapanmalarına ve ta-
rih, edebiyat üzerinde devrin en çok tutulan eserlerini
kaleme almalarına borçluydular. Ebussuud Efendinin
fetvaları, Osmanlı ulemasının başlıca başvuru kaynağı-
nı oluşturunuyordu; Kanunî üzerindeki etkisi dolayısıyla
yevmiyesi kendiliğinden üçyüz akçeden beşyüze çıka-
rıldı. 16. yüzyılın ünlü tarihçisi, şeyhülislâm da olan
Hace Saadedin Efendidir. Tarihinin ismi pek iddialıdır;
«Tacüttevarih - tarihlerin tacı» amma elhak doğrudur.
Bugünün gözüyle bile Osmanlı vekayinameleri içinde
ağır dili, süslü uslûbu ve bilgisiyle hâlâ başta gelen bir
yeri vardır. Yüzyılın diğer tarihçisi Kemalpaşazade de
ulema sınıfındandı. Hoca Saadedin Efendi, Haçova mey-
dan savaşının en nazik anında firar etmek isteyen pa-
dişah III. Mehmed'i engellediği için tarihlerde ve halk
arası rivayetlerde yüceltilmiş bir kişilikti. 17. yüzyılda
ulema efendilerin bu efsanevî derecedeki saygınlığı çok
geriledi. Önce ocaklılarla olan bağlantıları ve politikaya
yanlış biçimde bulaşmaları ve ardından da IV. Murad'ın
despot yönetimi dolayısıyla dokunulmazlıklarının ihlâli
buna nedendir. Padişah ulemaya hakaret derecesine
varan sert davranışlar, giderek gizlice katlettirme ve
idam gibi cezaları uygulamaktan kaçınmadı. 1638 Ma-
yısında İran seferine çıkarken, ileri gelenler arasında
kayıranları olan bir müderrisin tayininde haksızlık ol-
duğu şikâyetine karşın. Anadolu kazaskeri *Muid Ahmed*
Efendinin işlemde ısrarı üzerine, padişah; «şu herifin
çadırını başına yıkın» diye emir verdi. Çadırın altında

kalıp ağır hakaret gören kazasker, ardından Belgrad'a sürüldü. IV. Murad, ulemanın kanı akıtılmaz, ilkesini de zedeleyen bir hükümdardı. 1634 kışında Bursa'ya giderken, yolların karını küretmedi diye, İznik kadısını astırdı. Olay İstanbul'da duyulunca şeyhülislâm *Ahi-zade Hüseyin* Efendi haksızlığa karşı sesini yükseltti. Bu eleştirinin cezası azıl ve Kıbrıs'a sürgün oldu. Ancak padişah sürgünle yetinmek niyetinde değildi, şeyhülislâm Florya açıklarında boğduruldu. Bu olayı korkudan protesto eden olmadı ise de, sonraki dönemlerde ulema saltanata karşı eski muhabbetini kaybetti ve daha haşin ve entrikacı bir siyaset izleyenler oldu. Osmanlı uleması 17. yüzyılda okumuş sınıf arasındaki öncülüğünü de yitirdi. Bu dönemin kalıcı eserler verenleri medreselilerden değil, kâtib takımındandı.

Gezimize devam edelim. Zeyrek, Bizans - Osmanlı tarihinin düğüm noktalarını yaşayan bir mahalledir. Bugünkü Molla Zeyrek camii, Bizans dönemindeki Pantokrator manastır ve kilisesiydi. Son dönemin Bizans tarihindeki önemi, kilise kavgalarının yoğunlaştığı bir yer olmasından ileri geliyor. Ortodoks Bizans ve Latin - katolik kiliselerinin birleşmesi için Bizans'ın son döneminde Roma'yla kurulan ilişki, birkaç ruhani konsülün toplanmasına neden olmuştu. 1438'de toplanan Ferrara-Floransa konsülünün aldığı kararlar ise, Ortodoks ruhbanın çoğunluğu tarafından kabul edilmemiş ve o konsülün kararlarını imzalamadan Floransa'dan ayrılan Efes metropoliti Markos sonraları aziz ilân edilmişti. Kiliselerin birleşmesine karşı en sert muhalefeti yürüten ise, *Gennadios Sholarios*'du. Gennadios politik tahrikleri nedeniyle makamından atıldı ve imparator *Konstantin Dragases*'in emriyle Zeyrek'teki Pantokrator kilisesine kapatıldı. Şehrin büyük kilisesi Ayasofya'da ise Papalık temsilcisi oturuyordu. Gennadios'un taraftarı olan halk

bu hakareti protesto için Pantokrator kilisesinin etrafından ayrılma ve kilise bir anda şehrin en kalabalık cemaatli mabedi haline geldi. 1453'de şehir fethedilince II. Mehmed bu politik atmosferi çok iyi değerlendirmiş ve katolik düşmanı halkın önderi olan Gennadios'u patrik tayin etmiştir. Gerçekte Bizans'taki Lâtin düşmanı tek rahip o değildi, çoğunluk mutaassıb ortodokstu. Bizans'ın son patriği II. *Athanasios* da şiddetli bir Katolik düşmanıydı ve Floransa konsilinin kararlarını reddettiği gibi, birleşme taraftarı rahipleri de kiliseden Synod kararıyla attırmıştı. Ama Gennadios popülaritesi ve imparator düşmanlığı nedeniyle, yeni dönemde patrik tayin edilirken, II. Athanasios'un hayatı fetihle noktalandı. Zeyrek'ten Vefa'ya geçilirken Valens su kemezinin dibinde 17. yüzyıl taş işçiliğinin harikası sevimli bir medrese vardır. Mimar *Davut Ağa*'nın eseri olan bu yapı, akhadım ağalardan Gazanfer Ağa tarafından yaptırılmış olup, bugün Belediye müzesi olarak kullanılıyor. Buradan Süleymaniye'ye geçiyoruz.

Süleymaniye semti adını, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasının büyük mimarı Sinan'ın eserinden alıyor. Sinan'ın şehrin doğasıyla duyarlı bir uyum içinde tasarlayıp yarattığı bu eserle, Muhteşem Süleyman'ın da adı yaşıyor. Bazıları Ayasofya'nın ve Bizans mimarisinin, bu görkemli eserle aşıldığını söylerler; ne kadar anlamsız ve çiğ bir karşılaştırma... Ayasofya Ayasofya'dır, Süleymaniye de Süleymaniye: İkisi birbirini gölgelemez, İstanbul'un niçin büyük olduğunu belgelerler sadece. Onlar İstanbul'un ihtişamını, İstanbul da onların güzelliğini arttırır.

Sık tekrarlanan bir hüküm olmasına rağmen; 16. yüzyılda Osmanlı devletinin ve Osmanlı toplumunun olgunluk dönemini yaşadığı tartışılacak bir tarihçilik sorunudur, ama Osmanlı mimarisinin bu çağda doruk

noktasına ulaştığı görülüyor. Sinan Ağa başmimar olduğunda; Osmanlı İmparatorluğu Balkan devleti olmak yanında bir Ortadoğu imparatorluğuna dönüşmüştü. Tarihin akışı içinde Balkan kültürünü benimseyen Osmanlı toplumu, 16. yüzyılda bilinçli olarak Ortadoğu - İslâm kültürünü özümseme sürecine girmişti. Geçmiş iki asrın tersine; Osmanlı tarih yazıcılığı, şiiri, nasihat-nameler gibi siyaset edebiyatı, arazi ve maliye konuları. siyasal ve felsefî düşüncede Ortaçağ - İslâm edebiyatına karşı yoğun bir ilgi vardı. Arapça ve Farsçaya düşkünlük artmıştı, yazı dili üslûb ve sözcük yönünden değişikliğe uğramıştı. İlk devirlerin kozmopolit hayat tarzı, hatta Fatih döneminde görülen Rönesans kültürüne yaklaşma eğilimi; 16. yüzyılda Saray ve ilmiye çevrelerinde yerini koyu bir ortodoks - sünî dünya görüşüne bırakmaktaydı.

İmparatorluk 16. yüzyılda büyük ve zengindi, ama anlaşılan zengince yaşayışın biçimi. yeniçağ Avrupasındaki gibi değildi. Servet özel konutlara, bahçelere, hatta saraylara değil; kamusal binalara, camilere ve bazı askerî tesislere akıtılıyordu. Osmanlı mimarîsi büyük gelişmeler gösteriyordu. Suriye'den, Mezopotamya'dan, Balkanlar, orta Avrupa ve İtalya'dan esintilerle zenginleşirken, yerel sanat ve özellikler de bir potada eriyordu. Mimarlar aynı ocakta, aynı eğitimle yetişen yeniçeri subaylarıydı; ülkenin dört tarafında aynı mimarî zevki yansıtan camiler, kervansaraylar, hanlar, sebiller, medrese ve köprüler birbiri ardından ortaya çıkıyordu. Osmanlı mimarı; Tuna'dan Fırat'a, kuzey Karadeniz'den Afrika çöllerine kadar geniş bir coğrafyayı görerek tanıyan bir sanatçı ve fen adamıydı. Mimarlar bu geniş bölgede orduların sefere çıkması veya askerî-ticarî ulaşımın devamı için köprülerin, suyollarının ve bazı tesislerin yapımı ve onarımıyla görevliydi; bu

nedenle de yerel malzemeyi, iklimi ve yerel işçiliği tanıyarak yetiştiriyorlardı. Sinan da yetiştirdiği dönemde üç kıtadaki ülkelerin yapı sanatını, plastik zevkini tanıyıp özümlemişti. Süleymaniye için de, büyük yapı örgütlenmelerindeki usul üzerine, imparatorluğun dört bir yanından her dil ve din grubundan ustalar getirilmişti. Sinan'a bugün Kapadokyalı bir hristiyan veya Türk deniyor. Bulgaristan'ın Sofya'sında onun bir eseri olan *Çernata cami*'nin girişinde mimarın «Bulgar Koca Sinan» olduğunu söyleyen bir levha var. Onun etnik kökeni üzerinde güçsüz delillerle süregiden bu tartışmayı; Osmanlı kavimlerinin herbirinin ona sahip çıkmak istemesine, daha doğrusu Sinan'ın Osmanlılığına bağlamak gerekir. Bugünün belgelerinin hiçbirisi onun etnik kökenini sağlıklı bir biçimde saptamaya imkân vermez. Herşeyden önce Sinan Osmanlı imparatorluğunun mimarıdır. O, bu geniş coğrafyanın dört bir yanındaki eserleriyle, Osmanlı mimarisini temsil etmektedir. Osmanlı mimarisi ancak böyle bir imparatorlukta yaşayıp, gelişebilirdi. Sinan'ın sanatını besleyen kaynak ne tek başına Anadolu, ne Rumeli, ne de Arabistan'dır. Osmanlı mimarisinde bir ulusal dehâ ve nitelik aramak anlamsızdır. Nasıl Osmanlı tarihi üç kıtadaki halkların yazgılarıyla örülen bir duvara benzerse, Osmanlı mimarisi de bu tarihin zaman ve mekândaki birlikteliğinin bir yansımasıdır. İstanbul'u silüetiyle kucaklayan Süleymaniye camii ve etrafındaki külliye de, dâhi mimarın bu birliği en iyi biçimde ortaya koyan bir usta olduğunu gösterir. Bu muhteşem külliye, büyük şairlerin ne bir beyit ne bir kelime çıkartılıp, eklenemeyecek siirlerine benzer. Hamamı, medresesi, imarethanesi ve kütüphanesi ile Süleymaniye külliyesinin her taşı, her arşını kendi içinde ve çevresiyle bütünleşmiş bir resimdir.

Süleymaniye kütüphanesi, dün olduğu gibi bugün de Ortadoğu dünyasının en zengin yazma koleksiyonuna sahip. Hor kullanıma rağmen Süleymaniye külliyesi zamana ve vandalizme güzellik adına meydan okuyor.

Süleymaniye medreseleri klâsik Osmanlı dönemi boyunca en yüksek derecede eğitim veren kurumlardı. Süleymaniye talebesi aslında icazet almış, fakat kaza (yargı) veya ifta (müftülük) veya tedris (öğretim) mesleğine girmeden daha yüksek eğitim görmek isteyen gençlerdi. Bu talebelere «danışmend», Süleymaniye müderrislerine de «kibar-ı müderrisin» denirdi. Bu müderrisler kadılık yapmak isteseler, büyük merkezlere tayin edilmeleri veya kazaskerlik gibi makamlara geçirilmeleri gerekirdi. Süleymaniye'deki hoca ve talebe çevresi eleştirici ve kıran kırana rekabetçiydi. Softaların zor meseleler sorup, müderrisleri mahçub etmek gibi âdetleri vardı. Cevdet Paşa genç yaşında Süleymaniye'ye müderris olduğunda kendini sınamaya kalkan bu gibi gürültücü talebeleri cevaplarıyla mat etmişti. Şurası bir gerçektir ki Tanzimatın muhafazakâr veziri Cevdet Paşa hayatı boyunca yaptığı ve yazdığı nedeniyle, devrin medreseli kalabalığıyla pek uyuşamamıştır.

Osmanlı uleması üzerine çok farklı görüşler vardır. Bu zümreyi bilgin faziletli, devleti yükselten ideolojinin ve düzenin kurucuları olarak görenler ve gösterenler olduğu gibi; cahil, rüşvetçi, yeniliklere karşı çıkan, muzir politikalarıyla çöküntünün sorumlusu olarak görenler her zaman vardı. Osmanlı uleması aslında farklı renklerden, farklı niteliklerden oluşan, kişiden kişiye, devirden devire değişiklik gösteren bir gruptur. Ulemanın içinde taassub derecesinde dünyevî zevklerden uzak kalanlar, Ebussuud Efendi gibi kahve ve tütünü bile

hoş görmeyenler olduğu gibi, daha da ileri giderek musikiye, şiire bile tahammül edemeyenler vardı. Öteyandan tütün ve hattâ afyon tiryakisi olanlar, şairâne ve rindâne bir hayat sürenlerin sayısı da az değildi. 17. yüzyıl şeyhülislâmlarından Bahâî Efendi, şiir ve edebiyata İslâmî ilimlerden daha çok düşküdü. Müderrisliği sevmemiş, medresenin havasından uzak kalmıştı. Şeyhülislâmlığı sırasında özellikle Kadızadeliler takımının kör taassubuyla mücadele etti. Öte yandan ilmiyye sınıfının görevlerine devlet adamlarını karıştırmamakta inat derecesinde kararlıydı. Sırf bu nedenle, kaçak ticaret yapan bir İngiliz konsolosu için verdiği karara karşı çıkan İngiliz elçisinin küstahlığına dayanamamış ve elçiyi konağının ahırına hapsedtirmiş, sadrazamın karara müdahalesini reddetmiş, çıkan rezalet üzerine makamından olmuştu. Fatih'teki konağı, devrin sanatçı ve şairlerinin sığındığı, toplandığı bir dergâhtı. 17. yüzyılın şeyhülislâmlarından Yahya Efendi de zeki, nüktedan, zarif ruhlu bir şairdi. Ulemanın içinde hattatlık, çiçekçilik ve musikiyle uğraşanların sayısı bir hayli yüksektir. 18. yüzyılın ünlü hattatları arasında Hocaşade ailesinden Seyyid Ahmed Efendi ve özellikle ünlü talik yazı ustalarından Kasabşade Ahmed Efendiyi sayabiliriz. Solakşade Ahmed Efendi ise, güzel ve hızlı yazısıyla kütüphane dolusu tefsir ve şerhi kopya ederek nam salmıştı. Mısır mollalığına kadar yükseldiğı halde herşeyi bırakıp Hammamîşade Defe Efendinin yanına çekilen Mutafşade Ahmet Efendi, devrinin önemli musikişinaslarındandı. 17. yüzyıl ulemasının önde gelenlerinden Ahîşade Abdülhalim Efendinin konağı çiçek meraklılarının toplantı merkezi ve botanik bahçesi gibiydi. Yeni lâle türleri geliştirir ve çiçekçilikle uğraşanları desteklerdi. Çok kalıcı değildi, ama devrinde şairliği de takdir edilirdi. Şu beyit onundur;

Cam-ı mey nayımı etti şikest

Meclisimiz basdı ayak naibi

İlmiyye sınıfı mensupları arasında oğulları kadar kızlarının eğitimiyle de meşgul olanlar çoktu. Ulema efendiler kızlarının zekâ ve yeteneğini değerlendirmek ve bilgilerini genişletmek konusunda hiç de tutucu davranmazlardı. Osmanlı edebiyatında kalem sahibi şairelerin çoğu ulema efendilerin kızlarıdır. Osmanlı Türk toplumunda çağdaş feminizm hareketinin ilk temsilcilerinden biri, batı ve doğu dillerini çok iyi bilen, iyi yazan Fatma Aliye hanım ve kızkardeşi Emine Seniye hanımdır. İkisi de kazasker Cevdet Efendinin (Cevdet Paşa) kızlarıdır.

Ulemanın içinde bir yanda tasavvuf felsefesini ve tarikatleri zındıklıkla suçlayanlar, öbüryanda tasavvufa gönül verenler ve bir tarikate girenler vardı. Mantık dışı düşünüp yazmaktan kaçınanlar, fıkıh ve hadise kapananlar yanında; astroloji, yani ilm-i nücuma, fal, remil ve tılsıma düşkünlük derecesinde ilgi duyanlar, bakırdan altın elde etmek için ilm-i simyaya dalanlar da vardı. Bu gibilerin merak ve zaafı, Musahipzade Celâl Bey'in «İstanbul Efendisi» adlı komedisine malzeme olacak derecedeydi.

Ulema efendilerin içinde rüşvet ve yolsuzlukla şöhet bulanlar, devlet adamlarının karşısında boynu bükük olanlar, öteyandan ayaklanan kalabalıkların nabzına göre fetva verip çıkar gözetenlerin yanında; bildiğinden şaşmayan, sınıfının onurunu ve gururunu gözettenler de vardı. Ulema arasında zenginlik içinde yüzse de sade ve sofu bir hayat sürenler, etrafta görünmeyip halkla ve ricalle ilişkilerini sınırlı tutanlar, hatta kibir ve gururu mesleğin selâmeti için şart görenler olduğu gibi; bir din adamından beklenmeyecek fantezileri ve yaşayışı olanlara da rastlanıyordu. 19. yüzyıl sonlarında

Aksaray bölgesinin «onikiler» diye nam salmış külhanbeyi grubu içinde Kazasker Ahmet diye güçlü kuvvetli biri vardı. «Kazasker» ona rastgele verilen bir lâkab değildi. Gündüz şeyhülislâmlıkta önemli bir rütbeyle (galiba sadr-ı Anadolu payesiyle) meclis-i tetkikat-ı şer'i'gede üyelik yapan, çelebi bir fıkıh adamı; gece ise kılık kıyafetiyle bıçkın, herkesi titreten bir kabadayıydı. Araştırılsa ve tarihi iyi bilinse, altı asırlık Osmanlı ilmiye sınıfı içinde daha ne tipler ve karakterlere rastlanacağını tahmin güç değildir.

18. yüzyılda Osmanlı toplumu Batı bilimi ve teknolojisine kararlı adımlar atmak durumundaydı. Medreseliler bu değişimin dışında kaldılar ve hatta karşı çıktılar. Ne var ki, bu kültürel dönüşümde, modern dünyaya açılmada başı çekenlerin arasında da gene ulema efendilere rastlanıyordu. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın seçkin hekimi, medreseden ve mühendishaneden yetişme, tarihçi ve Batı biliminin ilk temsilcilerinden Şanîzade Ataullah Efendi, üstelik kendisi de ulema ailesinden geldiği halde medreselilerden; «yobaz tائفesi, yobaz güruhu» gibi deyimlerle söz ederdi. Şanîzade'deki bu değişim, derece derece bu sınıfın başka üyelerinde de görülür. Aynı çağın Anadolu kazaskerlerinden olup, gene ünlü bir ulema ailesinden gelen Kethüdazade Arif Efendi «ayaklı kütüphane» diye bilinirdi. Ayaklı kütüphane Arif Efendi kendi dalındaki derin bilgisi kadar, Batı bilimine de meraklıymış. Doğu musikisini çok iyi bildiği gibi, sık sık Beyoğlu'ndaki protestan kilisesine gider, sarığı ve cübbesiyle oturup org dinlermiş. Cevdet Paşa bu gibilerinden sitayişle bahseder, nihayet kendisi de İslâm tarihi, felsefesi ve fıkıh alanındaki derin bilgisi yanında; Batı tarihini de araştıran ve Osmanlı tarihini ilk defa Avrupa ve dünya tarihinin çerçevesi ve sorunları içinde kaleme alan, bu yeni tip medreselilerden-

di. Buna rağmen şu noktayı önemle belirtmek gerekir; 16. ve özellikle 17. yüzyıldan beri Osmanlı toplumunda Batı bilimine ve dış dünyaya gözlerini çevirenler, dinî ilimler dışında eser verip Batı dillerini bilenler, *Kâtib Çelebi*, *Hezarfenin Hüseyin* Efendi, hatta bir ölçüde *Peçevî* gibileri ulema saflarında değillerdi. Ketebe takımı kültürel değişim tarihimizin en dinamik unsuru olmuştur. Bu gerçek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan ruhban için de geçerlidir. Hristiyan milletler arasında da Avrupa dillerine, bilimine vakıf olanlar; kilise mensuplarından çok, lâikler arasından, Babîâlî tercümanlarından çıkıyordu. Osmanlı medreseleri ve ulema İkinci Meşrutiyette büyük bir darbe yediler. Savaş yıllarında medreseliler askerlik hizmetine alındılar. Genç Türkler radikal lâik uygulamalardan kaçınırsalar bile, medrese-liye ve medrese düşüncesine düşman olduklarını her fırsatta belli ediyorlardı. Lâik eğitim kurumlarının ve lâik aydınların çok dışında kalan ilmiyye sınıfının düşüşü kaçınılmazdı.

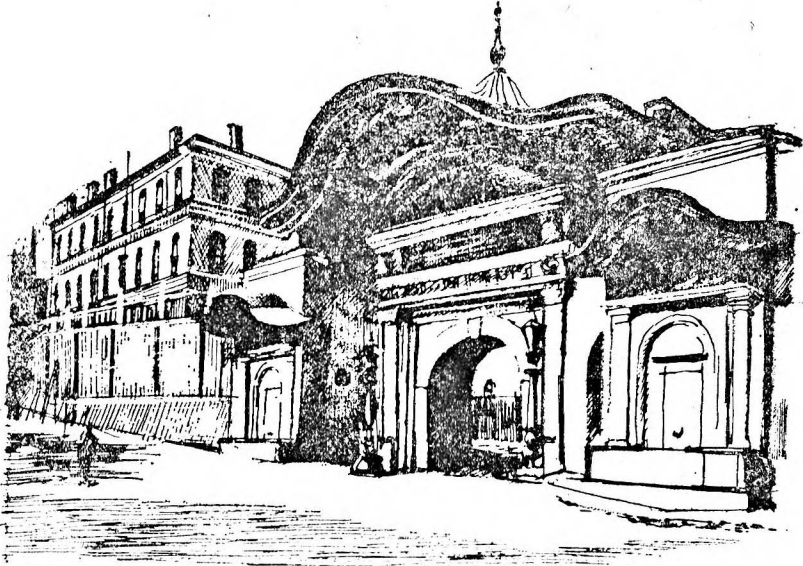
Süleymaniye külliyesinin etrafı bugün bir bölümü yıkımdan kurtulan ulema konaklarıyla dolu; bir zamanların kibar semtinde bugün küçük atölyeler de var. Konaklar ise oda oda kiraya veriliyor. Düzenleme ve koruma çalışmaları devamlı proje aşamasında. Süleymaniye sadece ilmiyye takımının semti değildi, Ağakapısı dediğimiz yeniçeri komutanlığı da buradaydı. Ağakapısı yerini 19. yüzyılda Seraskerlik ve Harbiye Nezaretine, sonra da Üniversiteye bıraktı. Süleymaniye çevresinin görünümünü bozan ilk binalar da önce üniversitenin arka bahçesine, sonra civar yerlere bürokrasinin kararlarıyla dikildi. Özel teşebbüs erbabı da onları izledi. Süleymaniye'nin çevresi koruma ve sözde düzenlemeye değil, esaslı bir düzenlemeye muhtaçtır.

BABIÂLÎ DENİLEN YER

Sublime - Porte, Hohe Pforte, Verhovniy Dvor; Londra, Berlin, Paris, Viyana ve St. Petersburg (Petrograd) gibi Avrupa başkentlerinde, Osmanlı hükûmeti böyle adlandırılırdı; «Bab-ıâlî»nin yabancı dillere çevirisiydi ve *Quay d'Orsay, Wilhelmstrasse* veya bugünkü *Kremlin* ve *Beyaz Saray* (White House) gibisinden adlandırmaydı bu sözcükler. Ama hemen belirtelim, 19. yüzyıla kadar Bab-ıali sözü, Osmanlının kendi zihninde; Paris, Londra, Viyana'daki devlet adamlarına yaptığı oturaklı çağrışımı yapmazdı doğrusu. Gerçi «devlet kapısı» yaygın bir deyim, ama kapı olan yer birkaç taneydi. Sarayın kapısı «Bab-ı hümayun» yani emperyal kapı, gene sarayın içinde de orta kapı (Babı'sselam) içkapı ise (Bab-ıssaade) diye adlandırılırdı. Sonra Şeyhülislâmın ofisine *Bab-ımeşihat*; yeniçeri ağasının ofisine *Ağakapısı*; defterdarlığa *Bab-ı defteri* deniyordu. Sadrazamın konağına *Bab-ıâlî* veya *Bab-ı asafî* denir, ama Bab-ı alî kalıcı ismi oldu.

Aslında İstanbul'da sadrazamın, şeyhülislâmın, İstanbul kadısının belli bir ofisi yoktu. Kamusal binalar, yani bugünkü gibi resmi daireler yakın zamanların icadıdır. Her yüksek memurun konağı, onun ofisiydi aynı zamanda. Kanuni devrinin vezirleri Bab-ıali'de oturmazdı. İlk defa 17. yüzyılın ortalarında, Derviş Paşadan itibaren bugünkü Bab-ıali sadrazamın konağı ve resmi

ofisi olarak devamlı kullanılmaya başlandı. O zaman bina ahşaptı. Bu ahşap devrin kalıntısı olarak, Gülhane parkına doğru Alay köşkü caddesi üzerindeki kapının halen ahşap olduğu görülür. Bu semtin ve konağın adı olan Bab-ıâli; sarayın dışındaki devlet bürokrasisinin ve dış dünyanın gözünde Osmanlı hükümetinin de adı oldu böylece. Bab-ıâli bugün hükümet değil, basın demek. Türkiye'nin fikir hayatını, kamuoyunu biçimlendiren basın bu semte yerleşmiş, Babialı dün yönetim demekti, bugün yönetimin ister istemez kulak verdiği ve çekindiği bir çevrenin adı oldu.

Eğer saraydaki *divan-ı hümayun* gittikçe önemini yitiren ve toplanmaktan vazgeçen bir kurul olmasaydı, belki de Osmanlı hükümetinin adı Bab-ıâli değil, *kubbealtı* olarak kalırdı. Nitekim eski devirlerde yüksek yönetici gruba «kubbealtı vüzerası» deniyordu. Bugün

Sirkeci'den Gülhane parkına doğru giderken; bir köşeden Alay köşkünün diğer köşeden de Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin karşısında yer alan üst tarafı ahşap kapı, bir zamanların ünlü Babıâlisidir. Babıâli halen ahşap, öyle olması gerekir. Ama önü otomobil park yeri, ardı da kesilen ağaçların yığıldığı bir mezbele halindedir; işte bu olmaz. Kapının hemen ardında, bahçe içinde arşiv dairesi yer alıyor. 1911'de esaslı bir yangın geçiren, nice tarihi belgenin kül olduğu ve birkaç yıl önce de defterdarlık (şimdiki Emniyet Müdürlüğü) tutuşunca gene yangın tehlikesi atlatan ünlü arşivden söz ediyoruz.

Bab-ıali yangınlara alıştıktır. 18. yüzyılda birkaç yangın geçirdi. 1808'de *Alemdar Mustafa Paşa* konağa saldıran yeniçerilere karşı, haremde kalan bir cariyesini ve kendini silâhla savundu, sonra da cephaneliği ateşleyip, konakla birlikte birkaçyüz yeniçeriyi de havaya uçurdu. O olaydan sonra Bab-ıâli ve konak yeniden yapıldı, fakat sadrazam konutu olmaktan çıkıp, sadece devletin başbakanlık ofisi olarak kullanılır oldu. (19. yüzyıl sonunda sadrazamlara resmi bir konut da verildi, Nişantaşı'nda... Bu konakta oturmak şimdi İstanbul valilerine kismet) Yanıp yanıp, yeniden yapılan Bab-ıâli'yi yangına karşı duracak biçimde, yeniden yaptıran *Sultan Abdülmecid* oldu. Bab-ıâli'nin ahşap dönemi Tanzimatla bitti. İstanbul valiliğinin bulunduğu kârgir bina, yani eskinin sadrazamlığı budur ve 1844 yılında bitmiştir. Önce etrafı yüksek duvarlarla çevriliydi. Yıkıldı. Birara parmaklıklar vardı, kaldırıldı. Şimdi yeniden parmaklık yapıyorlar.

Bab-ıâli'nin bizim yakın tarihimizde iki önemli olaya sahne olduğunu biliyoruz. Birinci olay; 1876 Aralık ayının yağmurlu bir gününde, Sirkeci'ye kadar uzanan bir kalabalık önünde okunan hatt-ı hümayundu. *II. Abdül-*

hamid tarafından usul olduğu üzere sadrazamına, yani *Midhat Paşa*'ya yazılmıştı. Padişah Osmanlı uyrukları-na *kanun-u esasi*'yi, bildiğimiz ilk anayasayı bahşettiğini ilân ediyordu. Bu Türkiye tarihinin yeni bir açılımıydı. İkincisi ne olursa olsun şark işi bir darbeydi. Balkan bozgunundan sonra, *Talât Paşa*'nın başında bulunduğu bir kalabalık, İttihadçıların yönetiminde Bab-ı âli'yi bastılar. Direnen Harbiye nazırını oracıkta öldürdüler ve silah zoruyla sadrazama da bir istifanname yazdırdılar. Bab-ıâli'nin Bab-ıâli'liği bu olayla bitmişti galiba. Bundan sonraki manzara o kadar çarpıcı mı bilemiyorum, ama ilkinin tamamlıyor; Bab-ıâli'nin önünde sadrazamı bekleyen tepesi mitralyözlü bir makam otomobili, çünkü arada *Mahmud Şevket Paşa* bir suikaste kurban gitmişti.

Osmanlı başkentindeki Avrupa devletlerinden veya Buhara hanlığından. Hind'den ve İran'dan gelen elçiler, Padişahın huzuruna Sarayda Arz odasında çıkarlardı. Kapıkulu askerine ulûfe dağıtıldığı gün saraydaki görkemli, şatafatlı törene bütün elçiler, Osmanlının haşmetini görsün anlasınlar diye çağırılırlardı. Sarayla ilişkilerinin hepsi buydu.. İşleri asıl Bab-ıâli ile olurdu. sadrazam paşa ve reis'ulküttab efendiyle görüşürlerdi. Sadareti ilk ziyaretleri veya yeni sadrazamı tebrike gelişleri bir geçit törenine neden olurdu. Hele Venedik elçileri böyle şatafata pek düşküdü ve doğrusu herkese de tören düşkünlüğünü önce İtalyanlar aşılarmıştır. Bab-ıâli de Çarşamba ve Cuma günleri dışında, öğleden sonraları *ikindi divanı* kurulurdu. Ülkenin dört bir yanından gelen şikâyetçiler, davacılar doluşurdu Bab-ıâli'ye. Yerel bürokrasi usulüne uygun iş görmeyi öğrenemediği için; hâlâ başbakanın, bakanların, Meclis başkanının odası önünde benzer kuyruklar oluşuyor.

Bab-ıâli ketebes (kâtib, memurlar) başka ketebe-

ye benzemezdi. İşbilir, dilbilir, yazıbilir, usul - erkân bilir, oturaklı, çalışkan adamlardı. Bab-îâli ketebesini hiç kaybetmedi. Çürük çalışanlar; yönetimin başka sınıflarında ve özellikle taşradaki memurlardı. Bab-îâli 19. yüzyılda modern memur yetiştiren bir okuldur. Memur gerçi hep orada yetişirdi, ama 19. yüzyılda kaleme çıracak olanlar Reşit Paşa, Âli Paşa, Midhat Paşa gibileriydi. Dil orada öğrenilirdi; Avrupa politikası, hukuk ve yeni devrin siyaseti orada kavranılırdı. Bab-îâli 19. yüzyıl Osmanlı aydınının ve politikacısının öğrenim görüp olgunlaştığı bir dünyaydı.

Bab-îâli asıl Tanzimat'dan sonra burnundan kıl alırmaz bir yer oldu. Bab-îâli'nin içerde ve dışarda Bab-îâli oluşu o zamana rastlar. Âli Paşa, Sultan Abdülaziz kendisini takkeli, gecelikli karşıladı diye huzurdan çıkıp gitmişti. Tanzimat sadrazamları güçlü kişiliklerdi aslında. Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Fuat paşalarla yeni bir Bab-îâli diktatoryası kuruldu. Biryandan da bürokrasi uzmanlaşıyordu. Hariciye nazırının, Dahiliye nazırının, Maarif nazırının ayrı ayrı ofisleri kuruldu. Bab-îâli de devlet ofislerinin serpildiği İstanbul'un merkez semti oldu. Bab-îâli'nin dış görünüşü değiştiği gibi iç dünyası da değişti. Adetler, protokol, asıl önemlisi bürokratların yetişme tarzı, bilgileri dünyaya bakışları başka oldu. Ankara'daki bürokratlar da, Bab-îâli'deki gazeteciler de hepsi 19. yüzyıl Bab-îâli ketebesinin eseridir bir bakıma. Çünkü gazeteciler de o gruptan çıktı. Bab-îâli bu dönemde süslendi, yolları taş döşenerek yapıldı. Önüne geniş bir meydan açıldı. İstimlakler ve yapı giderlerini diline dolayıp, dedikodu yapanlar çoktu. Bunlardan biri de şehremini (yani belediye başkanı) Hüseyin beydi. Üstelik sadrazam Fuat paşayı o yokken çekştirip, yüzüne karşı ise övgüler yağdıran biriydi; «taş döşenince yollar ve meydan ne güzel oldu, istimlakle

de genişledi» dediğinde, Keçecizade Fuat paşa; «evet o yolları sizlerin attığınız taşlarla döşedik» demiş.

Bab-ıâli, imparatorluğun yönetildiği; Tanzimat meclisinin, Adliye meclisinin ve diğerlerinin toplanıp kararlar aldığı bir konaktı. Bab-ıâli'nin saltanatı Abdülhamid II devrinde azaldı. Bab-ıâli kabinesinin gölgesi değil de aslı. Yıldız'da kurulmuştu çünkü. Ama Bab-ıâli'nin adı sanı hükümetdi. *Fossati*'ler ve *Balyan*'lar gibi mimarlar, görkemlice yapıları bu semti süslemek için yapıyorlardı adeta.. Bab-ıâli bugün çirkinleşen bir semt. Bir yığın atölye ve deponun gündüzleri yarattığı şark pazarı kalabalığı ve kargaşası, geceleri yerini mezarlık sessizliğine terk ediyor. Bu durumun düzeltilmesi; Bab-ıâli'ye gündüz Türkiye'nin basın ve yayın merkezi ve vilayetin yönetim yeri olmanın ağırbaşlılığının, geceleri de başka bir canlılığın kazandırılması gerekiyor.

BABIÂLÎ'DEN AYDIN PORTRELERİ

«Bab-ıalî aydını» günümüz edebiyatında; sorumsuz ve yiyici, bürokrat aydın tipini betimleyen, karalayıcı bir deyim olarak kullanılıyor. Oysa beğenelim veya beğenmeyelim, son devir Osmanlı aydınlarının Bab-ıalî'den yetiştikleri bir gerçektir: Bab-ıalî bürokratiyle 19. yüzyılın Osmanlı aydını özdeştir. Çünkü yaşadığı dünyaya ve ortama başkaldıran; başkaldırmasa bile onu yargılayan, ölçüp tartan okur-yazar adam 19. yüzyıl Bab-ıalî çevresinin ürünüdür. Gerçi okuryazar adam her yerde her zaman vardır; ama o adam konumunun bilincine varıp, çevresi ve dünyayla hesaplaşmaya başladığı ve böyle bir hesaplaşma görevini yükümlendiği zaman, modern aydın doğmuş demektir. Osmanlı aydını düşüncesiyle, tavrıyla, politik muhalefetiyle Bab-ıalî kalemlerinde doğdu. Bugün bu grubu toptancı nitelendirmelerle anmak yerine; yeni Türkiye'nin oluşumundaki rollerini, olumlu ve olumsuz katkılarını inceleyip tartışmak yeğlenmelidir. Tarihin yakasına sarılıp hesap sormak ilkel bir düşünce tarzıdır. Aslolan tarihin şu ana uzanan örgüsüdür; tarih her anımızın, hayatımızın içindedir. Latinlerin «*historia est magistra vitae* - tarih hayatın öğretmenidir» deyişi; bir bakıma tarihten ibret almayı değil, belki daha çok zamanımızı tanımayı ve öğrenmeyi emreden bilgece bir ifadedir.

19. yüzyıl Osmanlı aydını; bu yüzyılın bir politika-

sının ve hayat tarzının, yani Osmanlılığın ürünüdür. Sadece müslüman Türklerden değil, Osmanlı toplumunun bütün dil ve din kompartımanlarından çıkan ve bir ortak eğitime, düşünceye ve davranışa göre biçimlenen zeki yetenekli adamların oluşturduğu gruptur. *Midhat Paşa, Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa* kadar; İslam hukuku üzerinde vukufu yazan ortodoks - Rum, *Sava Paşa, Sakızlı Ohannes* veya Avrupa ekonomi ve tarih literatürünü çevirmekten bıkmayan *Sahhak Abro* efendi, Arnavut ve Türk kültürüne aynı derecede hizmet eden *Şemseddin Sami* (Fraşeri) hepsi Osmanlı aydınlarıdır. Bab-ıalî dünyası bu gibi portrelerden oluşan bir galeridir. 19. yüzyılın Osmanlı aydını; dünyayı taramayan, kendince tarih bilincine sahip, yani zamanını ve mekânını tarihin içinde yorumlayan, yanlış veya doğru değişme ve gelişme sorunları etrafında eleştirici yaklaşıma sahip biriydi. Kendinden önceki okuryazar kuşaklara göre nitelikçe farklılaşmış bir gruptu; ama geleneksel bürokrasiye özgü zayıflıkları, çatışma, rekabet ve ilkesiz gruplaşma hastalığını da sürdürüyordu. Aslında Osmanlı aydın grubundan söz ederken; biz de değerlendirdiğimiz bu tarihi kişiliklerin hastalığından halen kurtulamıyor, çoğun yanlış ve yetersiz bilgilerle partizanca bir tutumu sürdürüyoruz.

Midhat Paşa'yı hürriyet kahramanı, Osmanlı anayasasının babası; Cevdet Paşa'yı ise Türkiye'de modern tarihçiliği başlatan düşünür olarak tanıyoruz. Bu kadarla bitmiyor; gerçeklere ne kadar uyduğunu etrafıca düşünmeden, Cevdet ve Midhat Paşayı bugünkü top-tancı zihniyetle ayrı dünya görüşlerinin öncüleri olarak ele alanlar da var. İkisi de Tanzimat döneminin seçkin bürokratları içinde genç kuşaktan sayılır. Ölümeleri onbir sene arayla Mayıs ayına rastlar. (Midhat Paşa 1884 Mayısında katledildi. Cevdet Paşa 27 Mayıs 1895'te

öldü). Doğumları ise aynı yıla, yani 1822'ye rastlar. Osmanlı modernleşmesinin iki kanadını oluşturan bu iki adam, Rumeli asıllı ailelerden gelirler. Ahmet Cevdet Paşa bugün kuzey Bulgaristan'da bulunan Lofça kentindendir. Ahmet Midhat Paşa ise, Lofça'dan uzak olmayan Rusçuklu bir ailenin İstanbul'da doğan çocuğudur. Her iki ailede de din adamları ağırlıktadır. Her ikisi de Ahmet'ti. Birinin adı Ahmet Şefik'ti; Bab-ıâlî bürokrasisi ona «Midhat» mahlâsını verdi. Öbürüne de «Cevdet» adını İstanbul'da medrese çevresinde verdiler. Böylece Ahmet Cevdet ve Ahmet Midhat Paşalar son Osmanlı yüzyılının iki önde gelen siması olarak tarihte yerlerini aldılar. Ahmet Midhat Paşayı Sultan Abdülhamit cezalandırdı, ama Ahmet Cevdet Paşayı ödüllendirdiğini sanmayın. Sözde saygı görürdü, ama Hamidiye döneminde Bab-ıâlî ve Yıldız sarayı çevreleri onu kibarca bir kenara itelediler. İkisinin de yaratıcı hizmetleri ve başarılı yılları Osmanlı reform asrında, daha doğrusu bürokrasinin aydın diktası denen Tanzimat dönemindeydi. Midhat Paşa sadrazam oldu. Cevdet Paşa da az kaldı şeyhülislam olacaktı. mülkiye sınıfına yan geçiş yaptı. Midhat Paşa bugünkü Danıştay'ın; Cevdet Paşa Yargıtay'ın kuruluşunda en önemli rolleri oynadılar.

Cevdet Paşa güçlü belleği ve kendini yetiştirme yeteneği ile tanınır. Midhat Paşa da ondan aşağı kalmaz, küçük yaşında Kuran'ı ezberlediği için kendisine «Hafız» denmiş. Sonra Bab-ıâlî'ye çırak (yani memur adayı) olunca o hafıza ile kısa zamanda Fransızca'yı kavramış. Midhat Efendi genç yaşta Bab-ıâlî bürokrasisini aklı ve yetenekleriyle büyülerken, akranı Cevdet Efendi de İstanbul'un medrese çevrelerindeki cahilleri, bağnazları, şarlatanları mat ediyordu. Arapçasının yanında oldukça iyi Farsça bilgisi de vardı. İlmîye mesleğinde

yükseldikçe yükseldi; kazasker rütbesine ulaşmışken, teklif edilen görev gereği vezir rütbesi verilerek Bab-îâlî'nin yüksek bürokrasisine katıldı.

Âli Paşa sadrazamdı. Osmanlı taşra yönetimi kökten reformlar geçiriyordu. Bu iki akıllı genç bürokrat da Osmanlı vilâyet yönetimi ve merkezi hükümet organlarının yeniden düzenlenmesi için projeleri hazırlamakla görevliydi. O dönemde Bab-îâlî muhalefetin veya basının gözünü boyamak gibi sorumluluklar altında değildi. Tek sorumluluk Avrupa baskısını ve Avrupa'nın ıslahat projelerini hasıraltı edecek girişimlerde bulunmaktı. O nedenle Cevdet ve Midhat Paşaların projeleri derdin devasıydı. Mustafa Reşit Paşa olsun, Âli ve Fuat paşalar olsun, böyle yardımcılara sahip olma şansını iyi kullandılar. Mahmud Nedim Paşa ise onların ayarında bir yönetici değildi. O yüzden Cevdet, Midhat, Ziya paşalar ve diğerleri, yani Bab-îâlî'nin genç kuşak bürokratları haklı olarak ona düşman olmuşlardır. Osmanlı vilayet nizamnamesi Cevdet ve Midhat paşalar gibi iki zekânın ürünüdür. Cevdet Paşa temkinli, öbürü heyecanlı ve enerjik; modernleşme devrinin iki rengi bu ikisinin kişiliğinde tezahür etmişti. İmparatorluğun yargı ve yönetim örgütü de ikisinin projeleriyle düzenleniyordu.

Cevdet Paşa ile vakanüvislik geleneği bitti; oniki ciltlik anıtsal tarihinde, Osmanlı'nın 1774 - 1826 arasındaki çalkantılı dönemini Avrupa ve Dünya tarihinin gelişmelerini de gözönüne alarak yazdı. Cevdet Paşa sonrakı kuşaklara bu eserleri bırakırken, Midhat Paşa da Tuna'da, Edirne'de, Bağdat'ta ve Şam'da; köprüler, yollar, kanallar, okullar bıraktı. Modernleşen tarım, bankacılık, bir türlü geliştiremediğimiz teknik eğitim onun temellerini attığı kurumlardır. Geniş imparatorluk coğ-

rafyasının dört bir yanında onun yönetiminden kalan, Osmanlı mirasına rastlanır.

Bu iki seçkin vezirin bir noksanları vardı; birbirlerine saygı ve tahammül. Hırçın bir mücadeleye giriştiler ve bu çekişme 1876 anayasası hazırlanırken, ölçüsüz bir münakaşa biçiminde patlak verdi. Dahiliye nazırı Memduh Paşa olayı şöyle nakleder; Âdliye nazırı Cevdet Paşa vekiller meclisi Anayasa taslağını görüşürken, birkaç terime itiraz eder. Midhat Paşa; «Avrupa kanunlarına senin aklın ermez, Fransızca bilmezsin» der. Cevdet Paşa ise küplere biner; «senin bütün aklın ve temyiz kudretin beş on kelime Fransızcadan ibarettir. Senin Fransızcanı kunduracı çıraqları da konuşur» diye cevap verir. Gerçekte bu çatışma Avrupa hukuku ile fıkıh, Fransızca ve Arapça gibi kutuplaşmalara bağlanarak açıklanacak gibi değil. Cevdet Paşa biraz Fransızca okuyor, Avrupa tarihini okuyup, zekice özümleyen biri. Midhat Paşa da doğu kültüründen kopuk değil. Cevdet Paşa'nın hukukçu yeteneği ve bilgisi tartışılmaz, Midhat Paşa da bunu göremeyecek biri değildi. Çatışma nedeni rekabete, Osmanlı bürokrasisinin geleneksel hastalığına dayanıyor. Görüşlerinin farklılaşması ve birbirlerine karşı vaziyet alışlar bile bu gerçeğin etrafında biçimleniyor. Cevdet Paşa kanun-u esasiyi istiyor mu istemiyor mu, bunu tartışmak gerekir. En azından *Tarih*'ine gözetinca, satır aralarından İngiliz parlmentarizmine olan hayranlığı açıkça görülüyor. Cevdet Paşa'nın İslamcılığı ve gelenekçiliği pek fazla tekrarlanıyor, ama bir soru daha sormak lazım... Nasıl bir İslamcılık? Söyledikleri ve yaptıkları ünlü eseri *Mecelle* dahil medreselilerin tepkisini doğuruyordu. Türk dilinin sadeleşmesini savunan, bu konuda denemeler kaleme alan ve devrine göre duru bir dilin örneğini veren düşünür ve yazar Cevdet Paşa, İslâmcı denen kanadın önderi olamadı. İslâm hukuku

konusunda medrese çevrelerinin zıddına giden yorumları nedeniyle 19. yüzyıl uleması onu dışladı.

Midhat Paşa'yı kozmopolit bulanlar, hatta ölçüyü kaçırıp imparatorluğu parçalayacak reformlar ve tedbirler uygulamakla itham edenler var. Kısa valiliği döneminde Tuna vilâyetini, çok daha kısa bir sürede Suriye vilâyetini yerli unsurların dışında Çerkes ve Kırımlı muhacirlerle dolduran odur. Bulgar ulusçularına karşı en etkin mücadeleyi veren vali odur; hatta garip ama gerçek, imparatorlukta siyasal polisi ilk kuran da Midhat Paşadır. Tanzimat bürokratlarının dünya görüşlerini kesin fırça darbeleriyle belirlemek imkânsız. Örneğin, birçok yönleriyle devrinin elli yıl önünde olan, tiyatrocusu paşamız Ahmet Vefik Paşa'yı hatırlayalım; Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasında Sultan Abdülhamid'in sağkolu olmuştu.

Ahmet Cevdet Paşa ve Midhat Paşa arasındaki nefret söze, sözden yazıya ve nihayet fiile döküldü. Yıldız mahkemesinde Cevdet Paşa yargılayıcıydı, *Mârûzat* adlı eserine Midhat Paşa için şu sözleri yazmaktan çekinmedi: «Farfara, savruk, bir şeyin sonunu kestiremez ve bitiremez, din ve devlete muzır mahlûk».. Tanzimat'ın yönetici, uzlaştırmacı sadrazamlarının dönemi geçmişti; birlikte çalışma ortamı kaybolunca, zeki insanlar sadece birbirini yemeye başladılar ve yerlerini yeteneksizlere bıraktılar.

Midhat Paşa'nın anıları diyebileceğimiz *Tabsıra-i İbret* ve Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* ve *Marûzat* adlı eserlerinde, aklın ve bilginin ürettikleri yanında, kinin doğurduğu saldırgan bir uslûba da rastlanır. Bu iki vezirin çocuklarının; Cevdet Paşa'nın kızı *Fatma Aliye Hanım*'ın kaleme aldığı «Cevdet Paşa ve zamanı» adlı risale ile *Ali Haydar Midhat Bey*'in kaleme aldığı «Midhat Paşa» da ise daha başka bir uslûb ve savunma biçimi görülür.

Her iki yazar da babalarının ismi etrafında iki ayrı parti yaratmışlardır. Onlardan beklenen ve istenen buydu galiba.

Tanzimatın bu iki ünlü devlet adamından, daha doğrusu aydınından kalan; Hürriyet-i Ebediye tepesiyle, Fatih camii avlusundaki iki mezar ve bundan birkaç yıl önce İstanbul Siyasal Bilimler Fakültesinde, geçen yıl da Edirne'de yapılan «Midhat Paşa» sempozyumlarıyla, geçtiğimiz Mayıs ayında İstanbul Edebiyat Fakültesinde yapılan «Cevdet Paşa» semineri, 19. yüzyılın gerçeklerine yaklaşmayı amaçlayan, saygıyla karşılanacak iki soğukkanlı bilimsel çalışma...

Siyaset 85, sayı 71, sh. 11, 12 Haziran 1985

BABIÂLÎ'DE BASIN

Bab-ıalî hükûmet demekti, ama aynı zamanda da basın.. Bugün Bab-ıalî sözü önplanda basın ve matbaa çağrışımı yapıyor. Bab-ıalî hükûmetle basının burun burna oturduğu bir semtti. Adeta basının üzerindeki hükûmet denetimini, hatta baskısını somutlaştıran bir yerseçimiydi bu. İlk özel gazetemiz (Ceride-i Havadis gibi bir yabancı girişimi saymazsak) Bab-ıalî'nin bürokrat aydınlarının girişimiyle çıktı. Bir Osmanlı uyruklu kişi; ister Türkçe, ister Rumca, isterse başka dilde olsun, gazete çıkaracağı zaman hükûmete izin için başvururdu. İzin; Meclis-i Valâ mazbatası ve sadaretin Saraya arzı üzerine padişah iradesiyle verilirdi. Yazışmalarda yeralan beylik ifade şuydu: «havadis-i gayrimemnua'dan ibaret olmak ve mülk ve millete muzır birşey yazılmayacağı ve kabl'ettab' nezaret-i celileye takdim olunmak... «Kısacası muzır fikirler ve yasak haberlerin gazetede yer alamayacağı ve basılmadan önce, gayrimüslim cemaat gazetelerinin Hariciye nezaretine (çünkü gayri müslim mezhebler dairesi bu bakanlıktaydı) diğerlerinin Dahiliye nezaretine, kitap, risale ve dergilerin Maarif nezaretine sunulması şarttı. Hükûmetin içte ve dışta haberleri ve düşünceleri denetleyip, yönlendirmesi için sansür yetmedi: Tanzimat döneminin aydın despot yöneticileri yabancı gazeteci ve gazete satınalmaya da başladılar. Bu yolla bazen istenilen elde ediliyorsa da daha

çok sahtekârlar besleniyordu. Bu çıkmaz yola buna rağmen dünyanın her köşesindeki otoriter rejimler dün olduğu gibi. bugün de başvururlar. Osmanlı yönetimi özel gazeteleri de *Takvim-i Vekâyi* gibi görüyordu san-ki...

Basın Avrupa'da ticaret nedeniyle doğdu. Ticaret haberleriyle başlayan gazetecilik, siyasete ister istemez bulaştı. Gazete gelişip, kamuoyunu oluşturan etkin bir araç niteliğine ulaştıncaya; yöneticiler de sansürü getirdiler. Sansür gazete ile çıkmış değildi, ama gazete ile gelişti, kurumlaştı ve kültür tarihinin kara mizah dolu sayfeleri de sansür sayesinde zenginleşmeye başladı. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, basının devlet eliyle yaratıldığı iki ülkeydi. Bu yüzden de yöneticiler, basın özgürlüğünün ne olduğunu kolayca anlayamadılar; basının yönetimin sesi olarak kurulmuştu, yönetimin dünya görüşünü anlatan, propagandasını yapan bir araç olarak anlaşılmalıydı. *Büyük Petro; Moskovskiye Vedemos-ti* (Moskova Haberleri)ni reformlarının propagandası için kurdu. Buna denecek yoktu, II. Mahmud da aynı şeyi yapmıştır, Mısır'da Mehmed Ali Paşa da. (Sonuncusu (*Vekayi-i Mısıriyye*'yi kurdu) Büyük Petro'nun kurduğu gazete, ilerde özel gazeteleri de diriye eden bir haber ve yorum kaynakçası oldu; sadece iç basını değil, dış basındaki Rusya ile ilgili haber ve yorumları etkilemeye çalışan bir organ durumundaydı. 18. yüzyılın ulaşım ve haberleşme şartlarını gözönüne alırsak; Fransa veya İngiltere'de çıkan bir gazete, muhabirleri aracılığıyla Rusya'daki bir ayaklanmanın veya yönetimin taşradaki işlemlerinin gerçek yüzünü öğrenene kadar bazen haftalar geçmekteydi. Onun için *Vedemosti* gazetesi eğri veya doğru, haber ve yorumlara kaynak oluyordu.

Osmanlı *Takvim-i Vekâyi*'si, yani Sultan II. Mahmud'un çıkardığı bu ilk gazete; Büyük Petro'nun *Vede-*

mosti'sinin şansına sahip değildi. Çünkü Takvim-i Vekâyi'nin doğduğu dünya; buharlı gemi, demiryolu ve kısa bir süre sonra da telgraf maniplesinin devreye gireceği bir çevreydi. Beyrut'dan, Selanik, İzmir ve İstanbul'dan haberler, süratle batı Avrupa'nın merkezlerine ulaşıyordu. Yurt içinde de bir alay yabancı dilde gazete çıkıyordu. yabancı dil gazetelerin kimi kapitülasyon rejiminden yararlandığı gibi, dış basının muhabirleri de ortalarda dolaşıyordu. Bunlar doğru veya eğri yorumlarla, Avrupa gazetelerinin sütunlarını Türkiye haberleriyle doldurmaktaydılar. O zamanki dünya başkaydı. Bugün *New York Times*'da, *Le Monde*'da her gün Türkiye ile ilgili haber ve yoruma rastlanmıyor, ama 19. yüzyılda «Constantinople» kaynaklı haberler, dünyanın her yerinde her gazetenin ilk sahife sütunlarını doldururdu. İzleyen sahifelerde de; mutlaka imparatorluğun yönetimi, maliyesi, her din ve dilden Osmanlı uluslarının sorunlarıyla ilgili yorumlar okunurdu. Osmanlı ülkeleri dış dünyayı ilgilendiriyordu. Dış dünyadaki kamuoyu da Osmanlı için önemliydi. Çünkü büyük devletlerin yöneticileri Avrupa umumi efkârının (!) sesine kulak veriyor, yahut veriyor görünüyordu. Babıâli'nin derdi Avrupa basınıydı. Takvim-i Vekâyi'nin Fransızcası, *Moniteur Ottoman* Avrupa basınıni etkilemekten uzaktı. Onun için Tanzimat bürokratları daha ilk anda dış basını satın alarak Osmanlı yönetiminin propagandasını yaptırma gayretine düştüler.

Doğrudan Avrupa gazetelerini veya onların Osmanlı başkentindeki muhabirlerini satın alarak, yönetim lehinde yazdırmak bizde Sultan II. Abdülhamid'e özgü bir politika olarak bilinir. Kuşkusuz onun döneminde bu işlem pek sık tekrarlanmış ve kötüye kullanılmıştır. Galiba Avrupa gazetelerini satın almak bahanesiyle ödenen paraların bir kısmı da Avrupa başkentlerindeki ba-

zı temsilciler ve hafiyelerin cebine dönüyor; bazı açık-göz Avrupalı gazeteciler, naylon gazetelerle bu işten kazanıyorlardı. Ama bu gelenğin başını Tanzimat dönemi yöneticilerinde görüyoruz.

Başkentte ve İzmir, Selanik gibi merkezlerde yabancı dilde çıkan gazetelerin sahiplerine ara sıra nişan ve hediye vermek gibi masumane görünüşlü ödüllendirmeler dışında, gazete ve gazeteciler satın alınıyordu. 1846 yılı Nisan ayı başlarında sadrazamın bir yazısı üzerine çıkan bir irade (padişah onayı) ile; «Frankfurt» gazetesinden belirli miktarda satın alınarak desteklenmesi için 23.155 Osmanlı kuruşu (tahminen 5 - 6 milyon lira) ayrılması emrediliyordu. Güya *Frankfurt* gazetesi her yerde okunan yaygın bir gazete imiş, devletin çıkartına bazı yazı ve haberler bastırılıp, her yıl böyle bir ödeme yapılageldiğinden; bu işe devam olunması, aksi takdirde gazete sahibinin kızıp aleyhde bir dil kullanmaya ve propaganda yapmaya başlayacağı» belirtiliyordu. Aynı yazıda devamla; «İstanbul'da çıkan 'Konstantine' jurnalının muharriri Mösyö dö Şan'a (des Champs) da ara sıra hediye ve para verilmesi gerektiği. gerçi bu adamın güvenilir biri olmayıp, devlet-i âliyye lehinde yazdığı gibi diğer Avrupa gazetelerine aleyhde dedikodular ve haberler de verdiği, ama ne çare ki tamamen defedilse daha da muzır işlere kalkışacağı» hatırlatılıyor. Babîâli bu adamdan önce, sözde satınaldıkları Baraş isimli bir başka dolandırıcının hışmına uğramışmış, bu korkulan örnek dolayısıyla şarlatanların beslenmesine devam edilmekteydi. Tanzimat devri bürokratlarına pek gülecek halimiz yok; kitle iletişiminin son derece gelişip, yaygınlaştığı günümüzde bile, böylesine buz üstüne yazı yazdırtma tipinden propaganda faaliyetini haretle tavsiye edenlerimizin sayısı hiç de az değil.

Babîâli bürokrasisi ki, bu deyimle Sultan Abdülme-

cid ve Sultan Abdülaziz devri yöneticilerini kastediyoruz; Osmanlı basını üzerinde aslında ciddi ve kapsamlı bir sansür uygulamamışlardı. Bunun nedenleri, iyi yazılamayan basın tarihimiz nedeniyle hâlâ pek açık değil. Demokrat bir tutumdan çok, özel gazetelerin emekleme devrinde böyle bir baskının kurumlaştırılmasına herhalde pek gerek duymuyorlardı. Ama Sultan Abdülhamid yönetimi, 1876 Anayasası'nın kapalı bir hükmünü (matbuat kanun dairesinde serbesttir) kötüye kullanarak sansür yönetmeliği ve örgütüyle bu işi başardı. Hamidiye sansürünün trajikomik boyutları üzerinde hepimiz az çok bilgi sahibiyiz. Sansür sansürdür. Böylesine mizah konusu sansür örneklerine o çağın Avrupa monarşilerinde de rastlanır. Bizdeki kadar yoğun olmasa da Avusturya sansürünün böyle bir marifetini nakledeyim: İmparatoruna ve imparatorluk kurumuna son derece sadık olan ve eserlerinde monarşinin değerleri ve dünya görüşünün propagandasını yapan Avusturyalı tiyatro yazarı *Franz Grillparzer*'in bir oyununun niçin sansürün hışmına uğradığına, Habsburg hanedanının en tutucu üyeleri bile şaşmış. Sansür komiserine nede-nini sorduklarında, cevap; «sizin göremediğiniz, mutlaka sakıncalı bir yönü vardır..» olmuş.

Sansür taraftarları sadece yöneticiler arasında değildi. Ermeni, Rum patrikleri kendi cemaatleri arasındaki liberal yayınlara karşıydı. Falanca grup, öbür grubun yazdıklarını sansür etmeye hazırdı. Şariatçılar lâik düşüncenin yayılmasına engel olmak istiyordu. Otokratik yönetimlerin taraftarları dünyanın neresinde olursa olsun, aralarında gizli bir bağ ve dayanışma vardır adeta. 19. yüzyıl Fransasının ünlü hukukçularından *Batbie* halen kullanılan ünlü. İdare hukuku kitabında, Rusya ve Osmanlı imparatorluğundaki sansürü inceleyen; «Çar'ın ve Sultanın sansür nizamnamesi Napol-

yon sansürü örneğine göre hazırlanmıştır. Ancak Fransa için geri sayılabilecek bu nizamnameler, Rusya ve Türkiye için çok uygundur» diyebiliyordu. Tabii hazret 1885'de bu fetvayı verirken; o dönemin Rus fikir hayatından, edebiyatından ne derecede haberdardı, Osmanlılar hakkında ne biliyordu, diye haklı bir soru sorulabilir. Fransız'ın «bon pour l'Orient, şark için iyi» zihniyetini maalesef bizim aramızda da bugün bile taşıyanlar var. Sansür belirtildiği üzere II. Abdülhamit döneminde kitabına uygun olarak daha da koyulaştıktan sonra, bundan en çok zarar gören Türkçe basın ve yayın oldu. Çünkü öbür dillerde herşey yurtdışında basılır ve ülkeye daha rahat girebilirdi. Sansürün baskısıyla ezilen Genç Türkler nesli, Temmuz 1908'de ilk iş olarak sansürü kaldırdılar. Galiba İttihat ve Terakki erkânı, sansür kaldırılınca, matbuat hürriyetinin; eski rejimin, belediyenin icraatının, sebze ve ekmek fiyatlarının eleştirisiyle yetineceğini veya çok çok ilmiyye sınıfına lâik sataşmalar yapılacağını sanıyorlardı. Bab-ıâli'nin güçlü kâlemleri muhalefete geçip İttihatçıları topa tutunca, Talat Paşa ve grubu «Kayserili» dedikleri Sultan Hamid'den daha çok hiddete kapıldılar. Sansürü ihdas etmeden önce; parti silahşörleri köprü üstünde, yol ağzında gazetecileri vurmaya başladılar. Kırk yıldır sahifeleri boş süttünlü gazeteleri okumaya alışmış İstanbul halkı, şimdi de gazeteci cenazesi kaldırmaya başlamıştı. Basın bizde halen tahammül edilen bir organ değil, üstelik en beteri basının otosansürü de hayata girdi.

Siyaset 85, sayı 67, sh 11, 14 Nisan 1985

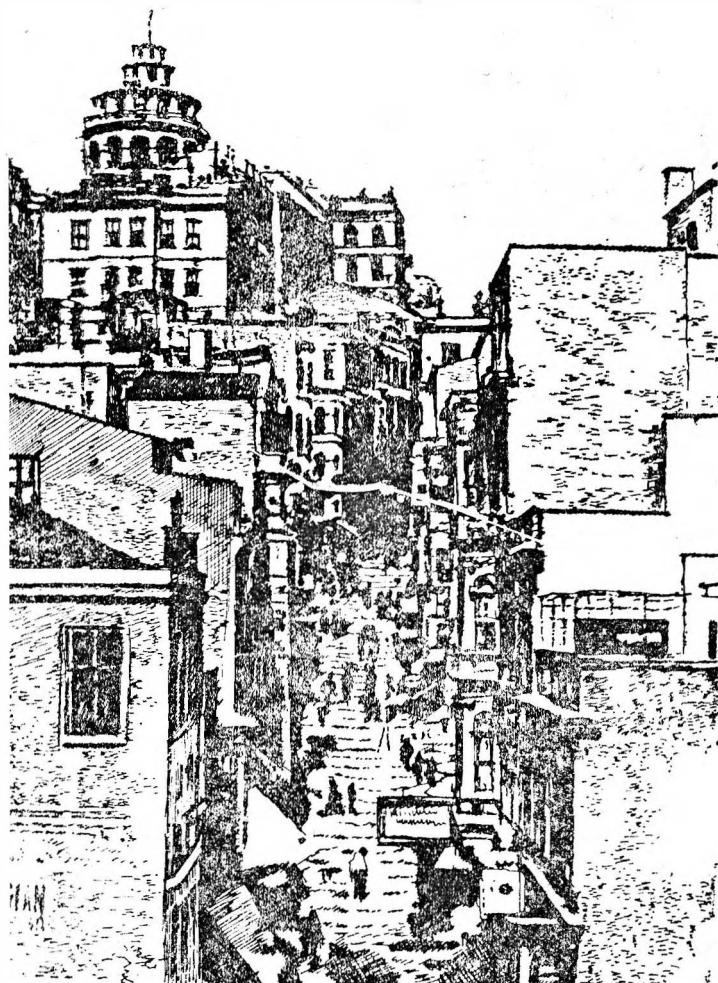
ESKİ BEYOĞLU'NDAN ÇİZGİLER

Beyoğlu - Galata 19. yüzyılda Avrupa yaşam biçiminin Doğu Akdeniz'deki salaş bir modeli gibiydi. Kârgir binalarıyla, karşıdaki ahşap İstanbul'a tepeden bakan, sokaklarında farklı giyimde insanların gezindiği, değişik yemeklerin yendiği, farklı biçimde eğlenilen, özgün şivelerle yabancı dillerin konuşulduğu, yabancı kitap ve gazetelerin satıldığı ve Osmanlı aydınınının Avrupa'yı gözlediği pencere bu semtti. Aslında herhangi bir Fransız veya İtalyan taşra şehrinin görünümünden öteye geçemeyen bu bölgede; elçilikler, yabancı bankalar, yabancı okullar ve Osmanlı hristiyanlarıyla ilgisi olmayan hristiyan cemaatlerin kiliseleri vardı. Sonra zenginleşen gayri müslimler de buraya yerleşti. Yabancı restoranlar, birahaneler, café'ler, ikinci, üçüncü sınıf gezginci Avrupalı trupların temsil verdiği tiyatrolar da buraya doldu. Beyoğlu'nda sadece zenginle fakir farklıydı; burada imtiyaz dille ve dinle değil, servetle olurdu. Binaların içi süslüydü, dışları da süsleniyordu. Sokakların düzenlenmesi için ilk faal belediye idaresi de bu semtte kuruldu. Ama Beyoğlu'nu toptan refah ve servet semti saymayalım. Bir dizi gösterişli konağın, elçilik sarayının, kiliselerin çevresi, sefalet apartmanlarıyla doluydu. Refah ve sefalet her yerde olduğu gibi burada da yanyanaydı. Tabii refahın yarattığı eğlence ile sefaletle uyum sağlayan eğlence de yanyanaydı. İstan-

bul'a uğrayan veya yerleşen yabancı, yaşamını bugünkü Karaköy - Tophane - Galatasaray içindeki bu bölgede geçirirdi. Ama yabancı deyince çoğunluğu diplomat ve tüccar olarak düşünmeyelim. Maceraperest, gemici, işçi, işsiz Avrupalılar çoğunlukta idi ve Beyoğlu Beyoğlu olan herkese kucak açan bir yerdi. Beyoğlu'nun argosu, bütün Akdeniz - Balkan dillerinin bir karışımıdır ve Beyoğlu'nun sakinleri de İstanbul'un gerçekten kozmopolit halkı idi. Hangi dinden olurlarsa olsunlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar; Beyoğlu'nun halkı kendilerine özgü komşulukları, gelenekleri ve İstanbul'un semtlerinin bazılarında görüldüğü üzere (Aksaray şivesi, Kasımpaşa şivesi, Şişli şivesi gibi) kendi ağızlarıyla büyük şehrin mahallelerinden birini oluşturmuşlardır.

Gemilerden boşalanların kimisi birkaç büyük otelin müşterisi olurdu, ama çokçası da az parayla bu semtin birahane ve sefahat yuvalarına dağılan gemicilerdi. Limanın karantinasına ve sağlık örgütüne salgın tehlikesiyle dert; çıkardıkları kavga ve olaylarla polisin başına iş açarlardı. 19. yüzyılda veba salgınları, Beyoğlu'nu dehşet kasırgası gibi savururdu, hayat dururdu. Zührevi hastalıklar her liman gibi, burada da yaygındı. İlk hastaneyi de Beyoğlu'nda kurmuşlardı.

Beyoğlu'nda 19. yüzyılda yaşanan hayat, dünyanın her metropolündekinin bir kopyasıydı, ama karşıdaki İstanbul, bu muhafazakâr şehir, Beyoğlu (Pera)'yı Bizans'tan beri hep uzak durulması gereken bir belde olarak görürdü. 19. yüzyılın ortalarında, devletin resmi tarihçisi Ahmet Lûtfi Efendi; «*Hamdolsun İstanbul'un sair semtler ahalisi, Beyoğlu gibi Avrupa (!) olmadıklarından, daireleri dahilinde fuhuşhane ve kumarhaneler açılmadı.*» diye yazıyordu. İstanbul halkı Beyoğlu'nu ikirciklenmeli nazarlarla süzerdi ve karşı kıyıya adımını atmadan da edemezdi. Yemek - içmek, eğlenmek dışın-

da; «Pazar Alman»dan, «Bonmarşe»den alışveriş etmek için her sınıf halkın, kadın erkek işi düşerdi oraya. İki ayrı dünya bu nedenle; ahşap Galata köprüsüyle, atlı tramvay ve Avrupa'nın ilk metrolarından biri olan Tünel'le birbirine bağlanmıştı.

Beyoğlu neydi, meyhanelerle dolu bir semt mi? Gerçi Galata meyhaneleri ünlü bir yerdi, ama İstanbul da meyhaneyi ve meyhane kültürünü tanımayan bir yer değildi. İstanbul'un zabıta görevlileri eskiden beri meyhaneye «miğde» derlerdi ve defterlere; sayıları, içindeki çalışanların isimleriyle kaydederlerdi. 18. yüzyıl ortalarında, İstanbul'da 19 koltuk, yani meyhanenin bulunduğu kaydedilmiş böyle bir vesikada; inanmayın, gerçek sayı bunun çok daha fazlasıydı mutlaka. Beyoğlu'nda bulunan sefarethaneler, bazı manastır ve kiliselerin sakinleri, yabancı olarak diplomatik muafiyetten yararlanıyor, yani şarap için *hamr resmi* ödemiyor, top-tan ucuz içki alımı yapabiliyorlardı. İçki nakli, deryada hamr kayıkları denen, ayrı ücret alan ve ayrı resim ödeyen kayıklarla yapılıyordu. İçki üretimi ve satımı titizlikle kaydediliyordu. İçki vergilerinin tahsiliyle ayrı bir görevliydi. «Hamr mukataası» denen bu vergilerin geliri ihale yoluyla bir görevliye satılıyordu. Ramazanda bir ay kapatılan İstanbul meyhanelerinin ünü ve zarafeti Beyoğlu'ndakilerden aşağı kalmazdı. Ramazanın bitiminde, yani arife günü meyhaneci gedikli müşterilerine özel bir davetiye gönderirdi. Midye yahut uskumru dolmalarından oluşan bu davetiye *«unutma bizi dolması»* deniyormuş. İstanbullu alkolik değildi, ama töreniyle ve mezesiyle, özgün sohbetleriyle içkiyi ve meyhane hayatını severdi. İçki kültürü bizim ülkemizde sırf Beyoğlu'nda değil, her yerde kendine özgü renkleriyle her zaman varolagelmıştır, en başta sarhoşu *azizleştiren* menkıbe ve meselleriyle. *Bekri Mustafa* gibi bir tip

her folklorda bulunmaz. Bekri Mustafa'ya rivayetler neler yaptırır; padişah 4. Murat'a kafa tutturur, subaşı dövürüp tuzlattırır. Despotizmle sadece Bekri Mustafa baş edebilmiştir, Köroğlu bile değil.. Meyhanenin rehaveti içinde çözülen diller, her türlü politik eleştiriyi de birlikte getirirdi. Böylesine «*devlet sohbetleri*»nden hoşlanmayan padişahlar, görünüşte Müslümanlık gayretine kahvehane ve meyhane kapattırırlardı.

Beyoğlu acaba Avrupai lokaller ve restoranlarla dolu ve başka birşey tanımayan bir yer miydi, hayır. Beyoğlu'nu böyle görmek isteyen sadece bizim son zamanlardaki nostalji edebiyatımız. Beyoğlu bal gibi Şark'tı, her sınıftan Şark'a gelen Garplının misafir edildiği bir Şark şehriydi. Beyoğlu büyük şehrin fuhuş merkezi miydi? Her şehir kadar. Karşıdaki İstanbul da İstanbul olalı bin yıldır bu zenaatı tanırdı. Beyoğlu'nun farklı yönü, hayatın her yönünün, her safhasının ve her gerçeğinin, kendini gizlemeden ortaya koyması ve örgütlenmesiydi. Büyük şehir zaten herşeyin örgütlendiği bir mekân demektir. Beyoğlu'nda her olayın ve her kurumun kendi geleneği oluşmuştu.

Eğlence fiyata, kaliteye, talebe göre ihtisaslaşmıştı. Seyirlik oyun tiyatro olmuştu. Alaturka saz salonundan, frenk tipi kafeşantana herşey vardı, arada bir opera gelirdi. İstanbul'daki kabadayı kavgaları; burada polisi, konsolosları, Babiâli'yi uğraştıran sokak muharebelerine dönüşürdü. 1848 Nisanında Babiâli'nin deyişiyle; «*tebaa-ı ecnebiyeden, Dersaadet'te müçtemi olan, birçok serseri ve bîdeh güruhu*» yani İstanbul'a toplanan yabancı uyruklu, bir yığın serseri ve edepsiz takımı aralarında uzun boylu bir sokak muharebesine tutuşmuş, polise de karşı koymuşlardı. Bunlar Maltalı ve Yediadalar (İon adaları) gemilerinin denizcileriydi. Beyoğlu'nda böyle olaylar gündelikti.

Tiyatroların, restoranların, banker konaklarının dışında; Beyoğlu'nda küçük insanın hayatı neydi? Hâlâ yazılmayı bekleyen hikâyeler külliyyatı da bu galiba...

Bizanslı Pera'ya, Osmanlı Beyoğlu'na karşı hep bu-
ruşuk ikirciklenmeli bir tavır takınmıştır. Denizaşırı
tüccarın, elçilerin konakladığı yabancı bir semt diye
görülürdü. Dağdağalı konaklarla, onların yanibaşında-
ki fıkara inlerinde bütün insanoğlunun ortak yazgısı-
nın; aynı sevincin, aynı mutsuzluğun, aynı kavga ve
dostlukların yaşandığını pek düşünemezdi İstanbullu da
Bizanslı da. 1185'de Bizans halkı zor hayatlarının acısı-
nı Pera'da yaşayanlardan çıkardılar. Yakıp, yağmaladı-
lar Venedikli evlerini. Aynı hiddet kendini nadiren de
olsa 8 asır boyu gösterdi. Birkeresinde, Beyoğlu cadde-
sini kaplayan kumaşları, kırık dökük eşyayı hâlâ ha-
tırlarız. Şimdi Pera külliye fakirleşmekte. Zamanımı-
zın Venediklilerini (!) öyle toplu halde, aynı dili konuşan
bir koloni olarak mümkün değil. İstanbul'un her yanın-
da, her sektöründe, kazanç kokan her yerde varlar.

Beyoğlu veya daha eski adıyla Pera (bu söz karşı ta-

raf anlamına gelir) Bizans'tan sonra batı Avrupa'nın doğu Akdeniz'deki başkenti gibiydi. Pera'nın adı Osmanlı asırlarında Beyoğlu oldu. Beyoğlu neden deniyordu, bu biraz karanlık bir konu. Pera'da oturan Venedik bailo'sundan dolayı veya İtalyan kişizadelerinden biri burada oturduğu için böyle adlandırıldığı söyleniyor. Beyoğlu bir dış ticaret merkeziydi. Garphılaşan şark veya şarklılaşan bir garp şehriydi. Doğu Avrupa ülkelerinde, uzak Çin'de, Japonya'da Beyoğlu gibi örnekler vardı. Rusya'nın Büyük Petro öncesi devrinde Avrupa ile ilişkisi; Moskova'nın yanındaki *Sloboda*'da; yani oranın Beyoğlusu'nda sağlanıyordu. Sonra Kırım'daki *Keefe* de böyle kozmopolit bir dış dünya penceresiydi. Bugünün Beyoğlusı; İstanbul'un ucuz dükkân, ucuz meyhaneye ve ikincil derecedeki şirket ve depolarından, bir de sefalet apartmanlarından oluşan bir semt oldu.

Beyoğlu (Pera) fetihten önce İtalyan Rönesansı'nın doğu Akdeniz şubesi gibiydi. Pera Cenevizlilerin kolonisiydi. Ama kentte Venedikli, Pisalı İtalyanlar da vardı. Cenova daha çok hepsini temsil ve idare eden bir patrondur. Cenova buraya bir yıl süreyle bir *podesta* tayin ediyordu, onun yanında yirmidört üyeli bir meclis ve tüccarlar ofisi vardı. Ceneviz parası *zecchina* değerli bir birim olarak bütün Akdeniz'de kullanımdaydı. *Adorno*, *Doria*, *Ocase*, *Botteghe* gibi Cenova aristokrasisinden zengin tüccar aileleri burada yaşırdı. Pera'ya İtalyan kültürü ilk ve kalıcı damgasını vurdu. Bugün bile bu semtin argosundaki en kalabalık lügatçe İtalyan kalıntısıdır. Ortaçağlardan beri Pera'nın en güzel binaları onlarındı. Cenova podestasının sarayı, Venedik bailosunun konakları iki zarif inciydi.

Pera'da İtalyan asıllı büyük aileler ancak 20. yüzyılda ortadan çekildiler. Çoğu İtalyanlığını kendine özgü biçimde sürdürdü. İngiltere elçiliğinin ünlü dra-

gomanları *Pisaniler*dendi. Osmanlı antlaşmalarını en iyi biçimde derleyen *Baron Ignace de Testa*'nın soyu, yani Testalar Alman elçiliğinin nüfuzlu dragomanlarıydı. (müsteşar dereceli baş tercüman) *Perone, Fornetti, Negri, Navoni, Sansoni*; aslen katolik Arnavut olan, fakat İtalyan kültürünü benimseyen *Brutti* ailesi, *Cavalorso, Dhé, Orlandi*'ler, *Salvago*'lar bu ortaçağ kalıntısı soyluların bir kısmıydı sadece. Osmanlı da onları Bizans gibi *Lâtin milleti* diye bir grup olarak tanımıştı. Bu büyük ailelerin bazıları Kefe'de, Trabzon'da, Amasra gibi kolonilerde, hatta Haleb'de, Lâzkiye'de dal budak salmışlardı. Ortaçağlar boyu akrabalıkla ticari temsilciliği en iyi kullananlar onlardı. 17 - 18. yüzyıllarda ise Beyoğlu Fransa'nın doğudaki ticaret ve diplomasi ağının merkezi haline geldi. Beyoğlu'nun yerli halkı, daha doğrusu Osmanlı uyrukluları; ister Müslüman, ister Hristiyan yahut Yahudi olsun, semtlerindeki Avrupalılara yabancı olarak bakarlardı. Hatta bu salt yabancılık değil, ayrı kültür, ayrı âdet, ayrı din demekti onların hepsi için. Aynı kültürle yoğrulan Galata - Beyoğlu'nun kozmopolit Osmanlıları için, Avrupalı başka bir şeydi ve pek de hoş karşılanan biri değildi.

Babîâli bürokrasisi, vilayetlerdeki görevliler; Beyoğlu'ndan kaynaklanan bir ticaret, diplomasi ve misyonerlik faaliyetinin sorunlarıyla meşguldü. Ankara'da ölen bir Avrupalı tüccarın mirası, Erzurum'daki Cizvit rahiplerin ev ve manastır inşaatıyla ilgili berat, Fransız bandırasıyla ticaret yapan iki Portekizli Yahudinin iflası gibisinden binlerce sorundu bunlar.

Osmanlı devleti, Avrupa devletler hukukunun ve elçiliklerin statüsüne kısmen uyuyordu. Bu nedenle Galata'da diplomat, tüccar ve din adamlarından oluşan Avrupalı kalabalığının günlük hayatı, seyri ilginç bir manzaraydı denebilir. Babîâli'nin diplomatlarla olan

ilişkisi kadar; yabancı diplomatların kendi aralarındaki protokol ilişkisi de bir ayrı vovdildi. Avusturyalı tarihçi Markus Köhbach'ın tesbit edip naklettiği, böyle ilginç bir elçi kavgasının sözünü etmeden olmaz; 1587 yılında Fransa kralının Osmanlı başkentindeki elçisi *de Lancosmes* idi. Gösteriş düşkün, gürültücü, fakat mesleğini başarısızlıklarla kapatmış bir diplomattı. Avusturyalıların elçisi ise *Dr. Pezzen*'di. İki elçinin başlıca problemi, hükümdarlarının temsilinde öncelik hakkının kazanılmasıydı. Çünkü ikisinin de hükümdarı Avrupa protokolünde üstünlük ve «en hristiyan hükümdar» olmak iddiasındaydılar. O tarihte Galata'nın en büyük kilisesi *San Francesko*'ydu. (Sonra *Yeni Cami* oldu) İki elçi, Pazar ayinlerinde bu kilisenin en mutena köşesine yerleşmek için mücadeleye başladılar. Avusturya elçisi *Dr. Pezzen* kilisenin seçkin köşesine kendisi için sırmalı bir sayeban kurdurttu. Fransız meslektaş *de Lancosmes* bunu duyunca, adamlarını yollayıp, Avusturyalının kilisedeki süslü sayebanını yerle bir ettirdi. İlk Pazar gününü de erkenden kiliseye koşup, baş köşeye oturdu ve rakibini beklemeye başladı; tabii olayı duyan hristiyan, yahudi ve müslüman Galata halkı dışarda toplanmış ve kopacak maskaraca kavgayı seyretmek için beklemeye başlamışlardı. *Dr. Pezzen* «deli, kaçık» gibi deyimlerle nitelediği meslektaşıyla açıkça çatışmaya girmekten kaçındı ve onu sadrazam Siyavuş Paşa'ya şikâyet etti. Sadrazam *Pezzen*'in temkinliliğini beğenmişti. Fransa elçisini, divanelik eden; Avusturyalıyı ise uslu, akıllı ve ona uymayan biri diye niteliyordu. Sonunda kilise bütün elçilere kapatıldı. Bu yasağı öğrenemeyen ve ilk Pazar günü gene kiliseye koşan fakat kapıları kapalı görünce; yumruklayıp, açılması için tepinen *Lancosmes*'u dışarda toplanan halk seyredip gülüşüyordu. Venedik elçisinin de kiliseyi açtıramadığı ve iki çılgın meslektaş

yüzünden bu en büyük İtalyan kilisesine gidemediğini biliyoruz. Galata'daki *San Francesko*, *San Benedetto*, *San Antonio*, *Santa Anna*, *Santa Maria*, *San Giorgio* gibi kiliseler doğrusu her dinden yerli halk için tuhaf ve ilginç yerlerdi. İçerideki org, çok sesli koro ve Roma - katolik ayin ritüeli, Galatalıların kapılara yığılıp içerisini merakla seyretmelerine neden oluyordu. Güya, bir keresinde müzik dinlemek için Kanuni Sultan Süleyman da kiliseye gelmiş ve bir messa çalınmasını emredip, hoşnut kalmış. Şimdilerde İtalyanların San Antonio kilisesi İstanbullu sanatsever ve zürefanın messa dinlemek için devam ettikleri bir yer. Önemli yortularda müslüman müzikseverlerden yer bulamayan sofı hıristiyanlar şikâyet ediyor. Oysa Sultan II. Mahmud devri ulemasından «ayaklı kütüphane» denen kazasker *Ketdüdaze Arif* efendi kalendermeşreb, Türk musikisi kadar batı müziğine de düşkün bir adamdı. Bu tutkusundan dolayı Beyoğlu kiliselerine messa dinlemeye gidip, papazlarla da ahbaplık ettiğinden, softaların hışmına uğradı. Yeniçerilik kaldırıldığında, onu da «Bektaşî, zındık» diye suçlayıp sürdürmek istemişler, zor kurtulmuştu.

18. yüzyıla kadar elçilerin konut dokunulmazlığı, sadece bir nezaket kuralıydı. Bu gibi antlaşmalara Osmanlı devleti taraf değildi. Zaten her elçinin geniş, güzel saraylarda oturduğunu da düşünmeyelim. Hele İstanbul'daki İngiliz elçileri ilk zamanlar düpedüz kiracıydılar. Ancak kimse kimseyi rahatsız edemezdi oturduğu mahallede; bu kurala uymayan elçi de olsa mahallenin hışmına uğrardı. I. Elizabeth'in İstanbul'daki elçisi *Edward Barton* mazbut (!) hayatı olmayan bir soyluydu. Elçilik konutu olarak Tophane'de kiraladığı evden atılışını Profesör Hamit Dereli hikâye ediyor; *Barton* evi kiralamıştı, ancak tertiplediği gürültülü içki ve sefahat âlemleri nedeniyle mahalle halkı evi basma-

ya kalktı ve elçiyi mahallenin selamet ve namusu adına dilekçe verip evinden attırdılar. Konut kiralamak yabancılar için başlıbaşına bir sorundu. Din adamları ve diğerlerinin ev yaptırma ve tamir ettirmeleri için Babîâlî'den izin almaları gerekliydi. 1768 Aralık ayında Avusturyalı rahiplerin *Patertrinite* adlı kiliseleri yanındaki lojmanları yanıp kül olmuştu. Avusturyalı elçi, beceriksizliğinden tamir iznini Babîâlî'den bir yılda ancak çıkartabildi. Rahiplerin kışı nasıl geçirdiklerini kim bilir? Bir başka olay; Arap Camii civarında ev kiralayan ve yıllık kira bedelini peşin ödeyen Fransız tüccarlarını, kurnazlık eden ev sahipleri ve mahalleli; «Müslüman mahallesinde oturmaları caiz değildir» diye mahkeme hücceti alıp atmaya kalktılar. Fransız elçisi, Babîâlî'ye koştu ve iş anlaşılana kadar bir bürokratik trafik işledi.

Yabancı misyon üyeleri vergisiz olarak, İstanbul civarından toptan et ve tahıl, asıl önemlisi harçsız içki satın alabiliyorlardı. Bu diplomatik bağışıklığa Osmanlı bürokrasisi de imkân tanımış ve uyulmasını sağlamıştı. Kalabalık bir maiyeti, kendi tahsisat veya gelirinden beslemek zorunda olan yabancı elçiler için, bu önemli ve yararlı bir bağışıklıktı. Gerçi güvenlik görevlisi olan bostancı, iskele emini ve diğer bazı memurlar zaman zaman bu kuralı bilmez gibi adamların satın aldığı yiyecek ve içecekten vergi almaya kalkardı ve elçiler de şikâyet için gene Babîâlî'nin eşğine dayanırlardı.

Yabancı din adamları işlerini doğrusu sessiz ve gü-rültüsüz görmek zorundaydılar. Çünkü Roma katolikleri ve protestanlardan nefret edenler, müslümanlardan çok, Osmanlı hristiyanlarıydı. Roma - katolik rahiplerinin faaliyeti kutsal Ortodoks kilisesi ve Gregoryen Ermeni kilisesinin hiddetini çekiyor ve ikide birde bu din sapkınlarını (!) Babîâlî'ye şikâyet ediyorlardı. Galata'daki Avrupalıların tuhaf (!) dini törenlerini Osmanlı

Hristiyanları da Müslümanlar kadar istemezdi. 1702'de Galata kadısına yazılan bir hükümde; yerli halkın bu törenlere müdahale ettikleri, bu durumun önlenmesi isteniyordu. Bu nedenle açık havada *procession* gibisinden dini tören ve geçitler yapamıyorlardı. Beyoğlu'nda Avrupalı tüccar ve girişimcinin sevildiği söylenemez. Fransız rahipler kendilerinin ve diplomatların gereksinimi için, bir galeta ve ekmek fırını kurmuşlar; Galata fırıncıları ise fırını basıp; «ticaretimizi engelliyor» diye devlete şikâyet dilekçesi vermişlerdi. Tahmislerdeki kahve dövücüsünden tutun, her daldaki esnaf ve Osmanlı tüccarı; Avrupalı tüccardan devamlı şikâyet ediyordu.

Elçiliklerin hepsi Beyoğlu'ndaydı. Yalnız İran elçiliği Babıâli'nin yanbaşında Müslüman mahallesindeydi. Yabancı misyonların Marmara'ya bakan geniş bahçeli sefaret saraylarına kapandıklarını biliyoruz. Bunların bazıları Venedik Sarayı, Fransa Sarayı gibi hoş, geniş bahçeli yapılar, bazıları da İspanya elçiliği gibi kasavetli konaklardı.

Bu yapılara kapanan elçilik mensupları aralarında gidip gelmenin ötesinde; İstanbul'da, her türlü antikayı ve her dilde eski kitabı toplamak gibi meraklara sahiptirler. Alışveriş konusundaki becerikliliğinden «anılar»ında söz etmeyen diplomat ve diplomat eşi yok gibidir. Batı kütüphaneleri İstanbul'dan alınıp taşınanlarla zenginleşiyordu. Avrupalıların bu merakından dolayı her türlü tüccar ve komisyoncu etraflarındaydı. Tören ve balolara uzun zaman sadece diplomatlar ve diğer yabancılar katılırdı. Osmanlı devlet adamları bu balolarda, kerli ferli ambassadörlerin madamalarıyla hoplayıp zıplamalarını pek anlayışla karşılamazlardı. 19. yüzyılda durum gereği anlamaya ve gitmeye başladılar. Ama yanlarında refikaları yoktu. Türkiye'de balo reformu, yarı resmi ve samimice toplantılarla ikinci Meşrutiyet yılları

rında başladı. Kadın erkek, balo ve resepsiyona katılma gibi bir olay, bizim hayatımızda hiç de küçümsenemeyecek bir değişmedir.

Eski Beyoğlu, Avrupa'nın taşrası gibiydi, onun tarihini ve mimarisini ciddi olarak inceleyenler de Avrupalı tarihçilerdir. Biz onu hâlâ mazideki hoş bir hayal edebiyatıyla ele alıyoruz. Oysa bugün her taraf Beyoğlu oldu.

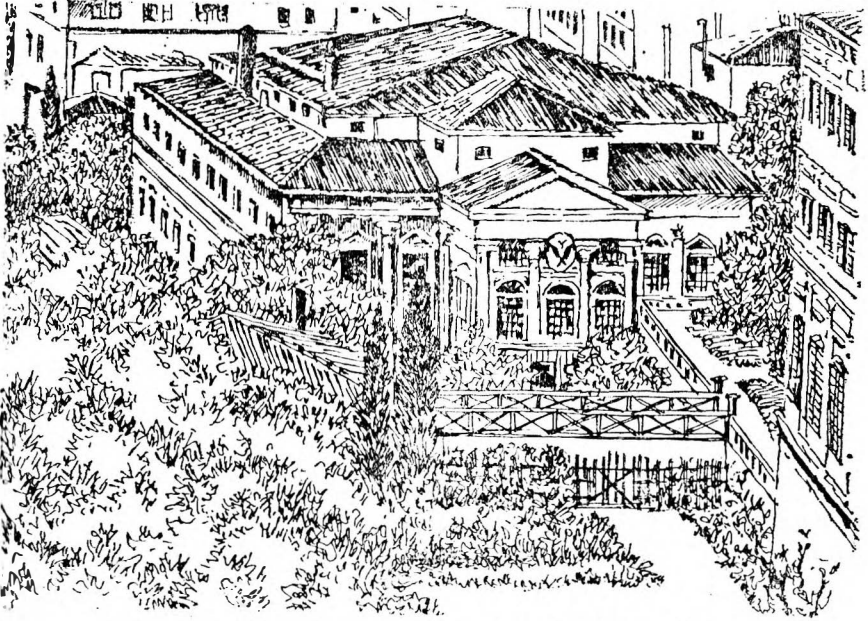
Siyaset 1985, sayı 68-69, 14-21 Nisan 1985

BEYOĞLU'NDA VENEDİK SARAYI

Akdeniz'in ve İtalya'nın bazı şehirlerinde Venedik Sarayları vardı, yani bir zamanların güçlü Venedik Cumhuriyeti'nin elçilikleri... Cumhuriyet'in koruyucusu Aziz Marco olduğu için; San Marco Cumhuriyeti, Adriyatik kraliçesi gibi unvanları da vardır bu tüccar cumhuriyetinin. Venedik Cumhuriyeti'nin elçilik binalarından iki tanesi de İstanbul'dadır, daha doğrusu idi, şimdi bir tane kaldı. Beyoğlu'ndaki elçilik sarayından önce Fener - Balat bölgesindeki elçilik olarak kullanılmış olan taş ev şu yakınlarda yıkıldı.

Venedik Sarayı bugün İtalya'nın İstanbul'daki elçilik evi olarak kullanılıyor. Bu sevimli saray; görmüş geçirmiş, Avrupa'nın ve Türkiye'nin siyasi çalkantılarını yaşamış bir yerdir. Beyoğlu'nda Tünel'den çıkıp ilerleyince; sağınızda İsveç elçilik sarayını görürsünüz. Sonra gelen *Fossati*'lerin yaptığı, eski elçilik saraylarının hiçbirisiyle kıyas kabul etmez gerçek bir saraydır. Mimar *Fossati*'lerin 1838 - 1848 yılları arasında Neo-Rönesans üslûbuyla tamamladıkları, hem halkı, hem Tanzimat dönemi yöneticilerini büyüleyen eski Rusya elçiliği, şimdiki Sovyetler Birliği başkonsolosluğu'ndan sözediyoruz. Sonra denize doğru sapıp, köşede eski İspanya elçiliğini geçince girilen *Tomtomkaptan* sokağında; Venedik Sarayı haşmetinden çok, sevimliliğiyle karşınıza çıkar. Sokağın öbür yanında Fransa sarayının bahçesi başlıyor, daha aşağıda İtalya Başkonsolosluğu ve İtalyan Lisesi, bir de İtalya Oteli. Anlayacağınız İtalya ko-

kan bir sokak, ama İstanbul sokağı. İstanbul'a özgü bir güzel eser de var burada; 16 numaralı ahşap yapıdan söz ediyoruz. Anıtlar Kurulu'nun marifeti olacak; ahşaplık ve eskiliği şu sıralarda kaldırılmış, yani yıkılıp yerine mendebur bir bina daha dikilecek. İnanmayan hâlâ yerindeyse gidip baksın, o ev de eski eser değilse, neye eski eser denir bilemeyiz. Bir sokak ötede «Gül-baba» sokağında da eski apartmanlara musallat olup yıkmaya başlayan PTT idaresi var. Adettir bizde, imar yolsuzluğuna önce kamu kurumları başlar, vatandaşların açığözleri de büyüklerimizi izler.

Venedik Sarayı, Beyoğlu'ndaki bütün eski elçilik sarayları gibi Marmara'yı en güzel yerden seyrediyor. Daha doğrusu, öbür elçilik sarayları Venedik Sarayı gibi demek lazım. Çünkü, yerleşik elçilikler, mutantan elçilik sarayları ortaçağlarda İtalyan devletlerinin icat

ettiği adet ve kurumlardı. Diplomatik hizmet, istihbarat toplama gibi zenaatleri Dünya'ya İtalyanlar'ın öğrettiğini herkes bilir. İtalyan Cumhuriyetleri bu işi düzenleyene kadar; elçi dediğimiz adamlar önce Allah'a sonra karşı tarafın insafına terkedilmiş, yanında bir grup hizmetkâr ve muhafızıyla komşu ülkeye gidip gelen bir olağanüstü ziyaretçiydi. Ara sıra gazaba uğrayıp içeri atıldıkları da olurdu. Onuncu yüzyılda Bizans'a gelen Alman imparatoru Otto'nun elçisi *Liutprand*'ı Bizanslılar; «sen kendini elçi, efendin olacak barbarı da hükümdar mı sandın» diye içeri tıkışmışlardı. Fıkara ne de olsa Venedik ve Cenova elçisi gibi bu zenaatın bilindiği yerlerden gelmiyordu. İlk defadır ki İtalyan devletleri birbirinin başkentine (zaten ikinci bir şehirleri ya vardı ya yoktu) devamlı elçiler gönderip, bir de görkemli elçi sarayları yaptırdılar. Roma'ya yani Papa hazretlerine gönderilen Venedik elçisinin oturduğu sarayın tantanasını bilenler bilir. Mussolini de o binayı kullanır ve bal-konundan yüzbinlere nutuk atardı.

İtalyan tüccarları Akdeniz'in her yerine yerleşmişti. Pizzalı Antonio, söz gelimi, Şam'daki işlerini amcaoğlu Pietro sayesinde görür, Kahire'deki temsilciliği kardeşi veya dayızadesi yürütürdü. Her yerde de tüccarların adına yerel hükümetlerle temasta olan konsololar ve diplomatları vardı. İtalyan diplomatı dediniz mi; yerel dilleri, gelenekleri bilen, hırslı hırsız herkesi tanıyan birini gözönüne getirmelidir. Bilgi toplamakta Venedik, Toskana ve Cenova diplomatlarıyla kimse yarışamazdı. Bulundukları ülkeler hakkında Venedik elçilerinin günü gününe yazıp, cumhuriyetlerinin üst makamlarına sundukları raporlar (relazione) o kadar mükemmeldi ki, bugün bile tarihçilerin en renkli kaynaklarını oluşturuyorlar. 16 - 17. yüzyıllarda bile bazı devletler, İtalyan diplomatlarının raporlarını satın almak-

taydılar. İtalyan elçiliklerinde yetişmiş İtalyan diplomatlara Fransa'da ve Avusturya'da iş çoktu. Sadece diplomat değil, her tür tüccar ve muhasebeci de İtalya'da yetişirdi. Kısası sözün, o yıllarda iş idaresi öğrenmek için Amerika'ya veya Japonya'ya değil, Venedik, Floransa, Cenova gibi yerlerdeki ticarethanelere boğaz tokluğuna çalışmaya gidilirdi; Alman, Fransız, Hollandalı vs. hepsi aynı işi İtalya'da öğrenirdi. Osmanlılar, Venedik elçilerine *balyoz* derlerdi, bu *bailo*'dan bozma bir deyişti. Cenova elçisine *podesta* denirdi. Bizans'ın başkentine her iki cumhuriyetin elçileri çok önceden yerleşmişti. Cenovalılar Galata'ya en mükellef yere, koloni imkânını 1204 yılında elden kaçıran Venedikliler de bugünkü Fener'e sıkışmıştı. Uzun zaman ayakta kalan bu ilk Venedik temsilciliği, şu yakınlarda Haliç temizlenirken; acemi berberin sakal tıraşı örneği ortadan kaldırılıverdi. Venedikliler, 16. yüzyılda bugünkü Beyoğlu'na geçmişlerdi.

Venedik - Osmanlı ilişkileri 17. yüzyılda hiç de iyi değildi. Uzun süren Girit savaşı, sonra II. Viyana kuşatması yılları ve Karlofça barışı; Venedik elçilerinin sık sık İstanbul'dan uzaklaşmasını gerektiren nedenlerdi. Venedik'le yapılan en son savaş sırasında, yani 1715 yılında, balyoz *Andrea Memmo*, bir hayli süre Çanakkale boğazı'nda Kilitbahir'de hapsedildi. Elçi, Beyoğlu'ndaki sarayına ulaşamadan, sokakta derdest edilmişti. Bazı yardımcıları Yedikule'ye kapatıldı. Neden sonra Venedik'teki Türk elçileri geri gelince, onlar da serbest bırakıldı ve bir Fransız gemisiyle yurtlarına döndüler. Ama elçilik tercümanı, Osmanlı uyruklu *Giovanni Naon*, casusluk suçundan dolayı idam edildi

Venedik Sarayı; hem kendi güzelliğinden, hem de Venedik Cumhuriyeti'nin talihsizliğinden dolayı kara günler ve aylar değil, hatta tatsız yüzyıllar geçirdi.

1797'de *Napoleon*, *Campoformio* barışını imzaladı ve Venedik Cumhuriyeti ortadan kaldırıldı. 1801'de *Luneville* barışıyla Venedik, Fransa'nın kontrolüne geçince, İstanbul'daki Fransız elçisi de Venedik Sarayı'na yerleşiverdi. Ardından Napoleon'un mağlubiyeti geldi ve 1815 Viyana Kongresi'yle Venedik, Avusturya İmparatorluğu'nun payına düştü. Venedik Sarayı İstanbul'un en güzel elçilik sarayı olduğundan, bu sefer de ona Avusturya elçisi apar topar elkoyup yerleşti. Arslanlı saray (Venedik arması, San Marco'nun arması olan arslandı) bundan sonra Avusturya elçiliği olarak kullanıldı. İtalyan birliği, Venedik'in İtalya'ya geçişi, Avusturya'nın *Solferino* ve *Magenta*'daki yenilgileri hiçbirisi bu elçilik işgalini değiştirmede. Ta ki Mondros mütarekesi ve ardından İstanbul işgal edilince, İtalyan birlikleri, doğru Avusturya elçiliği olan Venedik Sarayı'na gidip, Avusturyalıları dışarı çıkardılar ve binaya yerleştiler. İstanbul'daki uğursuz işgal günlerinin tek haklı olayı buydu; bina asıl sahibine dönmüştü. O gün bu gündür gene İtalya'nın elinde. Avusturyalılar bu nedenle sonra Türkiye'ye elçi olarak August von Kral'i (eski Selânik ve İzmir başkonsolosu) yolladıklarında, Teşvikiye'de bir Apartman katına sığınmak zorunda kaldılar. İtalyanlar ise Maçka'da lâhid biçimli; neorönesans ve art nouveau üslubunun karışımı bir elçilik yaptırıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı çıkınca yarım kalan bu binayı sonra hükümete bıraktılar. Şimdi okul olarak kullanılıyor.

Bugün Venedik Sarayı, restore edilmiş şık bir bina, İtalya'nın temsilciliği ve İstanbul'un sayısız incilerinden biri. Bu bina kuşkusuz ülkemizin ve tüm Akdeniz tarihinin hoş bir belgesi, ayrılmaz bir parçası. Belki günün birinde bu bina, bir müze gibi ziyarete açılır. Şimdilik herkese çok kapalı.

Siyaset 85, sayı 73, sh. 11, 26 Mayıs 1985

FRANSIZ DEVRİMİ VE İSTANBUL

Tarihte Temmuz ayı devrimler ayıdır. 14 Temmuz 1776'da Amerikan kolonileri bağımsızlıklarını bir haklar bildirgesiyle açıkladılar. 1908 Temmuzunda Makedonya'ya patlayan ihtilalle, Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid'in otuz yıllık despot yönetimine dur denilmiş, parlamenter rejim yeniden uygulamaya girmişti. En önemlisi, 14 Temmuz 1789'da Paris halkı *Bastille* hapishanesini bastı, devrim hep bu tarihte kutlanıyor. Bu konuda tarih açık bilgi veriyor; *Bastille* yerle bir edildiğinde, içinden yüzlerce aydın ve siyasal mahkûm çıkarılmış değildi. Bu modası geçmiş hapishaneden çıkarılanların bazı vergi borçluları ve hatta adi suçlular olduğu görüldü. Ama *Bastille*, özgür ve aydın düşünceye geçmiş yıllarda yapılanların hesabını ödemiş ve monarşi o gün asıl darbeyi yemişti. *Bastille*, tarihi boyunca sadece krallığın despotizmine başkaldıran Fransız aydınlarının değil, eski toplum kurumlarının zulmüne uğrayan herkesin kapatıldığı bir kaleydi. Orada Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni Patriği *Avedik* bile hapsedilmişti. 18. yüzyıl başında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenleyip, yürüttüğü yoğun Katolik propagandası sonuçlarını vermiş ve Gregoryen mezhebindeki birçok Ermeni, Katolik olmuştu. Fransız Cizvit rahiplerin bu konuda oynadığı rol, gerek Ermenileri gerekse Osmanlı yönetimini rahatsız etti ve patriği az-

lederek yerine Katolik düşmanı *Avedik* tayin edildi. Fakat Cizvitler, Katolik Ermeniler aracılığıyla Babıâli'yi etkileyip bin bir dolap çevirdiler, sonunda *Avedik*'i güç duruma düşürdüler; hem azline hem de Sakız Adası'na sürülmesine neden oldular. Cizvitler *Avedik*'i gelecek için de tehlike olarak görüyorlardı, sürgün yeri olan Sakız Adası'ndan bir gemiyle Fransa'ya kaçırıldılar ve Bastille'e kapattılar; bir daha kendisinden haber alınmadı.

Fransız Devrimi coşkuyla, nefretle, umutla doğdu; kanla sürdü. İhtilalin başını yediği çocukları arasında, İstanbullu bir Fransız da vardı; ünlü şair *Andre Chenier*... 1762'de Galata'da bugünkü Kartçınar sokağındaki bir evde tüccar bir ailenin oğlu olarak doğmuştu. Sonradan ailece vatanlarına döndüler. Genç Chenier mutlakiyet taraftarı sayılmazdı, ama büyük umutlarla beklediği devrim onu da hayal kırıklığına uğrattı; dilini tutamadı, 1794'te o da giyotine gönderildi. Fransız devrimi, Chenier'nin doğduğu şehir olan İstanbul'da, yani Osmanlı başkentinde nasıl karşılandı, sorusuna ise; bütün Avrupa'dan daha farklı bir tutumla, ne alkışla ve destekle ne de nefret ve protestoyla, diye cevap vermek gerekir. Ne saygı ne de korkuydu bu; Osmanlı Fransız devrimini daha uzun zaman metah ve ciddi bir olay görmeyecekti.

Bütün Avrupa krallıkları Fransız devriminin düşmanıydı. Osmanlı'nın da onun hayranı olduğu söylenemez. *Halet Efendi*, Fransa'da elçi olarak kaldığı dört yıl içinde (1802 - 1806) Fransa'yı, kralsız, ayak takımının yönettiği bir ülke olarak tanımlar. Fransızların cumhuriyeti bile yönetemediğini, böyle bir kavimden dostluk ve sadakat beklenemeyeceğini ekler. *Halet Efendi* Fransızları; Osmanlı eyaletlerine kışkırtıcı propaganda broşürleri sokmak ve casus yollamakla da, suç-

lar. Çok sonraları bile *Cevdet Paşa* ihtilali; *Voltaire* ve *Rousseau* gibi alaycı bir üslupla din ve devlet kurumlarına saldıran öncü filozofları, baskıdan bunaldığı için izleyip, ahlak ve fazileti bir yana bırakan Fransız toplumunun eseri olarak görür. İhtilal ona göre; *Robespierre*'in vahşet ve katliamı, okul ve bilim akademilerinin kapatılması, kiliselerden papazların atılıp aynı yerlerde çılgınca ve edepsizce törenler yapılması, kısaca dinin ve geleneğin öldürülmesiydi. Cevdet Paşa ihtilâlin İstanbul'daki etkilerini de oldukça mizahi sahnelerle anlatır *Tarih*'inde... Buna rağmen Osmanlı yönetimi başlangıçta Fransız devrimine değilse de devrim yönetimine gülümsemiş, devrimi Avrupa'nın kendine özgü çılgınlığı olarak değerlendirmiş ve soğukkanlılıkla karşılamıştır. Sultan *III. Selim*'in serkâtibi olan *Ahmet Efendi*, Ocak 1792'de kaleme aldığı ruznamesinde şöyle diyordu; «İnşallah Fransa'daki kargaşa frengi illeti gibi, devlet-i aliyyenin diğer düşmanlarına da (Avusturya ve Rusya'yı kastediyor) sıçrar ve uzun zaman başları dertten kurtulmaz ve bu da devlet-i aliyyenin hayrına olur.» 18. yüzyıl sonunda İstanbul, Fransızların devrimciliğine böyle bakıyordu ve onları müttefik olarak görüyordu. İstanbul'daki Fransız kolonisinin devrimci havası da başkentteki Avusturyalı, Rus ve Prusyalı diplomatların tersine, Babiâli'yi pek rahatsız etmiyordu.

Fransızların İstanbul'daki diğer Avrupalı diplomatları huzursuz etmeleri için çok neden vardı. Bütün Avrupa monarşileri ve Papalık, bu dinsiz ve hükümdar tanımaz (!) devrimin düşmanıydı. İstanbul'daki diplomatların Fransız takımıyla selamı sabahı kesmesi doğaldı. Kralcı Avrupa'nın diplomatları, din adamları, Fransız kolonisinin etraftaki hal ve tavrından, elçiliğin çıkardığı propaganda bültenlerine kadar her şeye sinirleniyor, huzurları kaçıyordu. Babiâli Tanrı'nın günü bu

takımın Fransızlar hakkındaki şikâyetini dinliyordu. İstanbul, Fransız devrim propagandasının cirit attığı bir başkentti. Fransız elçilerinin (Deschorches, Verninac) soylulardan olmaması Babiâli'de kimsenin umurunda değildi; Avrupalı diplomatlar bu işe daha çok kızıyor ve aldırıyordu. Fransız elçiliği mensuplarıyla çok samimi olan İsveç elçiliği müsteşarı *Mouradgea d'Ohsson* bu ortamda göze batıyordu. Bir Osmanlı Ermenisi olan ve İsveç uyruğuna geçen, yazdığı Osmanlı yönetim tarihiyle tanınan d'Ohsson'u Prusya elçisi *Knobelsdorf*; Fransız devrimini Osmanlı ülkesine sokmaya çalışıyor diye Babiâli'ye ihbar etti. Gerçi bu ihbar ciddiye alınmadı ise de 1798'de Fransa Mısır'a saldırınca Fransız dostu d'Ohsson'un kapı dışarı edilmesi uygun görüldü.

Devrim yıllarında Fransa giyimde yenilikler yaratmıştı. O devre göre spor kaçan, üniforma havalı, devrimin üç renginin kullanıldığı yeni bir giyim tarzıydı bu. Fransız uyruklu tüccarlar ve onlara sempati duyan bazıları, bu yeni modayı izliyorlardı. Kadın erkek şapkalarına ulusal bayrağın üç renginden oluşan kokartlar takıyorlar, kurdeleler sarıyorlardı. Bu propagandist kıyafet ve sembollerden Avusturyalı diplomatlar çok rahatsız oluyorlardı. Avusturya elçiliği baştercümanı bu yüzden Babiâli'ye şikâyetle koştı ve dış ilişkileri yürüten büronun başındaki *Reis'-ülküttab Raşid Efendi*'den Beyoğlu'nda Fransız diplomat ve tüccarların devrim kokartları taşıyıp, etrafı bu yolla kışkırttıklarını, bu modanın yasaklanmasını istedi. *Raşid Efendi*'nin cevabı ilginçtir; «*Dostum devlet-i aliyye Müslümandır. Buraya gelen ecnebülerin âdet ve giyimi bizi ilgilendirmez. Biz dost devletlerin tebasını misafir olarak görürüz. İster başlarına kokart takarlar, isterse üzüm küfesi geçirirler, bizim derdimiz değildir. Sen de bize şikâyetinle iş çikartma*» demiş.

Fransa elçiliğinin çıkardığı broşür ve bültenler, Beyoğlu'ndaki diplomatları ve din adamlarını Babiâli'den çok rahatsız ediyordu. 1795'te cumhuriyet yönetimi bu iş için İstanbul'da bir matbaa kurdurttu ve gerekli personeli yolladı. Matbaada Türkçe başta olmak üzere yerli dillerde de broşür basılıyordu. Resmi ihtilal bildirilerinin karşısı bir yayın da yok değildi. Devrimden kaçıp, Osmanlı ülkesine sığınan *Blaque* ailesi, önce İzmir'de sonra İstanbul'da gazete çıkarıyordu. Mösyö *Blaque*, Kral XVI. Louis'nin avukatlığını yapmış ve Fransa'yı terk etmek zorunda kalmıştı. *Blaque*'lar, Osmanlı uyruğuna geçti ve bu tür mülteci aileler içinde seçkin bir yer aldılar. Ailenin sonraki kuşağından *Eduard Blaque*, Beyoğlu Belediye Başkanlığı'nda ve elçiliklerde bulundu. İlk Washington elçimiz de oydu. 1895 Temmuzunda İstanbul'da öldüğünde, II. Abdülhamid kendisi için; «*Ehl-idil kıymetli bir adamdı, pek severdim*» demiş.

Cumhuriyetçi Fransızların İstanbul'daki görkemli günleri, 1798'de *General Bonaparte*'ın (Napoleon) Mısır'a çıkmasıyla bitti. Savaş başlayınca Fransızların hepsi ortadan kayboldu. Şimdi onların karşısındakiler makbuldü. Ocak 1799'da İngiltere ile Babiâli arasında yapılan bir anlaşma gereği, Beyoğlu'ndaki Fransız elçiliğini İngilizler işgal ettiler. Bu andan itibaren Osmanlı devlet adamları ve okuryazar takımı Fransız devriminin aleyhinde yazdılar, konuştular. Savaş bitince de bu aleyhtarlık ve içten düşmanlık bitmedi; daha uzun zaman sürdü. O günlerden İstanbul'a kalan; bazı Fransız mültecisi İstanbullular ve Fransa'nın bastığı Türkçe propaganda broşürleriydi. Bir de ta ikinci Meşrutiyet'e kadar sürecek olan resmi ideolojideki soğukkanlı Fransız devrimi aleyhtarlığı...

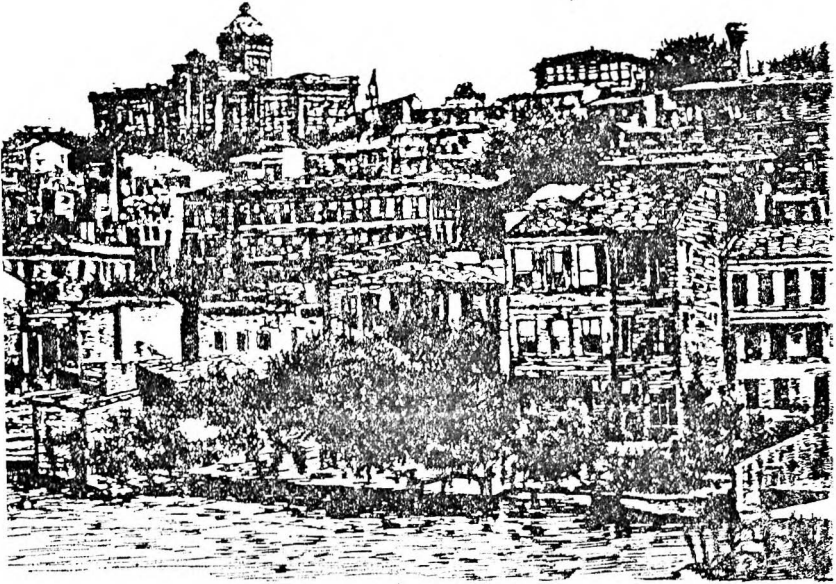
Siyaset 85, sayı 81, sh. 10, 21 Temmuz 1985

FENERDE TARİH 1500 YILLIK TARİHİN SIKIŞTIĞI BİR DÜNYA TİYATROSU

Orta Yunancadaki *Fanarion*, yani bildiğimiz limana giren gemileri selamlayan fener kelimesinden geliyor semtin adı. İki imparatorluk döneminde de başkentin makbul bir semti değildi; ama uzun tarih, onu sadece İstanbul'un değil, bütün Akdeniz dünyasının en önemli ve anlamlı mahallelerinden biri yaptı. Bizans devrinde limanın kalabalık, gürültülü ve pis yaşamının aktığı bir alandı; ama aynı zamanda bütün dünyayla kurulan ilişkilerin düğüm noktasıydı. Venedikli, Cenevizli tüccarlar, uzak Avrupa'dan, Asya'dan gelenler burdaydı. Bugün artık mevcut olmayan elçi konakları, Cenova ve Venedik tüccarlarının oturduğu bütün Akdeniz dünyasının renk ve zevkini toplayan şık evleri, bu derbeder semti süslerdi. 16. yüzyıla kadar, İstanbul'daki Venedik elçiliği burada bir konak yavrusundaydı, şu sıralarda yıkılıp gitti.

1453'ten sonra İstanbul'un yeni sahipleri, kentin birçok yerleri gibi buraya da el attılar. Fener'e karadan gelenler, önce *Abdi Subaşı Mahallesi*'nden geçerler. Mahalle, Abdi Subaşı'nın adını taşıyan hamamı, mescidiyle Osmanlı fethinden sonra ilk bayındırlık gören bölgelerden sayılır. Yeni gelenler Fener semtinin kıyısına yerleşiyorlardı. Ama semte yavaş yavaş İstanbul'un eski sa-

kinleri veya Anadolu'dan gelen Rumlar yerleşeceklerdi asıl.

Fener'e bugün Unkapanı Köprüsü'nü geçip, sağa saptıktan sonra Cibali Tütün Fabrikası'nı geçerek gireriz. Cibali fabrikası, geçen yüzyılda Osmanlı sanayileşmesinin diğer eserleriyle karşılaştırılamayacak kadar, kentin sağlığına en az zararı dokunan bir kuruluş belki de... İstanbul, sanayileşmeyi en güzel parçalarından birinde, yani Haliç'in etrafındaki *Fener*, *Balat*, *Hasköy*, *Eyüp* ve *Kâğıthane* gibi semtlere kurulan saloz fabrikaları ve atölyelerle tanıdı. Haliç kıyılarına kentin çöpleri döküldü, mezbaha kuruldu, lağımlar akıtıldı. Zavallı Haliç, geçen yüzyıldan beri bodur sanayinin arsız yer

seçimi ve ilkel kentleşmenin bütün münasebetsizlikleriyle boğuşmaktan bitti.

İstanbul denen dünya başkentinin siyasal tarihini, mimarisinin gelişimini, folklorunu, dillerini onun hiçbir semti bünyesinde Fener kadar yoğun bir renk ve olay cümbüşüyle barındıramaz. Haliç kıyısındaki bu dar semt, 1500 yıllık görkemli tarihin sıkıştığı bir dünya tiyatrosudur. Şimdi perde kapanmış, o renk cümbüşü toz tabakasının altında kalmış gibi, ama perdeyi yeniden açmak pekâlâ mümkün.

Balat'a doğru ilerleyelim, sol tarafta tepede Fener Erkek Lisesi görünüyor. Liseye, *Sancakdar Yokuşu* tırmanarak çıkılıyor. Kırmızı tuğladan, süslü, 19. yüzyılın modasına göre yapılan, mimari eklektisizm örneği kale gibi büyük bir yapı. Ne ulusal, ne de bölgesel bir mimari anlayışının ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Benzerlerine Viyana'da, Orta Avrupa'nın bazı şehirlerinde, hatta Avusturya işgalinden sonra Saray-Bosna'da rastlanan yapılardan. Bizantino-morik denen bu neoklasik mimari stilin, gerçekte ne Bizans'la ne de Kuzey Afrika ve Endülüs mimarisiyle ilgisi olmadığı açık! Çünkü o mimarilerdeki tevazu havasına sahip değil. 1880'lerde mimar *Dimadis* yapmış liseyi; onun yanbaşımda Yuva-kimyan Kız Lisesi var; kapısı *Tevkii Cafer Mektebi sokağı*'na açılıyor. Sokağa adını veren mektep harabe halinde. 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arası konut mimarisinin en sevimli örnekleri etrafa serpilmiş, ama hepsi onarım bekliyor. *Tevkii Cafer sokağını* izleyerek gene Sancakdar yokuşuna doğru inelim. Sol taraftaki bir konak yıkıntısının bahçesini çevreleyen duvar üzerinde, Eflak'ın ünlü Beyi *Dimitri Kantimir* adına çatılan bir bronz kitabe görülüyor; Rumence ve Türkçe Dimitri Kantimir'in Osmanlı Tarihi'ni yazdığını ve İstanbul'da uzun süre bu konakta oturduğunu bildiriyor. *Kantimir*, 18. yüzyıl tari-

hinin en ilginç aydınlarından biri ve kötü bir politikacı. Ama kim ne derse desin, o Osmanlı aydınıydı ve batıla-
laşan Balkanların ve Osmanlı dünyasının seçkin öncü-
lerindendi. Çağın Avrupası onun bilginliğine saygı duy-
muş; Paris'te St. Genevieve kitaplığının duvarlarına is-
mi kazınan büyük bilim ve kültür adamlarından biri.
Latince, Yunanca ve batı dilleri üzerindeki geniş bilgi-
si; Arapça, Farsça ve Türkçe gibi doğu dillerinin açtığı
bilgi hazineleriyle tamamlanıyordu. Tarih, edebiyat ve
diğer bilimlerdeki derinliği bir yana, Türk musikisi üze-
rinde de en kalıcı incelemelerden birini kaleme aldı. İs-
tanbul'da uzun yıllar kaldı. Her sınıf aydının yanında,
geniş bilgi ve serbest düşüncelerine hayran kaldığı, ça-
ğın Müslüman Türk aydınlarından da dostlar edindi.
Bunların başında *Nefiyoglu* geliyordu. Nefiyoglu kendi-
si Lâtince öğrenmiş, doğu-batı kültürüne meraklı bir
dostuydu Kantimir'in.. Sonra bir dost çevresi daha var-
dı, Mavrokordatolar. Karlofça Antlaşması sırasında bil-
gi ve yeteneğiyle dikkati çeken Aleksandr Mavrokordo-
to Padovada okumuş, neo-aristotelien felsefeyi izleyen
bir Fenerli beyzadeydi. Bu akım ve onun getirdiği ate-
izm, 18. yüzyıl başında İstanbul'un her dinden aydın
çevreleri arasında moda gibi görünüyor. Mavrokordato-
ailesi ilerde Nikolo'nun, Dimitri Kantimir'i Eflak tah-
tında izleyeceğini herhalde akıllarına bile getiremezler-
di. Devir 18. yüzyıl başıydı; batı kültürü, hayat tarzı
yanında Batının tarih ve edebiyatı ve onunla birlikte
kaçınılmaz olarak Latince gibi diller bazı kibar çevrele-
rin ilgisini çekmekteydi. 15. yüzyıl sonundan beri Avru-
pa eğitimine ve kültürüne yaklaşan Fenerli kibarların
bu dönemde makbule geçmeye başladıkları açıktı. Kan-
timir'in «Osmanlı Tarihi»nde eski doğu kültürünü sür-
düren çevrelerle birlikte bu kozmopolit takımın etkileri
de görülüyor. Kantimir, 1711 Prut savaşında Büyük Pet-

ro'nun yanında yer aldı. Ülkesini ve halkını tanımıyordu; bağımsızlığı bu yolla kazanacağına, daha doğrusu Rusya'nın genç, dinamik Çarının bunu sağlayacağına safça inandı. Sonuç kendisi ve ülkesi için acı oldu. Eflak'ı bundan böyle Romen beylerin değil, Fenerli beylerin yönetmesine karar verildi. İlk olarak *Nikola Mavrokordato* Eflak beyi olarak atandı. Nikolo Mavrokordato kuşkusuz Kantimir ayarında bir bilgin değildi. Eflak'ı ne kadar iyi yönettiği de tartışılır. Ama aydın kişiliğinin dürtüsüyle yaptığı işlerin başında, Bükreş'teki opera binası başta gelir. Halefleri olan Fenerli beylerin yönetimi ise Eflak halkının tarihindeki acılı ve çalkantılı dönemi oluşturur. Baskıcı yönetimleri; huzursuzluğu, Ortodoks kilisesi ve Rum düşmanlığını, ayaklanmayı ve ilk aşamada da bağımsız kilise hareketini kışkırttı. Dimitri Kantimir'in İstanbul'da iken yaşadığı harabe konaktan sahile doğru inelim; karşımızda Panayotaki'nin taş konağını görüyoruz. Fenerli bey konaklarının kalan iki üç tanesi, son günlerini yaşıyorlar.

Fenerli beyler İstanbul hayatında, Osmanlı kültüründe ve Osmanlı yönetim örgütünde özel yerleri olan bir gruptur. Fenerli soyluların hepsi Bizans'tan kalan aileler değildir. İçlerinde Latin istilası döneminden kalan İtalyan ve Germanik kökenliler, Adalılar ve özellikle Romen asıllılar da vardı. Bizans'ın son devir tarihçisi *Pachymeres*'in vekayinamesinde verdiği bir soylular listesine bakılırsa; *Lascaris, Paleologos, Angelos, Vatatzes, Stratigopulo, Livadanios, Cantakuzenos, Kamateros, Philes* gibi ünlü aileler var. Bunların bir kısmı fetihten İtalya'ya kaçan ve sonra tekrar yurtlarına dönüp Fener'de yerleşen, özbeöz Bizanslı ailelerdi. Bir de 1204 haçlı istilasından sonra dili ve diniyle Bizanslılaşan aileler vardı, örneğin; aslen Normandiyalı olan *Rarul* ve *Petraliphas* ailesi. Sarayın hekimi ünlü *Mavroyani* Pa-

şanın ailesi ise aslen Napolili *Morsin*lerdi. Bundan başka *Vogiridi* ve *Assenes* ailesi aslen Bulgardı. Kalabalık bir grup ise Romen asıllılardı. *Aristarchi* Bey, ünlü banker *Baltazzi* (Baltacı bezirgan), Viyana sefiri *Kalimaki* Bey'in aileleri böyle Romen asıllı Fener Rumlarındandı. *Baltazzi* ailesi üstelik bir Avusturyalı ile izdivaç yapmıştı. Nerden nereye! Mayerling fotoroman faciasının kahramanı Kontes *Marie Vetzera*, düpedüz *Baltazziler*'den *Theodor Baltazzi*'nin soyundandı. Fenerli Beyler fetihten beri, imparatorluğun dış dünyaya açılan koluydu: diplomaside, bürokraside, ticarete seçkin yerlerini tuttular. Herbirinin konağı; yerli ustalıklı, İtalyan ve Fransız esintilerinin bir senteziydi.

Fenerli asilzadelerin evlerine Bizans evleri deniyor, zaman olarak Bizans'la ilgileri yok. Fetihden sonra İtalya'ya kaçan Bizans soylularının kimi orada kaldı, bir çoğu da eski yurtlarıyla ve yöneticilerle ilişkilerini korudu ve ortalık durulunca geri döndü demiştik. İstanbul'da kuşkusuz babalarının, dedelerinin eski konak ve mahallelerine değil, Fener'e yerleştirildiler. Bu evler o dönemin ürünü daha çok; bugün köhne fabrikaların hurda deposu olarak birkaçı halen ayakta, yıkımdan kurtulanlarını galiba mühürlediler, ama nasıl korumaya devam edecekler bilinmez. Fener aristokratlarının çocukları yurt dışında okutulmaya devam ettiler. İyi İtalyanca, Fransızca bilirler, İstanbul'da da en seçkin hocalardan Osmanlıcayı ve doğu dillerini öğrenirlerdi. Onun için Osmanlı donanmasının, Bab-ıâli'nin bütün tercüme işleri, diplomatik ilişkilerini yürüten memurlar onlardı. Giderek yabancı elçiliklerde de tercüman olarak kullanıldılar ve dış dünya ile ilişkilerini sağlamlaştırdılar. *Ipsilanti* gibileri Eflak'a bey tayin edildiler. Kimisi Karadeniz ticaretiyle, gemicilikle zenginleştiler. 18. yüzyıl sonunda her zamankinden daha zengin ve güçlü olan

bu grubu Fener semti sıktı. Yeniköy, Arnavutköy, Tarabya'da tantanalı yalılara geçtiler. Ipsilanti'nin günün birinde Odessa'da kurulan *Philike Hetera* (Filiki Eterya) adlı ulusçu cemiyetle ilgisi anlaşıncı Boğaz'daki yalısı müsadere edildi ve herhalde sus payı olarak Fransız elçiliğine hediye edildi. O olaylı günlerde Sultan II. Mahmud devrinin canları yakan ve kendisinden hiç hoşlanılmayan, korkulan müşaviri *Halet Efendi*'nin de suyu ısınmıştı. Yunan ayaklanmasındaki başarısızlığın günah keçisi oldu. Ayaklanmada rolü olan Fenerli Rum ailelerin çocuklarına bir zamanlar Türkçe - Arapça hocası yaptığı ve hâlâ da Fenerlilerle bu işbirliğini sürdürdüğü gibi bir çamur yüzüne sıvandı; en az hak ettiği bu iftirayla da işi bitti. Fener onun ikbal yıldızını söndürmüştü.

Fener, ismi ve cismiyle dünyada tanınan bir semt; birincisi Ortodoksların ruhani merkezi, ikincisi de Babıâli'nin dışişleri ofisinin en göze batan memurlarının, yani Fenerli aristokrat tercüman beylerin semti olarak. Bütün Balkanlar'ın gözünde ise Fener Rumca konuşan ruhanilerin dergâhıydı; vergi toplayan, Babıâli adına onları yöneten mekanizmanın merkezidi. Bu merkezin Balkan Slavlarının hayatında iyi hatıralar bıraktığını söylemek pek mümkün değildir.

Yunan ayaklanması getirdiğı gerçekler ve şüphelerle Fenerli aristokrasiyi de gözden ve posttan düşürdü. Babıâli'nin tercüme işlerine Müslümanlar alınmaya başlandı; Bulgar Yahya efendi gibi... Tercüme işlerine kayırılan ilk gençlerin arasında, geleceğin hariciye nazırı ve sadrazamı *Mustafa Reşit (Paşa)* da vardı. Ama Fenerliler yeniden sahneye çıkmakta gecikmediler. Dışişleri gene onlara açıldı. Tanzimat devrinin ünlü Londra sefiri *Muzurus Paşa*, Viyana sefiri *Kalimaki*, geleceğin diplomatlarından *Mavrokordato* Bey gene bu aristok-

rasinin üyeleri idi. Fenerli soylu, doğu ve batı kültürünün garip bir sentezini kendi hayatı içinde gerçekleştirmişti. 16. yüzyıldan beri önce İtalyan sonra Fransız yaşam biçimini imparatorluğa onlar ithal ediyordu. Fatih devri boyunca Müslümanların Avrupa'ya duyduğu ilgi bir süre sonra kesilmiş, İspanya'dan gelen Museviler de bir zaman sonra fakirleşip, Avrupa ile olan ilişkilerini kaybetmişlerdi. Bütün gayrimüslimler içinde en imtiyazlı grup Fenerlilerdi. Aristokrasinin kurumlaşmadığı imparatorlukta, mavi kan geleneğini tek sürdüren grup olan Fenerliler, Avrupa ile ticari-kültürel bağları da en iyi koruyabilen kasttı. Bugün Fener deyince akla hemen patrikhane geliyor. Ortodoks - Rum patrikhanesi daha çok işin dışındaki lâiklerin kullandığı bir deyim. Patrikhane her zaman eukumenik (üniversal) patrikhane unvanını taşırdı. Ömrü boyunca dünyanın ruhani merkezi olma çabasını verdi, ama galiba olamadı. Bugün de ona bağlı gibi görünen Amerika, Yunanistan, Kıbrıs kiliseleri başına buyruk. Slav Ortodoks kiliseleri ise zaten çoktan bağımsız milli kiliseler oldular. Rus kilisesi ise İstanbul'un fethinden hemen sonra efsaneler düzdü; «*Patriğin tacı denize atılmış, suların sürüklemesiyle Rusya sahillerine vurmuş, Bizans'ın ve patrikhanenin büyük görevini bundan sonra kutsal Rusya yüklenecektir,*» diye... Oysa Bizans'ın yeni sahibi II. Mehmed, Patrik Gennadios'u tarihte hiçbir patriğin görmediği parlak törenlerle karşılıyordu. Gennadios'a o gün gösterilen saygı ve verilen hediyeleri, Bizans'ın imparatorları patriklerden esirgemişlerdi. Padişahın niyeti Ortodoksları Roma'ya rakip olarak elde tutmak ve güçlendirmektir. Patrikhane, o tarihten sonra kentin içinde birkaç yer değiştirdi. Önce Fatih Camii'nin bulunduğu yerdeymiş, o semte medreseler ve Osmanlı uleması yerleşince, şehrin güzel bir yerine, bugünkü Fethiye Camii'nin olduğu

Pammakaristos'a gelmiş. III. Murat zamanında 1587'de ise Fener semtine indirilmiş. Bu taşınmanın ardında 16. yüzyıl ulemasının mı, yoksa başka nedenlerin mi rol oynadığını belirlemek güç. Fener'de önce *Ayios Yorgios* Manastırı'na geçildi. Manastır gittikçe genişledi, duvarlarla çevrildi; sonra birçok yangınlar geçirdi, onarıldı, genişletildi ve bugünkü yapı ortaya çıktı. Fener bugün gerçekte Türkiye Ortodokslarının merkezi. Antakya ve Kudüs patrikleri bağımsız, Mısır Kobt kilisesi ve Habeşler ise 5. yüzyıldan beri ondan ayrı. Doğu kilisesi oluşu, Roma'ya göre doğuda olmasından. Patrikhanenin arşivleri ve kütüphanesi ise tarihçiliğimizin uğramadığı bir zengin kaynak.

Patrikhane, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci yönetim merkeziydi. Sade Rumca konuşan Hristiyanların değil; Bulgarların, Sırpların, Rumenlerin de ruhanî, adlî, idarî ve asıl önemlisi en yüksek malî organıydı. Bu nedenle, Balkan ulusçuluğunun 18 - 19. yüzyıllar boyunca dış bilemediği zümre; Babıâli bürokrasisinden çok Fener Patrikhanesinin yöneticileri ve temsilcileriydi. Sırbistan ondan kopmak istiyordu, nitekim 19. yüzyıl başında koptu. Bulgarlar ise Fener'den bağımsız bir kilise kurmak için en uzun mücadeleyi verdiler. Babıali bu isteğe pek iltifat etmeyince bir kısım Bulgar, patrikhanenin kontrolünden kurtulmak için Katolik bile oldular. 1860'larda İstanbul sokakları birkaç bin katolik Bulgarın gösteri yürüyüşlerine tanık oldu. Sonunda Babıali Bulgar eksarhlığının bağımsızlığını tanıdı. Ama Fener diretti, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Bulgar kilisesinin bağımsızlığını tanıdı. 19. yüzyıl boyunca, Bulgar papazı ve öğretmeni, Osmanlı memurundan çok, Fener'in tayin ettiği Rum metropolit ve görevlilerle mücadele etmek durumundaydı. Bulgar bağımsız kilisesi, elde ettiği bu bağımsızlığı sergilemek için Fener'

de boy göstermeden edemedi. Fener semtinin anayolu-nu Mürselpaşa caddesi'ni izleyelim; sağ tarafta, Bulgar eksarhlığına bağlı Aziz Stefan Kilisesi'ni görürüz. Deniz kenarında bir bahçe içinde yer alıyor. Bu bahçe aynı za-manda, Bulgar ulusal kilisesi ve Bulgar bağımsızlığı için ölenlere bir anıt-alan görevi görüyor. 1877 - 78, Os-manlı - Rus Savaşı, İstanbul'da bir anıt bıraktı. Ayaste-fanos'taki (Yeşilköy) bu Rus anıtı, Birinci Dünya Savaşı başlarken genç Türk hükümetinin bir oldubittisi ile ha-vaya uçuruldu. Fener'deki Bulgar Stefan Kilisesi bu anıtın bir benzeri. 1898'de yapılmış; Wagner adlı Viya-nalı bir mimar, gövdeyi demirden takılıp, sökölür ola-rak hazırlamış, üstü mermer kaplanmış. Bahçe kapısı üstünde «Pametnik Stefan - Stefan Anıtı» ibaresi görü-lüyor. Kilisenin karşısında Bulgar vakfının bitişik ni-zam taş binaları yer alıyor. Fener semtinin bütün bina-ları gibi onarımsız... Bulgar kilisesinden Balat'a doğru yürüdüğümüzde «Tur-u Sina Manastırı - Metochion Sinai» denen eski kiliseyi görürüz. Sina yarımadasında-ki, Hristiyanlığın en eski manastırlarından yarı bağım-sız bir rahip cemaatinin, İstanbul'daki temsilcisi olan başpapaz Osmanlı devrinde burada otururdu. Sina'daki manastır cumhuriyetçiği kendini başkentte göstermek ve işlerini takibettirmek için bu ünlü kilise ve manastı-ra bir temsilci yollamıştı. Bir zamanlar şehrin süslü, barok freskleriyle ünlü bir binasıydı. Tur-u Sina ma-nastırı Haliç'deki yıkımdan kurtuldu, ama harab kaldı ve restorasyon bekliyor.

Fener, ahşap evin yanında kârgir konak yavrusu-nun, barok taklidinin yanında *art nouveau* denen bir üslubun birlikte bulunduğu, bütün İstanbul semtleri gibi zenginle yoksulun yan yana yaşadığı bir mahalley-di. Sözüünü ettiğimiz Fenerli bey konaklarının az beri-sinde de «yahudhane» denen yüksek ahşap binalar yük-

selirdi ki, İstanbul'un ilk sefalet apartmanlarıydı bunlar. Hâlâ da kalıntılarına rastlamak mümkün.

Fener kabadayı kahvehaneleri, ünlü meyhaneleri, yedi iklim dört bucaktaki ülkelerin gelenekleri, dil kalıntılarıyla rengârenk bir semtti. Fener hiçbir dine ve hiçbir dile kapalı değildi. Bugün İstanbul'un bir sefalet mahallesi görünümünde; oysa kentin canlı, neşeli bir merkezi olmaması için bir neden yok. En azından beton han ve apartmanların istila etmediği pitoresk bir mahalle görünümünü halen koruyabildiği için...

Siyaset 85, sayı 85 ve 86, Ağustos 1985

İSTANBUL'DA BAROK

18. yüzyılda Osmanlı başkenti, Avrupa uygarlığını başka bir gözle görmeye ve izlemeye başladı. Bizans'ın son döneminde İtalya kültürel yönden etkin gibiydi ama, İtalya'nın hamuru daha önceki yüzyıllarda doğu Akdeniz'de yoğrulduğundan o yabancı bir uygarlık ve kültür sayılmazdı. Şimdi artık Akdeniz'in doğusu Akdeniz'in batısına değil, Avrupa'nın batısına açılıyordu. Bu kültür tarihinin önemli dönüşümlerinden biridir. 1699 Karlofça antlaşması müslüman bir devletin hristiyanlarla ortak hukuk prensipleri üzerinde imzaladığı bir antlaşmaydı. Bunu izleyen dönemde Avrupa'nın geliştirdiği yarı laik bir devletler hukuku sisteminin gereklerine Osmanlılar da uyacaktı. Avrupa ile yoğunlaşmaya başlayan ticari, diplomatik ilişkiler sonucu; Osmanlı toplum hayatında, giyimde, mimaride Avrupa zevki kendini hissettirmeye başladı. 18. yüzyıl Osmanlı sefaretnamelerine bakmak ve sefaretnamelerin niye bu çağda böyle düzineyle kaleme alındığını düşünmek yeter. Artık Osmanlı aydını ve devlet adamı Avrupa'ya eskisi gibi değil, daha dikkatlice, yer yer hayranlık ve yer yer bilinçle bakıyordu. Bizzat Avrupa tarihçilerinin 18. yüzyıl Avrupa tarihini daha iyi anlamak için şu sıralar Osmanlı sefaretnamelerini incelemeye yönelmeleri, bunların aslında orijinal gözlem ve yorumlar içerdiğinin diğer kanıtıdır. Osmanlı için batı Avrupa ar-

tık sevimli, ilginç, egzotik bir dünyaydı demek, abartma sayılmaz. Henüz Batının musıkisi anlaşılıp sevilmiyordu, batı edebiyatı tanınmıyordu; ama batının plastik sanatlarına, mimariye, resme, giyim kuşam malzemesine, porselenine, camına ilgi artmıştı ve bunlar yerli zenaatları da etkilemekteydiler. Aslında Avrupa'da da bu dönemde *turquerie* denen bir moda doğmuştu, hem sadece Fransa'da değil, Polonya'da, Alman saraylarında, orta Avrupa'nın burjuvaları arasında Osmanlı sarığı, Osmanlı mutfakları yayılmaktaydı. 18. yüzyıl orta Avrupa baroku Rumeli vilayetlerine, ama ön planda Osmanlı başkentine ışık huzmeleri halinde girmekteydi. İstanbul bu yeni uslûbu bağrına bastı ve «güzele herşey yakışır» meseline, İstanbul'a barok yakıştı.

Barok'un anlamı nedir, tam tarifi yok. Barok uslûbun boyutları, özellikleri tartışmalıdır. Herkes orta Avrupa barok'undan söz eder, ama Fransa'da barok'un varlığı yokluğu gene tartışılır. Barok'un temelini atan üstadlar kimlerdir. Michelangelo diyenler, geç İtalyan Rönesansının Barrochini ve Bernini'sinden sözedenler, Avusturyalı Hildebrandt veya Prandtauer diyenler var. Barok mimari, barok müzik, barok düşünce gibi dallar üzerine kitaplar yazılıyor. Ama bu dallar arasındaki bağlantıyı açıklayacak genel kabul gören bir yorum ve kanıtlama da yok. Sonra barok niye ortaya çıkmıştır? Kimilerine göre; görkemli yapılar, çekici bina fasadları (cephe) ve binanın önünde bu görkemi daha da abartan düzenli geniş alanlarla kitleyi kendine hayran bırakan düzenli geniş alanlarla kitleyi kendine hayran bırakan yumuşakça boyun eğdirmek isteyen aydın monarşinin bir icadıdır. Kimine göre; akılcı çağın getirdiği hareket ve hayata dönüklüğün sanata yansımasıdır. Kimine göre de; ortaçağın fakir ve özverili hayat (misericordia) felsefesini terkedip, inanç sahiplerine dinlerini neşe ve hayata bağlılıkla birlikte sevdirmek, benimset-

mek isteyen Katolik kilisesinin, reformasyon hareketine karşı bir yönlendirmesidir. Her neyse, bitecek bir tartışma değil, ama barok sanat ve barok devir vardır.

Osmanlı ülkesinde de barok vardır. Bu barok'un kaynağı ve yorumu için doğrusu o kadar derin düşünmeye gerek yok. Osmanlı barok'u mimaride, süslemelerde var. Barok bu ülkeye kumaş gibi, cam gibi ithal malı olarak girdi. Gözle görülen ama yorumu ve düşünsel kaynağı burada olmayan bir üslûbdur. Yalnız yaşamak ve yerleşmek için uygun bir atmosfer buldu. Savaşlardan, sıkıntılardan bunalan militarist toplumda, barışın ve hayatın güzelliğinin tadına varmak isteyenlerin arzularını okşayan bir üslûbdu. Şiiri ve musikisi bile canlanan, hayata dönen bir toplumdur bu. Binalardaki geometricilik yerini barok'un kıvrak motiflerine bıraktı. Barok İstanbul'a; Avrupa yaşamına, resmine, modasına yönelen merak yüzünden girdi ve rengârenk tabiatın ortasında fazla büyük boyutlu olmasa da bazı camiler, kasırlar ve hatta askeri mimari örnekleriyle maddi kültür tarihimizde yerini aldı.

Mimariye, iç dekorasyona giren barok hava, *Levni* gibi minyatür üstadını da etkilemekte gecikmedi. Levni asırlardır süregelen minyatür üslûbundan kopmuştur; insan figürleri kompozisyonlarının merkezi olmuş, ifade ve hareketlilik kazanmışlardır. Yüzyılın bazı minyatürcüleri, örneğin *Vasıf* perspektifi kullanmaya, insan çevrelerine ifade kazandırmaya gayret etmiştir. Dönemin havasına uyan bir mimari ve resimdi bu. Dünyevi şiir ve musiki kadar mistik edebiyat ve musiki de yeni boyutlar kazanmış, canlanmıştı. Şiirin dili sadeleşiyordu; çünkü sanatçı artık sokakta kendisine ilgi duyan kalabalıkla da anlaşmak, onlar tarafından da beğenilmek istiyordu. Çöküntü devri denen 18. yüzyıl, aslında yeni bir açılım dönemi idi.

Binaların, bahçelerin çehresi değiştiği gibi, insanların kılık kıyafeti de değişti. Beylerin sarık kenarına çiçek ilıştirmelerini, Cezayir kesimi denen frapan delikanlı kıyafetlerini, tabii kadınlar da izledi. Kadınların feraceleri eskisinden daha bir çarpıcı ve açıktı. Çıkan yasaknameler; «çarşuda bazarda açık renk, açık yaka ferace giyilmemesini...» emrediyordu. Kim dinler. Kumaşların desenleri, nakışları da Avrupa barokunu izliyordu. Bu kadar davetkâr giyim boşuna değil, mesire yerlerinde muşaka yani flört artmaktaydı. İmparatorluğun eyaletlerinde; özellikle Balkanlar ve Ege’de, zengin sınıfların âyan, eşraf ve tüccarın mütevazî konakları renk cümbüşüne dönüştü. Balkan tarihçileri ülkelerinin bu dönemine «rönesans devri» diyorlar. Avrupa zevkinin yayılması siyasal - kültürel sonuçlar da doğurdu. Konakların tavan nakışı, duvar resimleri baroktu. Camlar, kristaller, porselenler Avrupa’dan geliyordu. Ama bu ithal, yerli yaratıcılığı da yeni bir yola soktu. Osmanlı kumaş, cam ve çini üretiminde manifaktüre geçiyordu.

İstanbul’da eskiden beri bahçe yok değildi. Sarayın, konakların bahçeleri, Boğaz’daki korularda örneğin IV. Murad’ın çok sevdiği Emir Mürgûn’un bahçesi (Emirgân) sayısı örneklerden biridir. Çiçek de sevilirdi. Ama 18. yüzyılın bahçeleri bir başka türlü düzenlendi. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi*’nin Fransa’dan getirdiği bahçe planları ve kendisiyle birlikte Fransa’dan dönen *Lenoir* sayesinde İstanbul’un kasrıları ve saraylarının etrafı barok üslûbda parklarla bezenmeye başladı. Çiçek yetiştirmek, yeni türler geliştirmek yaygındı. 18. yüzyıl başında *Abdi* ve *Hasan Beşe* kardeşler çiçekçilikle meşhurdu. *Kasımpaşalı Ahmet* geliştirdiği melez tohumlardan birine kendi adını (Ahmedî) vermişti. Böyle tohumları geliştirmek, melez türler yaratmak bir modaydı. Bu yüzyılın namlı çiçekçilerinden biri de, şairliğiyle de

ünlü ulemadan *Fenarîzade Ahmet Efendi*'ydi; Kıbrıs lâleleri ile tanınırdı. *Şalgam Ahmet Çelebi* ve İstanbul'un kibar çiçekçilik hastalarından *Sinanpaşazade Süleyman bey* de yeni türler geliştirenlerdendi. Gene 18. yüzyılın namlı çiçekçilerinden biri *Uzun Ahmet*'ti. «Katmer Kehruha» diye bir lâle cinsini de o yetiştirmişti. Yeni türler geliştirip ad vermek veya adını verdirmek ulema ve vüzera arasında bir incelik yarışı başlattı. Her sınıftan insan çiçek düşünüydü. Bir de namlı çiçek ressamı vardı. Üsküdarlı Ruganî Ali Çelebi. Çiçek resimleri geçen yüzyıllardaki desenlerin tersine daha gerçeğe yakın ve barok bir zevkteydi. Topkapı Sarayı'nın bahçeleri, Kâğıthane, Kadıköy'ünde Fenerbahçe yeni tarz düzenlenen bahçelerdi. Kâğıthane deresinin mecrası değiştirilip, mermer setlerle havuzlar yapıldı ve sular ejderha başlıklı oluklar ve fıskiyelelerden akıtıldı. Bu allegorik heykelciklerin, şair Nedim;

*Görelim ab-ı hayat aktığın ejderhadan
Gidelim serv-irevanım yürü Sadâbade*

beytiyle methini, daha doğrusu propagandasını yapıyordu. İstanbul insanı; fıskiyele havuzlu bahçeler ve yeni kasırlarla bezenmiş, belki Batıdaki modeline göre çok taşralı ve özentili gibi dursa da yeni bir çevre tanıyordu. Kâğıthane, *Husrevabad* gibi yeni kasırlarla süslendi. Vezirlere ve ileri gelenlere verilen yeni arsalara, rengârenk yeni tipte kasırlar yapılıyordu. Fransa bu yeni saraylı yaşamının modeliydi. İstanbul'daki Venedik elçisi *Giovanni Emo* dahi saraylılarda ve devlet erkânındaki bu yeni zevki, Fransa'dan esinlenen bu manierisme'i raporlarında belirtiyor. Bütün yapılanlar kentde dedikodu konusuydu. Şehrin fıkarakası yapılan masrafı, tekdüze hayatını sürdüren mutaassıb halk eğlenceleri ve yeni modayı eleştiriyordu. Ama aynı halk; İran seferi için

Padişahın Üsküdar sahrasına kurulan ve o vaktedek eşi görülmemiş güzellikteki çadırını seyre koşuyor, yeni tarzdaki saltanat kayığının geçişini gözlüyordu. Yeni güzellikler, yeni moda ilgiyi ve övgüyü çekiyor, ardından yeriliyordu. 1730 ayaklanmasında aç ve kin dolu kitle Kâğıthane'ye saldırdı. Lale devri bahçeleri ve Kâğıthane tarihi üzerine yazan Profesör Münir Aktepe, Ayvansarayî'den naklen, Eylül sonlarında bir gün, 120 kadar kasrın yerle bir edildiğini yazıyor.

İstanbul barok devirde yeni bir siluet kazandı. Kasırlar ve bahçelerin yanında cam, kâğıt, dokuma ve barut imalathaneleri bu silueti oluşturunuyordu. Kâğıthane'de, kâğıt imalâthanesi yanında bir baruthane; yeni dönemin mimari kompozisyonunu bütünliyordu. Barok sadece Kâğıthane'ye değil, Boğaziçi'nin uzak köşesi Beykoz'a kadar da uzanmıştı. Bugün hemen Beykoz iskelesi önündeki meydanda bütün İstanbul'un ve hatta 18. yüzyıl Osmanlı mimarisinin en zarif eserlerinden biri yer alır; *İshak Ağa Çeşmesi*. 1746 yılında İstanbul gümrük emini İshak Ağa'nın Beykoz'a yaptırdığı üç adet çeşmenin en büyüğüdür. On tane lüle muslukdan akan suyun sesi, bu hoş revaklı ve sütunlu yapının barok süslemelerini tamamlar. Beykoz'un barok karakteri bu çeşmeyle bitmez. 18. yüzyıl sonunda açılan cam imalathanesi bugün bile «Beykoz işi» diye aranan cam eşyayı üretti. *Çeşm-i bülbül* bu çağın ve bu imalathanenin bir yaratısidir. Gene 19. yüzyıl başında da ilk kâğıt imalathanelerinden biri burada açılmıştı. Beykoz'un nefis deri ürünlerinin hazırlandığı debbağhanesi ise bugünkü Sümerbank Kundura Fabrikasının atasıdır. Yeşilliğin ortasında rengârenk bir mimari, mavi deniz ve imalathaneler; bunun üstüne civarda I. Mahmud'un yaptırdığı *Hümayunabad kasrı*, Beykoz'u Boğaz'daki barok'un merkezi yapmıştı. Anadolu yakasında, Harem'deki Seli-

miye kışlası ise *Nizam-ı cedid* döneminden kalma, barok askeri mimarının örneğidir. İstanbul'un hemen her yerinden görülen ve 1807'de tamamlanan *Selimiye kışlası* şehrin silüetindeki devasa bir barok ögedir. Barok devir çevrenin düzenlendiği bir dönemdir. İstanbul bu düzenlemeye bazı köşelerde teşebbüs ediyordu ve manzara değişmeye başlamıştı.

İnsanlar manzarası değişmeye başlayan bu şehirle her zamankinden fazla ilgilenmeye ve onu alıcı gözle incelemeye başladılar. Herhalde İstanbullular diğer Avrupa başkentlerinin ahalisi gibi, yaşadıkları şehirle daha bir gururlanıp, övünür olmaya başladılar. İstanbul'un binalarına, semtlerine, tarihine karşı ilgi uyandı. Gerçi daha önceki yüzyıllarda, Türkçe, Rumca, Ermenice bazı eserler yazılıp; binalara ve semtlere dair bilgiler verilmişti. Ama 18. yüzyılda *İnciciyan*'ın yazdığı İstanbul adeta mufassal bir turistik rehber gibidir. *Hüseyn bin Ayvansarayî* «*Hadikat'ul cevami*» adlı eseriyle şehrin tarihi için halen başvurulanan bir kaynak meydana getirmiştir. Böyle tetkiklerin yanında devrin şairleri; başarılı, başarısız, bazıları buz gibi, bazıları ise edebiyat tarihinin incisi olan *şehrengiz*'lerle İstanbul'u tasvir ettiler. İstanbul; mimarî eserleri, doğası ve günlük yaşamıyla adeta tüm bir kültür olayı olarak edebiyatın, tarihin ve coğrafyanın konusu olmuştur.

Barok üslûb Topkapı sarayı'nın klasik yapısı içine de girdi. *III. Ahmed*'in Haremde en sevdiği oda «yemiş-odası» denen yerd. Duvarları çepeçevre meyve ve çiçek resimleriyle bezenmiş bu odayı, bugün biz pek zevkli bir yer olarak göremiyoruz, ama bizim beğenimiz çok önemli değil; padişah barok çağın kıvrak üslûb ve renklerine, hayata dönük havasına kendini kaptırmıştı. Osmanlı bu kaba dekorlarla figüratif resim dönemine ilk adımları atıyordu. Padişah Sofa köşkünü ve üçüncü avluda-

ki kütüphaneyi de, klasik dönemin alışılmış dekoru dışında düzenletti. Köşkün ve kütüphanenin içi barok örnekte vitraylarla, fresklerle süslendi; içleri geniş pencerelerle aydınlatıldı. Kütüphanenin içsüslemesi 18. yüzyıl Venedik uslubundaydı. Harem'deki barok dekorasyonun herhalde en zevksiz örneği III. Selim'in dairesinde görülür. Duvar süslemesi ve oymalar ile eşyalar rüküşlük yarışındadır. Ama yeni bir tarza ilk atılan adımlarda bu rüküşlük bazen kaçınılmaz oluyor.

İç mimaride şaşalayan barok, açık havada dengesi ni ve ağırbaşlılığını korudu. İstanbul'un doğasına ve mimarisine saygı gösterip uyum sağlamasını bildi. İstanbul bu. barok dediğini de hizaya sokar.

Meydanlara gelip geçenin susuzluğunu gidermekten çok, adeta karamsarlığını götürmeyi amaçlayan anıt çeşmeler yapıldı. Örneklerin başında; Sarayın önünde III. Ahmet çeşmesi gelir. Çeşmenin planı, süslemeleri yanında Padişahın hattından çıkma kendi beyitleri ve Seyyid Vehbi'nin beyitleriyle bezenen bir şaheser olduğunu biliyoruz. Bir benzeri de Tophane meydanına, daha da güzeli Üsküdar meydanına; Nedim'in, Rahmi'nin ve Şakir'in beyitleriyle bezenerek yaptırıldı. Hatt sanatı en nadide örnekleri ve hattatlarıyla 18. yüzyılda gelişti. Padişah başta, ulemadan, kâtiblerden bu hattatlık yarışına katılanların sayısı hergün kabarıyordu. Çeşmeden su iç, şiir oku, çiçek resimlerini seyret ve sohbet et.. Bu dönemde İstanbul'a gelen Avrupalı ressamların ilgilerinin ön planda çeşmelere ve etraflarında toplanan kalabalığa yönelmesi boşuna değil... Padişahın yaptırdığı anıtsal çeşmeleri başkaları izledi. Örneğin Dolmabahçe'de 1740'da yaptırılan Hacı Mehmed Emin çeşmesi.. Akıp giden trafikte kimsenin dikkatini çekmeyen, ama cepheden bakınca Avrupa saraylarının bahçelerindeki köşkleri andırdığı görülen bu sebîl; süslü

cephesi ve korinth başlıklı sütunlarıyla, İstanbul barok'unun başka bir çekici örneğidir.

Atnalı biçimindeki avlusu, cepheden muhteşem bir tiyatro dekorunun açılışını andıran merdivenleri, çokgen planı ve süslemeleriyle *Nuruosmaniye* camii 18. yüzyıl Osmanlı barok'unun en bilinen örneğidir. III. Mustafa'nın yaptırdığı ve bulunduğu semte adını veren Laleli camii, bu örneği izleyen diğer bir 18. yüzyıl eseridir. İstanbul baroku bazı binalar ve bahçelerle sınırlı kaldı. Şehri barok anlayışa göre geniş alanlar ve radyal yollarla düzenleyecek bir yapı faaliyetine girişmek mümkün değildi. Barok mimari, İstanbul'un içinde hoş serpintilerden oluşan bir üslûb olarak yaşadı.

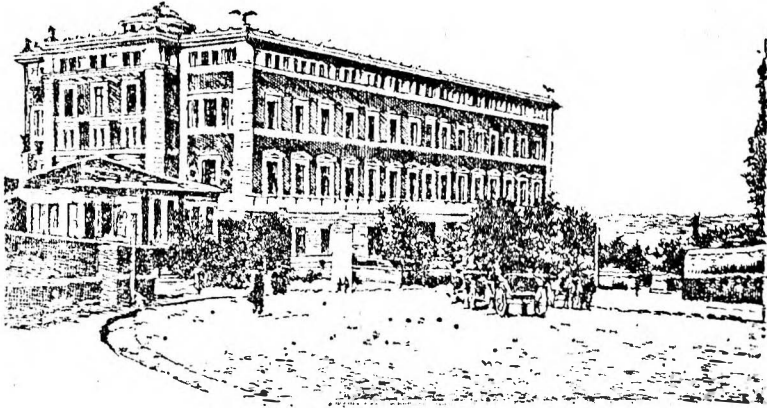
Halkın duygularında, sohbetinde, düşüncesinde günlük yaşama dönük bir gerçekçilik başladı. 18. yüzyılın meddah hikâyeleri; ejderhalardan, dinî menkibelerden, doğaüstü varlıklardan, perilerden, şahmeranlar ve Zaloğlu Rüstem gibi kahramanlardan vazgeçti. İnsanlar iyiyi kötüyü, güzeli çirkin, kahramanı veya olağanüstü tipleri de etraflarında, yaşadıkları hayatta arıyorlardı. Çoğu 17. yüzyılda İstanbul'da geçmiş olaylar meddah hikâyelerine konu oldu. «Cevrî Çelebi» hikâyesi, «Tayyarzade ve Binbirdirek batakhanesi» veya «Hancıerli hanım» gibi hikâyeler; hayatta hergün görülen aşklar, cinayetler, entrikalar, sokaklarda rastlanan güzel kadın ve yakışıklı delikanlıların etrafında dönen, ayağı yere basan olay nakilleriydi. Hatta 18. yüzyılın evliya, veli rivayetlerinde bile bir gerçekçilik vardır. Laleli camiine adı verilen «Lâleli Baba»nın hikmetine Sultan III. Mustafa'nın boyun eğmesi; kutsi motiflerden çok, mizah yönü ağır basan bir rivayetle açıklanır. İnsanlar yaşama döndükçe, güzelliği ve sihri etraflarında, yaşadıkları doğada bulmaya başladılar. Dönemin tasavvuf edebiyatı dahi bu motifleri kullanmadan ede-

medi. Mezartasıyla konak, sarayla imalathane. bir in-
celme döneminin rengini ve zevkini birlikte yansıttılar.
Vezirle şair, bahçıvanla terzi, aynı moda ve zevkin ge-
lişmesine hizmet ettiler. Müslümanla hıristiyan aynı
modayı izledi, hoşlandı veya birlikte eleştirip karşı çık-
tı. 18. yüzyıl bir kültürel değişimin ilk sancılarının du-
yulduğu dönemdir.

Tarih ve Toplum, Nisan 1986

GÜMÜŞSUYU'NDAN TAKSİM'E SON ASIR TARİHİNİN PANORAMASI

İstanbul'un çok gelinip geçilen, ama dünya başkentinin uzun tarihi için yeni sayılacak bir semtindeyiz. Gümüşsuyu ve Taksim; ne Aksaray'la, ne Galata ve Kasımpaşa veya Üsküdar'la karşılaştırılamayacak kadar yeni semtler sayılır. Ama 20. yüzyıl tarihinin bu bölgedeki her binaya ve her köşeye sindiğini söylemek gerekir.

18. yüzyıl İstanbul'undaki Tophane'den öteye pek seyrek bir yerleşme vardı. Taksim ve Gümüşsuyu'na ancak bazı askeri birlikler yerleşmişti. Gümüşsuyu'ndan

Taksim'e çıkarken solumuzda kalan meyilli, daha doğrusu dikine Marmara'ya bakan bölge, bugün oldukça çirkin apartmanlarla donanmıştır. Bunların herbiri bahçeli eski köşkerin, hatta küçük mezarlıkların arazisi üzerine dikilmiştir. Şimdi ise bu çirkin apartmanlar yerlerini daha da gudubet işhanlarına terk ediyor. Kimse de bu fecî yapılaşmaya dur demiyor; sorsanız arsız zihniyetten «memleket kalkınması için yatırım yapıldığı» cevabını alırsınız. Gümüşsuyu caddesinin solundaki bölgeye düşen bu semtin adı, Kanuni Sultan Süleyman devri vezirlerinden *Ayas paşa*'nın adını taşıyor. 16. yüzyıldan itibaren bölgenin önplanda bu vezirin düzenlemesiyle bir askeri yerleşme noktası olduğu sokak isimlerinden belli. Sol tarafta denize inen dik yokuş «Bağodaları sokağı»dır. Sözü edilen odalar bağ bekçilerinin veya bahçıvanların odaları değil, yeniçerilerin odaları, yani koğuşları. Daha yukarıda «Çifte Vav sokağı» var. Eski alfabeдеki «vav»ların iki tanesi 38. yeniçeri ortasının nişanıdır. Eğer şimdi ismi değiştirilmemişse o civarda bir de «Ağa çırağı sokağı» vardır. Kanuna aykırı olarak iltimasla Türklerden veya şehir uşağı hristiyanlardan biri yeniçeri ocağına iltimasla kaydedilirse «ağa çırağı» denirdi. Eski büyük şehirlerde sokak isimleri titizlikle muhafaza edilir, ama bizim şehirlerimiz için geçerli olmayan bir kuraldır bu. Ne varki Ayaspaşa'nın sokak isimlerine Belediye meclislerinin heyecan dalgaları çarpmamış. Ayaspaşa aslen bir Arnavut, ömrü Moğaç'da, Birinci Viyana kuşatmasında, Rodos'ta, Bağdat'ta, Tebriz'de seferlerde geçti. Ünlü veziriazamlardan, önce *Makbul* sonra *Maktul* diye anılan *İbrahim paşa* gözden düşüp katledilince, Mart 1536'da eski deyimle, makam-ı ulya-yi sadarete vasil oldu. Üç yıl sonra 1539 Temmuzunda vebadan öldü. Bölge onun adıyla anılır. Birara burada askeri bir mezarlık da varmış, galiba

1930'larda başka yere taşınıp (nakl-i kubur) yerine apartmanlar dikilmiş.

Gümüşsuyu'nda yokuşun sağ başında bugün Teknik Üniversitenin bir bölümü ve Gümüşsuyu askeri hastanesi var. Güya Teknik Üniversite Mühendishane-i berri-yi hümayunun geleneği üzerinde kurulmuş. Bu konuyu tartışmak bir yana, her iki kurum da, caddenin sol tarafındaki sokak isimlerinin simgelediği klasik dönem Osmanlı askeri düzeninin yıkımından dolayı, 18. yüzyılda başlayan askeri modernleşmeyi hatırlatıyor. Osmanlı modernleşmesi orduda başladı. Topçuluk, istihkam, mühendislik, ordu cerrahlığı, tıp dallarında Avrupa tipi eğitimin getirilmesi, ordunun savaş gücünün ve yapısının modernleştirilmesi içindi. Ancak askeri eğitim reformları sivil kesime de sıçradı; matematik, fizik, anatomi diye adım atılan batı biliminin ardından, yavaş yavaş batı edebiyatı ve düşüncesi de toplumun hayatına girmeye başladı.

19. yüzyılda modern ordunun ilk dekoru da gene Taksim civarında kuruldu. Taksim kışlası, Harbiye, Topçular caddesi gibi yer adları bölgenin bu döneminden kalan izler. Gümüşsuyu bugün bazı konsolosluklar ve işyerleri ile dolu. Ama binalara baktığınızda, yakın zaman İstanbul'unun en şık Avrupaî (!) apartmanlarının burada bulunduğu görülüyor.

Taksim'e doğru ilerliyoruz; caddenin üzerindeki 24 No.lu bina Japonya'nın İstanbul'daki başkonsolosluğu. Aslında Japonya ile diplomatik ilişkilerimiz Cumhuriyet devrinde kurulmuş ve Japonlar elçiliği yeni başkent Ankara'da değil, İstanbul'da açmışlar. 1935'e kadar da İstanbul'da kalmışlar. Egzotik bir üslûb ile, *art nouveau* karışımı bir cins bina bu. Bina, yüzyılın başında İstanbul'un ünlü bankeri ve şehrin yeni yaşam biçiminin öncülerinden Pangiri Bey'e aitmiş. Madame

Pangiri Bey'in evsahipliği, kabul günleri uzun zaman unutulmamış. Japonlara sonradan geçen garip bir bina. Doğrusu Japon modernleşmesi yüz yıldır Türk düşüncesini çok meşgul eden bir sorundur, ama Türk bilimini de çok meşgul ettiğini söyleyemeyiz.

1840'larda Osmanlı İmparatorluğu reform dönemindeydi, yolun dönülmez olduğu açıktı. Görünüşte Japonya daha geç, ancak 1860'larda «Meiji» diye adlandırılan, Japon aydınlanma çağında radikal bir değişime girmişti. Japonya'nın bu radikal reform uygulamasına başlaması da ancak, 1854'de Japon sularına gelen ABD'li kötü adamın, commodore Perry'nin zorbaca imzalattığı dışa açılma antlaşmasına, akıllıca bir tepkidir... Şu ifadeye uygun biçimde yazılan şeyleri, genellikle birçok okul kitabında, fakat özellikle bizim tarih kitaplarımızda okuyagelmüşsünüz. Dahası var; Japonya büyüyüp güçlenirken, modernleşirken, geleneklerine sahip ve sadık kalmış ve sadece Batının teknolojisini almış. Bu da 19. yüzyıl sonundan beri yerleşmiş bir slogan bizim ülkemizde.. Oysa Japonya Batının felsefe ve bilimini, düşüncesini bizden önce tanıyordu ve daha ciddi bir biçimde incelemeye başlamıştı. Japonlar sadece harita, topçuluk ve matematik gibi şeyleri öğrenmekle kalmamışlar, bunlar sayesinde temel bilgi alanlarına da doğal olarak kökten bir ilgi duymuşlardır. Bu ilgi, dışa kapandıklarında bile en yoğun biçimde devam etmiş. Bizden önce Kant'ı, Hegel'i çevirip okumuşlar; aydınlanma çağının bilim ve düşüncesini de bizden çok önce ciddi olarak tanımışlar. Bizim Bab-ıali ketebesinin lisan-ı Fransevîyi kör makasla mukavva keser gibi bellemeye çalıştıkları bir çağda; Japonya'da herkes değil ama bir bölük aydın ve memur, bunu iş edinen babaları ve dedeleri gibi yabancı dilleri alâsından öğrenmekteymiş. Sonra 19. yüzyıl modernleşmesini de pek öyle evlerine kapanıp, kimono-

larını giyerek yaşamamışlar. Batının yaşam biçimini üst sınıfların davranış kalıplarını yoğun biçimde izleyip, benimsemeye çalışmışlar ve bu işler bizim Tanzimat alafrangalığını mumla aratacak traji - komik davranışlara neden olmuş. Japon aydınları, dillerinden, evlerinden, yüzlerinden bile sıkılır olmuş, bir ara. Ciddi olarak İngilizceyi resmi dil yapmayı, hatta Kafkas ırkından yararlanıp, planlı bir biçimde Japon ırkını «ıslah etmeyi» düşünmüşler. İşin ucunu kaçırıp, ameliyatla kısık gözünü açtırmaya kalkanlar da olmuş. Aslında bu halen var olan bir özentî ve şimdi ameliyat daha kolay. Ama bu arada Batının edebiyatını da aynı yoğun ilgiyle tanımaya çalışmışlar. Modern anlamdaki roman bizdekinden eski. Batı müziğine ilgi duymuşlar; bugün her büyük Avrupa orkestrasında yer alan çekik gözlü müzisyenler, en makbul solistler ve hatta modern pop müzik yapanlar, son 15 - 20 yılda doğan bir ilginin sonucu değil.

Japonun modernleşmesi, çok ağır ve sıkıntılı bir olaylar bütünüdür. Devlet eliyle yaratılıp, desteklenen sanayiciler, fakirleşen köylüler, iş beceremeyip iflas eden *samurai*ler (Japoncada beceriksiz işlere, samurai işi deniyor) sıkıntılı yaşayıp, fedakârlıkta bulunan işçilerle örülen bir ağ bu. Eğitim düzeni bizimkinden başka. Geçmişteki feodal gelenekleri çok amansız Japonya'nın. Bizdeki muhafazakâr mütefekkirler (!) modernleşme için, dünyanın ucundaki Japon adasını örnek gösterirken; yeterli ölçüde inceleyip tanımışlar mıdır acaba, hiç sanmıyoruz. Hâlâ Japonya, Türkiye'de incelenip bilinen bir uygarlık değil. Üç (beş değil) tane Japonca bilen uzmanımız, Japonya'nın iki düzine türkoloğu ile karşılaştırılacak bir kadro değil.

Japonya 19. yüzyılın sonunda Osmanlı yönetici ve aydın çevrelerinin ilgisini çekti. 1894 - 1895 Çin - Japon

savaşının galibi olarak, bütün büyük devletlerin gözünde itibarı artmıştı. Japonya öyle yutulacak bir lokma değil, tam tersine başka lokmalar yutulurken dikkat edilmesi gereken bir rakipti. Sultan II. Abdülhamid 1892 yılında İstanbul'a gelen bir Japon heyetini kabul edip iltifat ederken; ilk özenti, ilk Japon efsanesi de Osmanlı yönetici ve aydın çevreleri arasında çoktan yayılmaya başlamıştı. Japonya'ya yönelme ve ilişki kurma girişimi başlamıştı. 1887'de Japon imparatorunun amcasının İstanbul'a yaptığı ziyareti iade için, 1889'da *Ertuğrul* firkateyni, çoğunluğu genç subaylardan oluşan kadroyla Japonya'ya gitti. *Ertuğrul*'un Japon sularına uzanacak takati yoktu gerçi, fakat ilgililerin ihtarı «idare eder canım» zihniyetini etkileyemedi. Ziyaret iyi geçti; «yola bu havada çıkılmaz» tavsiyesine de kulak asılmadı. Eylül'ün 16'sında gemi Japonya kıyılarında tayfunda parçalandı. 540 denizcimiz Japon sularında kaldı.

Devr-i Hamidiye'de *Servet-i Fünun*'da ve başkaca mecmualarda Fransız demokrasinden, Çar Rusyasındaki işçi hareketlerinden söz edilecek değildi kuşkusuz; gerçeği ve abartısıyla bol bol Japonya'dan ve Japon yaşamından söz ediliyordu. Hele Japonya; 1905'te Çarlık Rusyasını, bu yarı Asyalı devletin ordusunu generalinden neferine kadar Uzakdoğu'nun çamurlarına bula-yınca (bu deyim benim değil. Önce Çar'ın sonra kızıl ordunun generali olan Ignatjev'in savaşı anlatan anılarında geçiyor), büyük devletlerin gözünde Avrupalı bir devleti (!) yenen korkulacak bir güç oldu. Ortadoğuların, yani Avrupa'ya her gün daha fazla düşman olan bu müslüman halkların gözünde ise Japonya hayranlık uyandıran bir ülkeydi artık. Osmanlı İmparatorluğu'nda, İran'da her dilden yayın organı; Rus-Japon savaşından, muzaffer Japon ulusunun geleneklerinden yarı ciddi, yarı efsanevi bir tonla söz ediyordu. Bizde,

alışılmışın dışında bir hızla Rus-Japon savaşı üzerine üç ciltlik etraflı bir inceleme derhal yayımlandı. Sadece okumuş yazmış takımı değil, çarşıda pazardaki ahali de Japon taifesinin «Avrupalı gavurların» hakkından geleceğine inanıyordu. Örneğin o yıllarda Japon imparatoruna yazılan «Mikadoname» başlıklı farsça bir kasidenin taş baskı nüshaları Hint'te ve İran'da çarşı pazarda satılıyordu. Şirazlı bir şair eski şehnameler türünde kaleme almıştı bu kasideyi.

Japon halkı; İranlıya, Hintliye, Araba ve Türke çok sempatik geliyordu doğrusu. Ama Osmanlının Japona duyduğu platonik yakınlık; diplomatik ilişkilerin kurulması için yeterli olmadı. Neden mi? Çünkü, Japonya İstanbul'da elçilik, başka yerlerde de konsolosluklar açınca; İngiliz, Fransız, Hollandalı, Rus ve Alman gibi kapitülasyon haklarından yararlanmak isteyecekti de ondan. Kaba deyişle; Japonun neyi eksikti ötekilerden. İktisadi uyanış çağını yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, hele Jön Türkler bu yüzden Japonlarla diplomatik ilişki kurmaktan kaçındılar. Osmanlı zabitleri de bütün dünya gibi Japonlara hayrandı. Japon ordusunun disiplini, gece savaşlarındaki üstünlüğü, askerinin dayanıklılık ve sebatı, çalışkanlıkları herkesi büyülüyordu. Sadrazam *Sait Halim Paşa* ve İttihatçı kabine büyük savaştan önce Japonların Osmanlı bahriyesine yardım ve danışman subay yollama önerisini, hayıflanarak duymazlığa geldiler. Japon diplomatlarını bu nedenle İstanbul'da görmekten inatla ve haklı olarak kaçınıyorlardı. Avusturya Elçisi *Pallavicini*'nin Viyana'ya yazdığı rapor böyle. İstanbul'dan en sağlam haberleri Avusturyalı diplomatlar yazardı o tarihte.

Birinci büyük savaşta, Japonya karşı tarafın bağılaşığıydı. Ancak Osmanlı devleti, Japonya ile savaş halinde değildi; birbirlerini gördükleri yoktu, savaş boyun-

ca. Diplomatik, ticari, kültürel, savaşa ve barışa ilişkin hiçbir ilişki yoktu ortada. İkinci büyük savaşta da Japonya ile birbirimizi görmezlikten geldik. Savaşın son aylarında silâh atmadan bir savaş ilân ettik. Biz, Japonya ile doğrusu hiç savaşmadık. Belki yakında, Ortadoğu pazarlarında mal satmak için iktisadi savaş ilân ederiz... Ne dersiniz?

Taksim'e tırmanırken, sol tarafta büyük beyaz bir bina var; eski Alman elçiliği. Doğrusu Beyoğlu'ndaki Venedik sarayı, Fossatilerin yaptığı Rusya elçilik sarayı gibisinden hoş bir bina değil. Ama bu bina da Osmanlı başkentindeki bütün elçilikler gibi denize nazır bir yere kurulmuş. Elçilik binası; Alman imparatorluğu ilan edildikten sonra, ya Beyoğlu'nda Cadde-ikebir civarında arsa olmadığından, ya da Saraya yakınlığından dolayı seçilen bu yere 1875 - 1877 yılları arasında yapılmış. Bina denizi görüyor ve denizden görülüyor. Damındaki iddialı armadan, yani kartal heykelinden dolayı ahali arasında «kuşlu saray» diye adlandırılmış. Galata'da Galipdede sokaktaki «Teutonia» yani Alman kulübü, Tarabya'da Sultanın hediye ettiği geniş arazideki yazlık elçilik, Alman hastahanesi ve Tepebaşı Aynalıçeşme'deki Alman protestan kilisesi gibi; Almanya'nın İstanbul'daki etkisinin arttığı dönemin kalıntılarından oluşan kompozisyonun ortasında bu «kuşlu saray» yer alır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman etkisinin gelişimini bence üç aşamada ele almak ve bu üç aşamayı da üç kişiyle ifade etmek mümkün. İlki Prusyalı subay *Moltke*'nin (sonraki Alman generkurmay başkanı) Türkiye'deki danışmanlık yıllarıdır. Genç subay II. Mahmud dönemini anlatan nefis bir eser de bıraktı. «Türkiye mektupları» aslında bir Alman subayının eğitim düzeyi ve neleri gözleyebildiğinin belgesidir. Moltke'yi okuyup, tanıdıktan sonra, ikinci aşamayı temsil eden *von der Goltz*

Paşa'nın niteliklerini anlamak da kolaylaşır. Goltz, bazı-
larının halen inandığı gibi Türk dostu falan değildi.
Ama Türkleri en iyi anlayan ve tanıyan yabancı askeri
danışmandı. Alman nüfuzunun Berlin kongresinden son-
raki yükselme döneminde; Osmanlı ordusundaki hoca-
lık yıllarında, özellikle Genç -Türk takımının hayranlı-
ğını kazandı. Bunların arasında *Enver Paşa* ve akran-
ları vardı, ama eski kuşaktan sadrazam ve Harbiye na-
zırı *Mahmud Şevket Paşa* da öyleydi. Üçüncü adam ise
adeta bu sınırsız Alman etkinliğinin nelere patlayacağı-
nı öğreten biriydi; büyükelçi Baron *von Wangenheim*..
Büyükelçi Osmanlı İmparatorluğunu savaşa sokanların
başında gelir. Ama savaş başlayınca kapitülasyonları tek
tarafı olarak kaldıran hükümeti protesto etti ve ken-
disinden hiç hoşlanmayan yetenekli maliye nazırı *Cavîf*
Bey'in masasını yumrukladı. Savaşın sıkıntılı havası
içinde, devamlı tenkit ve talepleri kendisini sevmeyen
Türkleri bezdirmişti. İstanbul, müttefik Alman subayla-
rının tantanasından, bazen Türk silah arkadaşlarıyla
dövüşen Alman neferlerden yaka silkerken: Wangen-
heim'in tavr-ı hareketi üstüne tuz biber ekiyordu. Sa-
vaş bitmeden İstanbul'da öldü. Kudretli büyükelçi mu-
tantan bir merasimle Tarabya'daki yazlık sefaretin bah-
çesine gömüldü. Goltz Paşa da Mezopotamya'da ölmüş-
tü, o da oraya gömüldü. Alman kolonisi, Türkiye'deki
ilk ünlü Alman askeri danışmanının, Mareşal Moltke'nin
heykelini de oraya diktiler. Böylece Osmanlı İmparator-
luğundaki Almanya, Boğaz'daki yazlık elçiliğin bahçesin-
de anıtlştırıldı.

Almanya Sultan Abdülhamit döneminin gözde müt-
tefikiydi. Askeri işbirliği daha çok dış dünyaya karşı bir
gösterişti. Gelen danışmanlar pek başarılı olamadı. Ne
onlar Osmanlı ordusunu anlamaya niyetliydi, ne de
Osmanlı ordusu onları. Goltz Paşa gelenlerin içinde en

verimli ve ciddi çalışma yapandı. Ama hem o, hem de öbürlerinin tavsiyeleri, *Krupp, Löwe, Mauser* firmalarına yüklü silah siparişleriyle sonuçlanıyordu. Bugün Federal Almanya'nın İstanbul'daki başkonsolosluğu olan bu bina, özellikle II. Meşrutiyetteki Alman hayranlığı döneminde İstanbul'un yeni yetme zengin işadamlarının, politikacı, mebus ve nazırların girmeye, davet edilmeye can attıkları bir yerdi. İmparatorluğun felaketli son perdesinin senaryosu kısmen burada hazırlanmıştı. Yirmi yıl sonra, Nazi zulmünden İstanbul'a sığınan mülteci Alman aydınların, Avrupa Musevilerinin ise korkuyla gözledikleri bir yer oldu. Osmanlı İmparatorluğunda Almanya ne demekti? Anadolu demiryolu demekt; Eskişehir, Ankara, Konya'nın kiraç ovalarına lokomotif uyarlığını Alman sermaye ve teknolojisi getirmişti. Almanya büyük yatırımları herkesten daha hızlı gerçekleştiren bir çalışkan, disiplinli Avrupa gücüydü. Almanya «Deutsche Bank» demekti. Başka yabancı bankaların cesaret edemediği yatırımları destekleyen, alacakları ustaca izleyen, Osmanlı bürokrasisini en kolay dize getiren, bolca kredi veren güçlü kuruluş.. Almanya birtakımları için; modern silâh ve bilgili kurmay subay demekti. Ama orduda ve sivil bürokraside Alman aleyhtarları da vardı. Sultan Hamid böylelerini alttan alta teşvik ederken, Enver Paşa ve takımı ise bir kenara itelediler. Donanmada Alman danışmanlar hiç yararlı olamadılar, sonunda Genç Türk takımı da bunu anlayınca; donanmaya İngiliz, jandarmaya Fransız danışmanlar getirildi. Bir dönem göz boyayan Alman demiryolları çok çabuk eskidi ve kullanım kabiliyetini yitirdi. Alman başkonsolosluğunun karşısında göze batan şehirlerarası otobüs terminalleri bunun canlı kanıtı gibidir. Türkiye'nin iki büyük şehri arasında seri yolculuk, ancak karayoluyla mümkün olmaktadır. Anadolu

demiryolu, tünellerden tasarruf etmek ve Anadolu'nun bütün tahıl merkezlerine uğramak için kıvrıla kıvrıla uzanıp giden bir hat olarak döşenmişti.

Almanya Osmanlı İmparatorluğuna, en mükemmel ve gerekli zenginliğiyle, yani dili ve kültürüyle giremedi. Osmanlı aydını, Alman filozoflarını Fransızca aracılığıyla tanımaya devam etti ve kuşkusuz tanıyamadı. Almanca çok öğrenilen bir dil olamadı. İstanbul'da Alman kültürü; birkaç cafè, restoran, Viyana operetleri, «erste Klasse», «Vortrag - brifing karşılığı» gibi deyimler ve Kayzer Wilhelm bıyığı modasıyla temsil ediliyordu. Bu dönemde çağırılan bazı Alman tıp ve doğabilim profesörleri de verimli çalışma ve eğitcilik yapamadılar. Alman kültürünün ve biliminin Türkiye'ye girişi Almanya'nın istemediği, seçkin aydın ve bilim adamlarının 1930'larda Türkiye'ye sığınması sayesinde oldu. Çoğu kendilerine kucak açan ve saygı duyan ülkenin üniversitelerinde yararlı ve öncü etkinliklerde bulundular. Uzman bir kuşak yetiştirdiler.

Taksim'e doğru yürüyelim; şimdi yıkılan Park Otel yakın tarihin politik ve edebî mahfillerinden biriydi. Ankara'daki politikacıların ve devlet adamlarının İstanbul'da konakladıkları, vakit geçirdikleri, işadamlarıyla görüştükleri bir kulis yeri idi. Başbakan Adnan Menderes birkaç yıl burayı İstanbul'daki başbakanlık haline getirmişti adeta. Park Otelin deniz manzarası kadar yemekleri ve servisi de halen methedilir. Edebî merkezliği daha çok koltuğundan pek kalkmayan otelin gedikli müşterisi *Yahya Kemal*'in etrafındaki sohbetlerden kaynaklanıyor olsa gerek.

İstanbul'da apartman dönemine geçişin şık örnekleri Park Otelin karşısında görülür. 19 nolu apartman, sonra Holantse Bank'ın bulunduğu 25 nolu Şafak apartmanı; *art nouveau* veya *Jugendstyl* denen 20. yüzyıl ba-

şındaki moda mimarının İstanbul'daki sayısız örnekleri içinde başta sayılmalı. 30 nolu Hayırlı apartman'ın iç dekorasyonunda Kütahya çinilerinin en iyi parçaları kullanılmış, güya doğu - batı sentezi gibi birşey, 1928'de mimar Hrant Aprahamyan tarafından yapılan Ayaspaşa palas art nouveau ve neoklasik uslûbların karışımı. 19. yüzyılda Nişantaşı ve Teşvikiye yeni kurulan modern ve paralı takımının yerleştiği semtlerdi. Ama burada daha çok villa tipi yerleşme hakimdi. Apartman hayatı İstanbul'da Galata - Beyoğlu'nda yaygındı, ama orada da gayrimüslimler ve yabancılar yaşırdı. Karışık dilden ve dinden insanların apartman komşusu olmaları, İstanbul'da Taksim - Gümüşsuyu'nda başladı daha çok..

Taksim'e geldik. Taksim modern İstanbul'un iş ve kültür merkezi olarak gelişti. Halen şehrin işlek merkezlerinden biri. Hepsinden önemlisi Türkiye'nin siyasal modernleşmesi Taksim meydanının her köşesine acılarıyla sinen bir tarihtir. Yakın zamanların kanlı olaylarını hatırlamadan Taksim'den geçmek mümkün değil. 1950'den bu yana Türkiye tarihi, Taksim meydanının ağzından yazılsa yeridir. 1930'larda Taksim meydanı çirkin yapılaşmasıyla ünlüydü. Oysa 1930'larda çirkin görünen Taksim apartmanları şimdiki yapılar sayesinde göze güzel görünmeye bile başladılar.

Taksim'den denize Cihangir'e doğru Sıraselviler caddesi iner. Artık bu caddenin üzerinde selviağacı falan yok, hattâ servilerin ne zaman yokolduğunu hatırlayanlar da yaşamıyorlar. Caddenin üstünde sağda, İstanbul'un büyük kiliselerinden *Aya Triada* var. Kumkapı'daki Aya Kriaki ve Kadıköy'deki küçük Aya Trias gibi, 19. yüzyıl Bizans - Osmanlı uslûbundaki kiliselerin en göze çarpan örneği. Kilisenin etrafı, vakıf dükkân ve binalarla dolu. Romen elçiliği (şimdi başkonsolosluk) eski Yunan elçiliği, eski Belçika elçiliği gibi 19. yüzyıl-

da kurulan devletlerin İstanbul'daki temsilcilikleri bu civara toplanmış. Geçen yüzyılda ve bu yüzyılın başında, Sıraselviler ve Cihangir; İstanbul'daki üst tabaka yabancıların ve levantenlerin oturduğu semtlerdi. Alman Arkeoloji Enstitüsü, İtalyan hastanesi bu dönemden kalma kurumlar. Cihangir çöküntü bölgesi olmamak için savaşıyor ve galiba bu çabasında başarılı da olacak. Geçen yüzyılın İtalyan mimarları elinden çıkma, hoş yapılı ve İstanbul'un en güzel manzaralarına sahip bu binalar; zevk sahipleri tarafından rağbet görmeye, onarılmaya başlandı. Cihangir İstanbul'un pitoresk görünümünü en çok koruyan semtlerinden biri ve zamana karşı savaşı bu sayede kazanacak gibi...

Tarih ve Toplum, Nisan 1986

İSTANBUL'DA DENİZ ULAŞIMI NASILDI?

17. yüzyıl İstanbul'unun tuhaf meşhurlarından bir *Cevrî Çelebi* vardı. Divan sahibi şairdi; İstanbul'da doğmuş, yaşamış ve ölmüştür. Ömründe Üsküdar'ı olsun görmemiş, çünkü kayık ve gemiye hiç binmezmiş. Galata'ya geçecek olsa, atla veya yaya olarak Eyüp üzerinden Kâğıthane Deresini geçer, yani Haliç'in etrafından dolaşmış. Şimdi İstanbullular ister istemez hepsi Cevrî Çelebi modasını izliyor. Sarıyer veya Arnavutköy'den Eminönü'ne kan ter içinde otobüslerle, Bakırköy'den Yenikapı veya Sirkeci'ye istif istif doluştukları trenlerle taşınan İstanbul halkı, bugün için Cevrî Çelebi'den daha da tuhaf bir görünümde. Üç tarafı sularla çevrili bir metropolün halkı; «İlle de karadan gideriz, suyla şaka olmaz» der gibidir.

İstanbul'un niçin ulaşım için denizden yararlanmadığının cevabı çok. Denizcilik, belki pek iyi bildiğimiz bir sanat değil, ama hiç bilmediğimizi de söyleyemeyiz. Uzun yüzyıllar Osmanlı ülkesinde gemicilik, gemi kaptanlığı tekin meslek sayılmazdı ve İstanbullular bile pek yakın zamanlara kadar deryayı sadece seyrederdilerdi. Buna karşılık yer yer kurt denizciler yetişen bölgeler vardı. Askeri amaçlarla geliştirilen modern denizcilik eğitimi yanında, ilginçtir ki, sivil denizcilik öğreten özel kurumlara da rastlanıyor. Örneğin Sakız Adası'nda özel eğitim veren bir denizcilik okulu varmış.

Okulu yönetip ders verenin Sakız Rumlarından biri olduğunu düşünmeyin, oranın Türklerinden *Aliçelebizade Mehmed Efendi* diye biriydi bu. 1850 Ağustosunda, Sakız Rumlarından Davi Orkarin diye biri Bab-ı Ali'ye bir dilekçe verip; Mehmed Efendi'nin babasının da adadaki gençlere denizcilik ve kaptanlık öğrettiğini, şimdi aile-

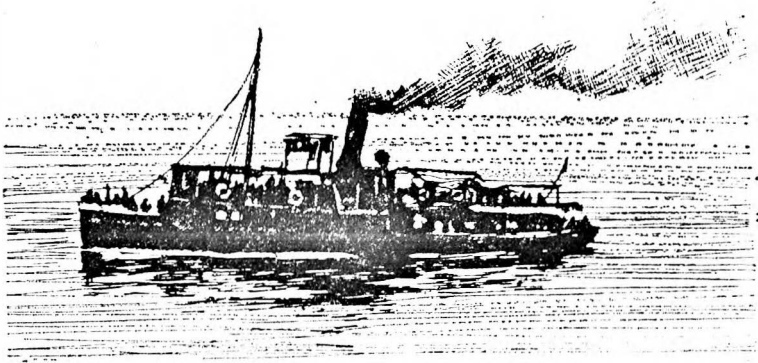
nin mali durumu iyi olmadığından okulu kapattığını, adalı gençlerin ise denizcilik öğrenmek için Avrupa ve Yunanistan'a gittiklerini, kendisine maaş bağlanıp rütbe verilirse padişah efendimiz sayesinde bu okulun yeniden çalışabileceğinden söz ediyordu. Bab-ı Âli gereken yardımı yapmış ve bir müddet sonra Mehmed Efendi eğitim için ne gibi bir öğretmen grubu kullanılması gerektiği konusunda rapor bile yazmıştı.

Geçen yüzyılda büyük şehir İstanbul'un deniz ulaşımı, kayıkçı ve mavnacıların elinden buharlı gemilere geçmekteydi. Tanzimat döneminin devlet adamları vapur işletmeciliğini yabancılara bırakmak niyetinde değillerdi. Daha 1844 Şubatında Marmara'da İzmit, Gemlik ve Tekirdağ arasında «Seyr-i bahri» Boğaziçi'nde de «Eser-i hayır» adlı gemiler sefere çıkmıştı. O yıllarda henüz Osmanlı yolcu ve ticaret gemilerinin sularımızda gezinen Avrupa gemileriyle rekabet edebildiği söylene-
mez, ama bir süre sonra İstanbul'un sınırları içinde yabancı gemiler görülemez oldu. Aslında İstanbul, Boğaziçi ve Kadıköy arasında ilk yandan çarklılar işlemeye başladığında, kayıkçıları haklı bir telaş sarmıştı. Asırlardır ekmeğini İstanbul'un deniz ulaşımından sağlayanların bu korkusunu, o yıllarda İstanbul'da bulunan *Lamartine*; «Her saat başı Hisar, Bebek, Büyükdere, Üsküdar ve Kadıköy'e yüzlerce yolcu taşıyan Türk Avusturya ve İngiliz gemileri var. Kayıkçıların etten adaleleri gemilerin çelik pistonlarıyla uzun süre rekabet edemeyecek. Yakında vapurlara ucuz mevki konunca, pazar ve dolmuş kayıkları da ortadan kalkacak» diye yazıyor. Kayıkçılar arasında yer yer başkaldırma, protesto ve engellemeler görüldü. 1850 yılı ortalarında hükümet; «Kanlıca tarafında çirkin hareketlerde bulunan kayıkçı taifesinin terbiyelerinin verilmesini» emrediyordu. Bu terbiye işi, kayıkçıların mehtap sefasına çıkanları rahat-

sız eden zenperestleri taşımasından dolayı söz konusu olmuştu. Fakat kayıkçıların ekmek kavgası nedeniyle zabt-ü rabt alınmaları da gerekti. Ardından İzmir'de de kayıkçılar zabt-ü rabt altına alınmışlar, yani terbiyeleri verilmişti. Kayıkçı esnafı, Boğaziçi ve Marmara trafiğinden dışlandıktan sonra iş; Avusturya, Rus ve İngiliz vapurlarının yolcu taşımasını engellemeye kalmıştı. İstanbul bölgesinin sınırlarında kabotaj hakkı yabancılardan alınıp Nisan 1851'de kurulan *Şirket-i Hayriye*'ye bırakıldı. Osmanlı devlet adamları ve bazı sarrafların ortak olduğu *Şirket-i Hayriye*, bu yıllarda başarılı atılımlar yapıyordu. Şirket, en alâsından «teşebbüs-ü şahsi» örneği bir kuruluştur. İstanbul şehir içi ulaşımının tekeline eline alan bu şirket *Fuad* ve *Cevdet* paşaların eseridir. Fuad ve Cevdet paşalar, birbirlerini hiç sevmezlerdi, ama iş başka, ahabpılık başka.. Böylece İstanbul'un ulaşımından birkaç yıl içinde sık Avusturya, Rus ve İngiliz vapurları çekilmek zorunda kaldılar. Zaten ecnebi vapurlar, başka nedenlerle de pek rahat bırakılmıyordu. 1850 yılı başında Kaptan Paşa; bir grup kadının Boğaziçi'ne işleyen Rus vapurlarında görüldüğünü, bu vapurlarda kadınlara mahsus kafesli bir mahal ayrılmayıp, tesettür ve hicaba riayet edilmediği için; kadınların çocuklarıyla bu vapurlara binmelerinin yakışık almayacağını ve yasaklanmasını, emretti. Üstelik kayıkçılar kethüdasına da sıkıca; kayıkların ecnebi vapurlara kadin taşımaması emredildi. Ardından, Boğaziçi'ne, tersa-neden vapur işletildiği ve İslam kadınlarının ancak bu vapura binebileceği hatırlatılıyordu.

O yıllarda Arnavutköy, Rumelihisarı gibi semtlere iskeleler yaptırılıp, vapur işlemeye başladı. Ulaşım kolaylaşınca bu semtlerin nüfusu ve kentle ilişkileri arttı. Önceleri sadece balıkçıların, bostancılık ve bahçecilikle uğraşanların veya azledilmiş memurların çekildiği Bo-

ğaziçi semtlerine yavaş yavaş memurlar da yerleşmeye başladılar. Akşam şehirden kalkan vapur, önemlice Boğaz iskelelerine uğrayarak İstinye'ye ulaşır, geceyi orada geçirip sabah gene aynı yoldan yolcularını toplayıp dönerdi. Vapurla gelip gitmek, vapur sohbetleri uzak semtler halkının gündelik hayatında bir yenilikti. Yandan çarklıların hayata girmesiyle İstanbul folklor ve argosu da yeni renklerle bezendi.

1850 yılında Şirket-i Hayriye Boğaz vapurlarının sayısını arttırdı. Böylece vapurlar her iskeleye uğramayıp sürat kazanıyor; İngiliz ve Rus vapurlarının süratıyla rekabet edebiliyorlardı.

Şirket-i Hayriye, Boğaziçi'nin yolcularını taşıya durun; aynı yıllarda Tersane'de kurulan ve devlet şirketi diyeceğimiz «Fevaid-i Osmaniye» kumpanyası Marmara'ya yolcu taşımaya başlamıştı. Marmara, bu idare için bereketli bir deniz oldu. Gemilerinin sayısı on yıl içinde yirmiyeye ulaştı. Bu idarenin unvanı sonradan değişti, «İdare-i Mahsusa-i Aziziye» oldu. Sultan Abdülaziz gemileri pek seven bir hükümdardı, ama denizci yetiştir-

me işine o kadar dikkat etmiş görünmüyor. Zamanla faaliyet alanı genişledi, yeni hatlar eklendi. Bu idarenin bazı gemilerinin ismi şöyleydi; *Malakof* (Kırım savaşındaki zaferin anısına), *Medar-ı Fevaid*, sonra bir geminin ismi o zamanki uyanık bir Kayserili yönetici sayesinde konmuş gibidir; *Kayseri*.. *Selanik*, *Batum*, *Musul*, *Medaniye* gibi imparatorluk coğrafyasını yansıtan isimler yanında (çünkü Tuna ve Fırat üstünde de gemi işletiliyordu) tabii *Kılıç Ali*, *Hayrettin* gibi iki deniz kurdunu anılaştırırları da saymak gerekir.

O yıllarda Şirket-i Hayriye'nin ve İdare-i Mahsusa'nın uzak seferlere koyduğu gemilerin salon ve kamara-ları bayağı şık döşeli, hizmet fevkalâdeydi. Oysa geçen yüzyılda yabancı kumpanyalar demiryollarında bu lüksü Türklere çok görüyordu. Örneğin Almanlar Anadolu demiryollarında bu hizmeti getirmediğinden, restoran ve yataklı vagonu olmayan tren akşam Eskişehir'de bekler; paralırlar oradaki bir Alman otelinde, parasızlar hamamda geceler ve tren ertesi sabah Ankara'ya devam edermiş.

İstanbul hayatında vapur bol kullanılan bir ulaşım aracı oldu. Gemi kaptanları bayağı ilginç kişilerdi. Örneğin oturduğu yalıtı ustalıkla sıyırtarak geçirenler, hatta söylentiye göre bu arada evden uzatılan bir tepsi böreği içeri aldırırlar olurmuş.

Yakın zamanlara kadar Köprü'den Yeşilköy'e de püfür püfür vapurla gidip gelmek mümkündü. Banliyö treninde sıcaktan pişenlerin özleyeceği, niçin kaldırıldığı-bilmediğimiz bir seferdir bu...

Siyaset 85, sayı 83, sh. 13, 4 Ağustos 1985

TRAMVAY İSTANBUL'UN ASALET BERATI İDİ

1960'tan önce doğanların çocukluk anıları arasında belki bir Kadıköy-Üsküdar tramvay yolculuğu vardır. Daha geç doğanlar İstanbul tramvayının fotoğrafını bilirler ancak.

Kentin trafik sorunu nu üç günde çözme yete-

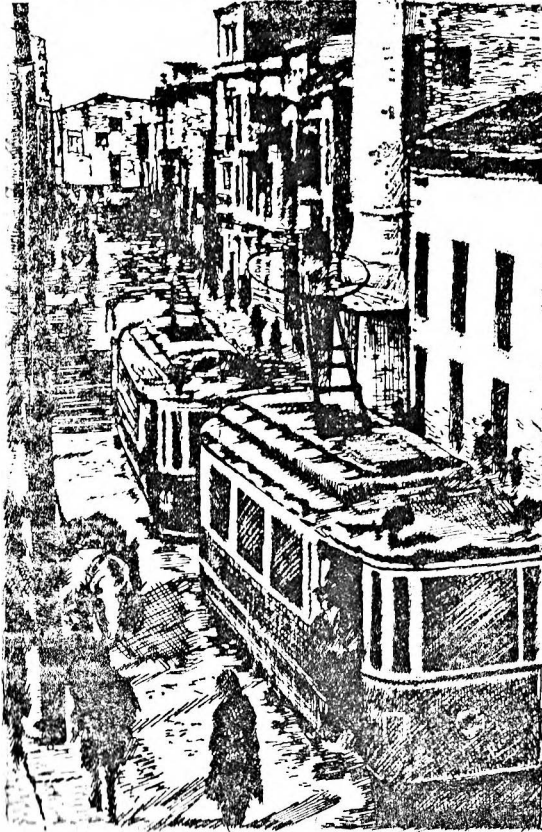
negini kendine Allah vergisi sananlar, ilk iş tramvayı İstanbul hayatından çektiler. «Efendim, tramvaylar otomobillerin ve Ebussuud Caddesi'ne giren nakliyecı kamyonlarının yolunu tıkıyormuş, trafik kargaşası çıkıyormuş.» Tramvayın önünü otomobiller niye tıkıyor ve Ebussuud Caddesi'nde nakliyecı kamyonlarının ve depoların işi nedir? diye soran yoktu. Böyle bir soru daha doğruydı, ama sormak için ABC bilgisi ister bir, çözüm için terlemek ister iki.

İstanbul yakasında tramvay seferleri kaldırıldı, Ardından tramvay raylarından ne istediler bilinmez, onları da «okutalım birilerine, cahil kalmasınlar» diye söktürdüler. Nasıl okutulduğu, kimlerin kazandığı bir meçhul. Ardından İzmir'de de tramvaylar kaldırıldı. Oysa İzmir'de tramvay hatları geçen yüzyılda İstanbul'dan önce kurulmuştu.

Çocukluğunda tramvayın çan seslerini, «attaa gitmek» için sevinçle beklemeyen, sahanlığında okul arkadaşlarıyla itişip kakışmayan, bayram günlerinde rayların üstüne maytap ve mantar döşemeyen, delikanlılığında ikinci mevki vagondan birinci mevki sahanlığındaki bir çift güzel göze takılmayanlar; tramvayın trafik kargaşasını artırdığını, kaldırılması gerektiğini rahatça söylediler. Yerine konan otobüsler, servis otobüsleri ve binlerce dolmuşun yarattığı kargaşanın nasıl kaldırılacağını bekleyip görelim. Üç tarafı suyla çevrili bir metropolde karada tramvayı, denizde gemileri azaltarak beş milyon İstanbulluyu taşımaya çalışan bir nadide zihniyet İstanbul'u yönetmektedir.

Önce atla çekilirdi tramvaylar.. Rivayete göre Sultan Hamid elektrikten çekinirmiş. Bu yüzden İstanbul elektrikli tramvaya, Selanik ve Beyrut'dan daha geç kavuştu. Eskiden tramvayın içinde perde varmış, aralandığında hatunlar cânibine doğru uzanmış beylerin kafaları.. Bizim zamanımızda birinci ve ikinci mevki arabalar vardı, kırmızı ve yeşil. İyi aile kızlarına okula gidip gelirken 10 kuruşluk pasoyla kırmızı maroken koltukları olan, I. mevkiye binmeleri için sıkı tenbih edildirdi. II. mevkide kendini bilmezler çimdik atarlarmış. Hafta sonunda yatılı okuldan çıkanlar eve gitmek için II. mevki öğrenci biletinin parasını zor çıkarırdı (yüz paraydı). Tramvayın kendine has gürültüsü geceleri yatak odasına kadar gelirdi, yokuşun neresinde olduğunu, hangi köşeyi döndüğünü bilirdiniz. Rahatsız etmezdi gürültüsü fıkaranın, ninni gibi gelirdi. İş dönüşü, futbol maçı dönüşü asılan asılana. «Asılma depoya gider» gibisinden deyimlerle argo edebiyatını süslerdi. Tramvaydan atlamanın da usulü, uslûbu vardı. Bir - iki kapaklanma tehlikesi geçirerek öğrenirdi İstanbul gençleri bu işi.

«Ucuza malolan toplu ulaşım aracıdır, teknolojisi yerlidir» gibisinden doğru sözleri tekrarlamaktan vazgeçtik, tramvay bir kere metropolün güngörmüşlüğü-nün senedir. 19. yüzyılda metropollük mertebesine terfi eden şehirlerin tramvayı bir başkadır; İstanbul'un ki daha da bir başkaydı. Tramvay raylarının söküldüğü günler İstanbul kasabalaşmaya başladı, halen de büyükçe bir kasaba olarak daha büyük bir kasaba olmanın yolundadır. Avrupa'nın ilk metrolarından biri olan Karaköy - Beyoğlu tüneliyle birlikte İstanbul tramvayları şehrin özgün bir rengiydi. Şimdi yeniden tramvay getirilse mi diye düşünülüyor. 20 yıl sonra acaba, diye sorulacak şeyi 20 günde yok etmişlerdi. Boğaz'ın bir yakasında, Üsküdar - Kadıköy arasında ve İstanbul surlarının içinde, tramvayın yeniden işletilmesi düşünül-melidir

ESKİ DEVİRDE NASIL BESLENİYORDUK?

Geçen yüzyıllarda halkımız nasıl besleniyordu, neler yiyordu. Karadeniz kıyılarında ve doğu Anadolu'da Akdeniz meyve ve sebzelerinin yendiği; Karadenizli balıkçıların deryadan çıkardıklarının, akşamına Ankara'daki balıkçılardan satın alınabildiği; İstanbul ve İzmir'deki sanayinin ürettiği bisküvi, çikolatanın yurdun her köşesinde tüketildiği, alıp yemeyi unutsak bile televizyon ekranı karşısında hatırladığımız bir dönemde, bu ilginç bir soru galiba.

Yolların gelişmediği, deve kervanı ve yelkenli gemilerin tüm uzak mesafe ulaşımını sağladığı bir ortamda; yiyecek maddeleri nasıl taşınırdı, daha doğrusu ne gibi şeyler taşınabilirdi? Herhalde Çukurova'nın marul ve baklası, mandalinası Konya'ya taşınamazdı. Peki örneğin İstanbul'a uzak mesafelerden nasıl tahıl ve et getirilirdi, pahalıya mal olmaz mıydı gibi sorular var. Gerçi büyük başkent beslenmesi için devlet sübvansiyonu gibisinden bazı tedbir ve örgütlenmeler vardı. Anadolu halkı nasıl beslenirdi dersek, bu da ayrı bir soru.

16 - 18. yüzyıllarda Anadolu halkının nasıl beslendiği, neler yedikleri, kuşkusuz Viyana seferinin safahatını tespit etmek kadar kolay iş değil. Vakanüvisler ordunun savaşa gidişini, İstanbul'daki ayaklanmaları, devlet adamlarının entrikalarını, falanca şeyhin keramecini yazarlar veya Evliya Çelebi gibileri, bize daha yakın

ve ilginç gelen şeyleri; şehirlerin nüfusunu, zanaatleri, hatta kullanılan bazı kelime ve deyimleri, halkın inanışlarını nakletmişlerdir. Zaman zaman zengin sofralar veya nadide yemeklerden, şu veya bu ülkenin tatlısından, tuzlusundan söz edenler vardır. Örneğin Peçevi; gülbeşeker denen ve devlet adamlarının kendilerini tebriğe gelenlere ikram ettikleri nadide bir tatlıdan uzun uzun söz eder. Ama Osmanlı yazarı; Ankara'da hangi sebzeler vardır, Konyalılar zeytinyağı kullanır mı, Kayseri pastırması nerelere sevk edilir gibi sorular sorup cevap aramamıştır. Halkın genellikle ne yediği gibi, gündelik yaşamın ilginç ve önemli bir yönü onlara yeterince ilginç görünmemiş, bizi ilgilendireceğini de düşünmemişlerdir tabii...

Gündelik hayatta çokça rastlanan yemek ve yaygınlıkla tüketilen gıdaları, ön planda bazı yabancı seyahatlardan öğrenmek mümkün. Örneğin, 16. yüzyılda Ankara'dan geçen *Dernschwam*; herkesin kuşağında bir kaşık bulunduğu ve çorba denen nesnenin çok yendiğini söyler. Tarif ettiği tarhana çorbasıdır. Amerikalı olan domates ve salçası, patates gibi şeyler o devirde yoktu kuşkusuz.. Tüketilen besin çeşitlerini öğreneceğimiz diğer bir kaynak, geleneksel mutfakın bazı reçeteleridir. Daha önemli bir kaynak ise; gıda maddelerinin fiyatlarının tespit edilmesi, yani *narh konmasından* sonra bu narh listelerinin kaydedildiği mahkeme sicilleridir. Her kentin mahkeme sicillerinde kayıtlı olan narh listelerini; kadi, esnaf temsilcileri ve muhtesib denen belediye zabıta amiri birlikte tespit ederdi. Bu listeler günümüzün toptan eşya fiyatları endeksi gibi; o devrin beslenme durumunu, iktisadi olaylarını yansıtacak tarihi belgelerdendir. Bu listelerde yer alan gıda maddelerinin geniş ölçüde tüketildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da bölgeler arası gıda ve tüketim maddesi

değişimi bir başka deyişle yiyecek taşındığı görülmüyor. Örneğin Ankara'da Kayseri pastırması, Kayseri'de Hilep sabunu pazarlarda bulunuyordu. Ege bölgesi kadar yaygın biçimde kullanılmamak ve pahalı olmakla beraber, orta Anadolu kent pazarlarında zeytinyağı da bulunuyordu. Ankara'da Çorum'un leblebisini, Afyon'un haşhaş yağını, Kayseri'de Karadeniz fındığını, şamfıstığını kolayca bulmak mümkündü. Meyve ve sebze ise her kente ancak yakın çevreden geliyordu. Yaşlılar hatırlayacaktır; İstanbul bile ya sur içindeki bostanlardan (Çukurbostan, Langa, Topkapı vs. çevresi) ya da yakın çevrenin meyve ve sebzesiyle geçinirdi. Langa hıyarı, Arnavutköy çileği isminden belli, İstanbul'da yetişen meyve ve sebzeydi. Başkentte olduğu gibi, bütün kentlerde de sebze - meyve yerel üretimle sağlanırdı. Kentler, bostanlar ve meyve bahçeleriyle iç içeydi. Anadolu kentlerinde evde ekmek pişirilirdi, ama fırınlar da vardı. Birkaç çeşit ekmek ve simit satılırdı. Şeker olarak, akide, tatlı olarak helva pazarlarda bulunurdu. Pestil, peynir, pekmez, yoğurt ve tarhana her yerde civar köylerden kent pazarlarına getirilirdi. Ramazanlarda; pastırma, şeker, kuruyemiş gibi maddelerin tüketimi arttığından narha dikkat edilirdi. Gıda maddelerine temelde yılda iki kere narh verildiği olurdu. Pazarlarda turşu, erişte, makarna, kavurma, et, reçel gibi şeyler bulunmazdı. Bunları ev kadınları hazırlardı. Anadolu pazarında en çok satılan sebzelerden biri lahanaydı, çünkü lahana turşusu her evde bolca tüketilirdi. O zamanlar kuşkusuz meyve suyu, gazoz Coca - Cola yoktu. Her evde «tükenmez» denen ve bir küpte mayalandırılan, kekremsiye ya da hoş tadı olan meyve suyu tas tas içilirdi. 19. yüzyılda bazı kentlerde modern un değirmenleri kuruldu, ama makarna fabrikası Türkiye'de ancak 20. yüzyıl insanının tanıdığı bir kuruluştur. Hazır salça, konserve gıda gibi

nesneler yakın zamanlarda hayatımıza girmiştir. Türk kadını dışarda çalışsa bile, konserve ve hazır gıdaya karşı uzun zaman direnmiştir.

Şeker, lüks bir maddeydi ve Türkiye’de büyük ölçüde 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. İthal malı kelle şeker Avusturya ve Rusya’dan gelirdi. Her iki ülkede de pancar ekimi ve şeker sanayii 18. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştı ve sanayileşme faaliyetlerinin başlangıcıydı; başlıca pazarları da Osmanlı ülkesiydi. Pahalı şekerli ülkenin büyük kısmı pek kullanmazdı. Geleneksel tatlıların çoğu, şekerden başka şeyle; balla ve pekmeze tatlandırılırdı. Şekersiz kahve ve çay bir alışkanlıktı. Şerbetli hamur tatlıları, daha çok şeker kamışını tanıyan güney bölgelerinin mutfağına özgüdür. Güney bölgelerinde ve Fırat havzasında meyve; et yemeklerinde, pilavda bolca kullanılan bir sos vazifesi görürdü. Gene yurdun her bölgesinde kırdı ve ormanda yetişen çeşitli otlar, garnitür olarak kullanılır ve bazı sebze yemekleri yapılırdı.

Öyle görünüyor ki, Türkiye halkı geçmiş yüzyıllarda dünyanın birçok ülkesine kıyasla iyi besleniyor ve nisbeten çeşitli gıda alabiliyordu. Bu bugün de böyledir. Tahıl ülkemizde temel gıda gibi görünüyorsa da, tek gıda değildir. Her köşesi meyve ve sebze üretimine uygun, denizleri balık dolu olan ve çeşitli ot ve yaban meyvesinin bulunduğu bir ülkede bu normaldir. Ama gıda maddelerine yönelik manifaktür ve sanayi pek geç ortaya çıkmıştır.

İstanbul’un et ve tahıl gereksinimini karşılamakla görevli gemi armatörleri vardı. Dobruca’dan, Kırım’dan tahıl taşırlardı. Bağdat demiryolu döşenene kadar şehir burnunun dibindeki Anadolu’nun tahıl üretiminden yararlanamazdı. Ayrıca Rumeli’den et sağlayan, hayvan getiren *celebkeşan* denen bir yüklenimci grup vardı. Bu

iki işin de kârlı olduğunu düşünmeyelim; devlet zoruyla yaptırılan işlerdi. Osmanlı kentlerinde, karaborsa yapılmasını, kötü kalite malın pahalıya satılmasını önlemek için, çok sert tedbirler alınırdı. Yakın zamanlara kadar, çarşı pazardaki esnaf kazığından şikâyet eden bazı ihtiyarların; «*Nerede efendim ihtisab ağası*» dediklerini hatırlayanlarımız vardır. Fiyatlardan canı yanan emekliler; pahalı ve kötü mal satan esnafı anında falakaya devirip, tabanlarını değnekle şişiren ve dükkânı kapatan muhtesibleri uzun zaman hasretle andılar. İstanbul'da sadrazam paşa; çarşı pazarı sık sık teftiş eder, esnafı cezalandırırdı. Kulağından kapıya çivilenmiş bir fırıncı görmek olağandı. Teftiş geleneği Tanzimat'tan sonra bile sürdü. Bazı hilekâr esnafın, sık sık küreğe mahkûm edildiği olurdu. Eski devirde esnafın hapsedildiği yer, Eminönü'ndeki *Baba Cafer* zindanıydı. Bu tür bir despotizm, sadece bizim tarihimize özgü değildir. Ortaçağlarda her toplumda aynı şey yapılırdı. Avrupa ortaçağ kentlerinde teşhir tahtasına zincirlenen bir hilekâr dükkâncıyı, ahali zevkle çürük yumurta yağmuru na tutardı. Demir kafeste nehre daldırılan bir karaborsacı seyirlik eğlence konusuydu. Rekabet ve üretim, pazarlama yarışının olmadığı kıtlık ekonomilerinde; despotizm özellikle yiyecek alışverişinde ekonomik kontrolün tek aracı olmuştur.

Siyaset 85, sayı 66, sh. 11, 7 Nisan 1985

İSTANBUL RAMAZANLARI

Kilerler gözden geçiriliyor, orta hallinin altındaki aileler bile bütün yıl görmedikleri yiyecekleri depoluyor. Ramazanda yeni çeşit reçeller, peynirler, kullanılagelen yağın daha iyisi alınmalıdır. Fakir - fukaranın kileri bile kalantorların yardımıyla az çok dolar. Ardından bayram için hazırlıklar var. Ahşap evler her zaman temizlenir, ama Ramazan için daha bir büyük temizlik yapılır. Yataklar hallaca attırılır, tahtalar ovulur, haşarata karşı tütsü yakılır. Ramazan kış aylarına rastgeldiyse; odun, kömür bile daha çok harcanacak, çünkü Ramazan geceleri alışılmıştan uzun oturulurdu. İftar da hafif yenirdi, ama çok çeşitli çerez ve yemek bulundurulurdu.

Sahura kadar evde hayat durmazdı. Sabaha karşı yatılınca ertesi gün öğlene kadar büyük şehrin uykuda olacağı açıktı. Kimse erkenden ne alışverişe çıkar, ne dükkân açılırdı. Ramazanda kimse iş takip etmezdi, memurlar da kaleme öyle uzun boylu uğramazdı. Günler geceler boyu süren misafirlikler ve misafir davet etmeler gelenek olmuştu. Eyüp'ten kalkıp Sötlüce'deki süt kardeşine çoluk çocuk yatıya gidenler, sanki dünyanın öbür ucuna gitmiş gibi günlerce yerlerinden kıpırdamazdı. Böylesine misafirliklerin Ramazan'a rastgelmesi gelenek olmuştu. Ramazanın en şenlikli yaşandığı bölgede; yani Vezneciler, Şehzadebaşı, Aksaray, Fatih

bölgesinde oturanlar; uzak Boğaz semtlerinden, Kadıköy'den, Üsküdar'dan gelecek akrabaları günlerce ağırlarlardı. İftardan sonra beyler çocukları Karagöz'e götürür veya kendileri Şehzadebaşı'nın kalabalığına karışır, evde hanımlar ve küçükler kendi eğlencelerini yaratırdı. İstanbul kadınının sözlü kültüründeki renkliliği tanımlamaya herhalde Hüseyin Rahmi'nin romanları yetmez; uzun gece sohbetleri ve eğlenceleri bu renklilikten oluşan bir mozayik gibiydi.

Gündüzler, tekke ve türbe ziyaretleri, camilerdeki vaazlar ve iftar - sahur hazırlıklarıyla; geceler ise ibadetle, sazla, sözle geçerdi. Eski İstanbul'un Ramazan hayatında her sınıfın, her ailenin kendine özgü bir uslûbu vardı; ama Ramazandaki hayat tarzı her evde yılın diğer aylarından farklıydı. Ramazanda oruçla zevkli yemek, ibadetle eğlence, ziyaretle misafirperverlik beraberdi. Peki herkes oruç tutup kendini ibadete mi verirdi? Kuşkusuz oruç yiyen sadece nüktedan Bektaşî değildi. İsmail Müştak'ın (Mayokan) «Yıldız Hatıraları»na bakarsak, Müslümanların halifesi Sultan Abdülhamid'in sarayında oruç yiyenlere kimsenin aldırış ettiği yokmuş bile.

Bütün toplumun dinlenme ayıydı Ramazan. Bu dinlenme ayında sadece uzak vilayetlerdeki isyanları bastıran askeri garnizonlar, eşkiya kovalayan zabtiye ve Bab-ıâlî'nin yüksek bürokratları, vezir vüzera her zamanki tempoyla çalışırdı. Böyleleri hattâ daha çok çalışırlardı. Sonra da konaklarındaki halka açık iftarlar, ziyaretler, Ramazan dolayısıyla olagelen resmî törenlerle yirmidört saat koşuşturlardı.

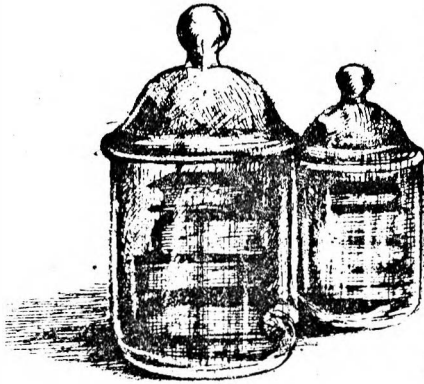
Bu ek ücretsiz fazla mesai yapanların yanında en talihli takım mahalle bekçileriydi. Ramazanda fazladan yaptıkları is. sahurda davul çalmaktı, bu kadarıyla ek gelir elde ederlerdi.

Falan konaktan filan konağa iftara koşuşan bir kalabalık vardı. Yer içer, dış kirası alırlardı. Kalabalıklaşan camilerin önünde dilenci sayısı kat be kat artardı, bir de camiden cemaatin ayakkabılarını çalanların... Ramazan vakti ek gelir elde edenlerin başında medrese softaları gelirdi. Cerre çıkarlardı. Her biri bileğinin kuvetine veya himaye edenine göre uzak, yakın parsellediği bir köye gider; bir ay boyu köyün kesesinden yaşardı. Bir ay vaaz verdikten sonra da her haneden aldığı, yağ, tavuk, yumurtayı yüklenip dönerdi. Böyle sağdan soldan hediye yüklenip gelenlere bugün de cer mollası gibi diyoruz. Cerre çıkan molla, zengin, eli açık bir köye mi, yoksa fakir pinti bir yere mi düşer? Orası onun şansı ve köyü kendine parselleyen hocasının nüfuzuna bağlıydı.

İstanbul'un renk renk, çeşit çeşit tatlılarla dolu tatlıcıları, gıda pazarları Ramazanda büyük bir beslenme sergisine dönüşürdü. Suriye'nin nadide hamur tathları, şekerler, reçeller vs. Bayezid'deki sergide seyredilir, alınırdı. İstanbul'un dışında Ramazan nasıl kutlanırdı. Daha doğrusu Ramazanın hergünden farkı iftar ve sahur topu olsa gerekti. Heryerde de başkentin hayhuyu, gürültüsü ve töreni niye olsun ki; insanların her günkü çalışkan veya miskin hayatlarını tekrarlamaktan hoşlandıkları yerlerde az çalışıp çok yemenin ötesinde Ramazanda bir değişiklik yapmadıkları açıktı. Ramazan eskilerin hayatında istif ve fiyat kontrolü demekti. Gıda maddeleri satışı özellikle denetlenirdi. Bugün de öyle oluyor. Ramazan ayı basında ve özel sohbetlerde pahalılık yaygaralarıyla geliyor. Günümüzde Ramazanın renkliliğini yaşam biçimindeki tezatlar oluşturuyor. Büyük şehirlerde hayat sürüyor. Bazı yerler özel bir yasak düzenini kendiliğinden benimsiyor. Emin-önü'nde meydanda satılan kandil simidi ve pide, bazı

semtlerde ancak fırınlarda bulunuyor. Boğazda içki ve lokantalarda öğle yemeğine oturulurken, aynı anda Fatih'de sokakta sigara içmek cesaret işi. Anadolu'da küçük kentlerde hayat sürerken, bazı şehirlerde büfeler ve lokantalar kapanıyor. Gazeteler açık saçık ilâveleri yerine dini sayfeler açıyor, ama gazetecinin cemeâlinde başka açık saçık yayınlarla bunlar yanyana duruyor. İftar için işyerini erkenden terkeden memur, iş izleyen yurттаşı canından bezdiriyor. Eskinin Ramazanları mı, şimdikiler mi daha renkli, buna da ileride karar verilecek.

İSTANBUL'UN KÜTÜPHANELERİ VE KİTAPSEVERLERİ

Bizde kütüphanenin, kitap sevgisinin, okumanın (daha doğrusu okumamanın) tarihi ve nedenleri pek araştırılmış değildir. Okumayı seven bir toplum değiliz. Geçmişte de pek okuduğumuz söylenemez. Sözlü kültür düzeyinden, yazılı bilgi aktarımı düzeyine geç geçen bir toplumuz. Bir bakıma insanoğlu uzun bir tarih boyunca,

hatta yazının icadından sonra da; okuma ve kaydetme yani *litteras* düzeyinde değil, fazla düşünmeden ezberleyerek öğrenen ve nakleden, sözlü kültür alışkanlığı düzeyinde kalmıştır. Okuma alışkanlığı; toplumların hayatında eğitimin kurumlaşıp yaygınlaşması, matbaanın tutunması, değişik görüş ve düşüncelerin taraftar toplama ve ilgi çekmesi gibi bir dizi gelişmelerden oluşan bir yumağı andırır. Örneğin matbaa okuma alışkanlığını yaydığı gibi, bir yerde matbaanın hayata girmesi okuma alışkanlığının yarattığı talebin bir sonucudur. Avrupa matbaadan önce gazete çıkarmaya

başlamıştı. Birçok kitap yüzlerce binlerce nüsha satılıyordu. Kuşkusuz elle çoğaltılarak. Bu çoğaltılan kitaplar incil, dua metinleri, çok aranan felsefi eser veya gramer kitapları değildi sadece; *Schultberger*'in 1440'larda kaleme aldığı Küçük Asya seyahatnamesi bile elyazısıyla çoğaltılarak satılan kitaplardandı. Okuma alışkanlığı Avrupa'da matbaadan önce de gelişmekteydi. Merakın ve bilgi susuzluğunun sonu yoktu.

Bizde okuma alışkanlığının olmayışında dinin ve istibdatın olumsuz rolünden sözedenler vardır. İslam dininin okumaya değil, din adamlarının telkinleri ve ezberlemeye dayandığı söylenegedir. Ancak bu durum sadece İslam dini için değil, her dinin örgütlenme ve eğitim tarzı için geçerlidir. İstibdat ise tarihte Rusya ve Fransa'da okumayı kendi doğrultusunda yönlendirmeye çalışan, ama engelleyemeyen bir rejim olarak kalmıştır. Okumanın yayılması; farklı düşüncelere, farklı eğitime ve giderek dinin ve her türlü tabunun kaybolmasına paralel bir gelişmedir. Okuma alışkanlığının ve kitap kültürünün bir topluma geç girişi aslında münferid faktörlere bağlanarak açıklanamayacak kadar karmaşık bir sorundur.

Bizim kültür tarihçiliğimizde geçerli olan sloganlardan biri; matbaanın yobazlar yüzünden geç geldiğidir. Ne var ki, Türkiye'de matbaa yobazlara rağmen 18. yüzyıl başlarında kurulduktan sonra da bir yüzyıl boyu basılan Türkçe kitaplar, ne Avrupa ve ne de Rusya'nın basım tarihi ürünleriyle karşılaştırılamayacak bir sayı ve nitelik fakirliği gösterir. 19. yüzyıl sonlarında basılı kitap sayısı beşbin civarındaydı. Kanun metinleri, askeri talimname, ders kitabı, standart dini metinler bu sayıya dahildir. Sayı, ancak 20. yüzyıl başlarında 35 - 40 bini bulmuştur. Osmanlının basılı kitap mirası budur. Eğer Osmanlı - Türk toplumunda 16 - 17. yüzyıllarda beş on-

bin kadar kitap düşkününü adam bulunsaydı, yobazlar matbaaya izin vermese de herşeyin ticaretini yapan Venedikliler, istenen ve aranan Türkçe kitapları Venedik'te tab eder ve getirip satarlardı.

Bizim toplumumuzda dün ve bugün okumak olayına ve okuyana karşı her yerde görülmeyen teatral bir saygı gösterilir. Ancak okumanın verimli sonuçları olan, farklı düşünce ve eleştiriye karşı da ilgisizlik, hatta giderek artan dozda bir düşmanlık vardır. Toplumumuz okumak fiilinin sınırlarını dar faydacı bir görüşle belirleme eğilimindedir. Biz az okuyoruz. Oysa kütüphanelerin yaygınlığı, zenginliği ve düzenli çalışması herşeyden önce talep işidir. Kitabı; ekmek, su, gömlek ve taşıt aracı derecesinde gerekli görmeyen, gazete bilgisiyle yetinen bir toplumda kütüphaneciliğin ve kütüphanelerin gelişmesi konusunda pek ümitli olamayız.

İstanbul, Türkiye'nin ve Balkanların büyük metropolü, ama kütüphanesiz bir şehir. Herhangi bir konuda araştırma yapmak isteyenin kendini atacağı, ansiklopedileri, genel kaynakları, makaleleri bulacağı bir büyük kitaplık yok. Üniversiteninki de dahil, bilinen kütüphanelerin yıllardan beri yeni yayınları izlemeyi durdurduğu ve kataloglamanın yavaş gittiği bir gerçek. İstanbul, eski eser ve yazmaların saklandığı kitaplıkları ve arşivleriyle ünlü. Ta Bizans'dan beri bütün Balkanların ve Ortadoğu'nun yazma kitapları, minyatür koleksiyonları İstanbul'a akmış. Onbeş yüzyıl boyu İstanbul kadar değerli kitap toplayan şehir azdır, ama İstanbul kadar kitapları dışarı götürüleni de... Sahaflarda artık yazma ve basma eski kitap bulunmaz oldu; halen süren bu kitap ihracı, aslında büyük şehrin kültür varlığını kaç yüzyıldan beri eriten bir illet. Ortaçağların sonunda Yunan uygarlığına açlık duyan İtalya, Bizans'ın yazmalarını toplamaya başlamış. Sonradan bu kibar (!) adet

süregitmiş. Hiçbir seyyah veya diplomat yok ki, dengini, çıkını kitapla doldurmadan ülkesine dönmüş olsun. 16. yüzyılın Busbecque'i, 19. yüzyılın Hammer'i, 17. yüzyılın Galland'ı, Marsigli'si seyahatnamelerinden, eserlerinden tanıdığımız kitap toplayıcıları.. Vatikan, Paris, Londra, Viyana, Berlin; şimdi de Amerikan kütüphaneleri böyle zenginleşiyor. Öbür yandan, bin yıldır, taşyapı kitaplıklarda birikenler dışında, nice nadede kitap ve yazma korkunç yangınlarda kül olmuş.

İstanbul'da geçen yüzyılda bu gibi yazmaların toplandığı vakıf kütüphanelerin sayısı yüzü aşıyordu. Bunlar şehrin her yanına dağılmıştı. Bazısı *Süleymaniye*, *Ayasofya*, *Fatih*, *Nuruosmaniye* gibi büyük camilerin adını almıştı. Bazısı vakfedenin adıyla anılırdı; *Ragıp-paşa*, *Köprülü*, *Hüsrevpaşa*, *Atıfefendi* gibi.. Bir kısmı gözdoldurur bir binaydı, bazıları bir küçük hücreden ibaretti. Şehrin meydanlarını, anayollarını süsleyen, binlerle yazma barındıranlarının yanında; uzak semtlerdeki bir tekkenin, mescidin yanına sığınan, sermayesi ancak yüz taneye ulaşanlar da vardı. Ama yangınların ve hoyrat mirasçıların elinden, yazılı kültürün anıtlarını bu kütüphaneler kurtardı. Sonra bu kütüphanelerdeki eserler, daha büyüklerinde biraraya getirildi. *Süleymaniye* ve *Topkapı*, böylesine dünyaca ünlü iki yazma kitaplığı..

İstanbul kütüphanelerinin uzmanı Meral Alpay'ın rakamlarına göre: *Süleymaniye* 65 bin kadar yazma ve 35 bin kadar eski harfli basma esere sahip, *Topkapı*'da ise 15 bin kadar değerli yazma var. Burada yüzü aşkın Latince, Yunanca, eski Slovince ve Süryanice yazma kitap da bulunuyor. Bugün İstanbul'da bu ikisinin dışında; *Atıfefendi*, Eyüp'teki *Hüsrevpaşa*, Divanyolu'ndaki *Köprülü*, *Nuruosmaniye*, *Fatih*'teki *Millet*, Üsküdar'da-

ki *Selimağa* kitaplıklarının da hatırı sayılır yazma koleksiyonları var.

İstanbul'daki ilk modern kitaplık, «Bayezit Umumi Kütüphanesi»ydi. Maarif Nezareti bir umumi kütüphaneye kurmaya karar verdiği için, Bayezit Camii'nin harap durumdaki imaretinin (yani eskiden yoksulların doyurulduğu yerin) bir kısmı onarıldı. 1884 yılı Ramazan ayının birinci Cuma günü dualarla açıldı. İlk bağış bir takım *Naîma Tarihi*'ydi. Kütüphane, bir yüzyıla yaklaşan hayatı boyunca zaman zaman biriken kitaplar yüzünden bir depo haline geldi. Bugün de kitaplığın bu durumu sürüyor. İstanbul kütüphaneleri genişletiliyor, kataloglama yavaş gidiyor. Bayezit hem yazmaları, hem de genel kitaplarıyla Türkiye'nin ünlü kütüphanelerindendi. Sade bu kadar değil; en başta kütüphane çevresinde oluşan gruplar ve bu grupların sürüklediği edebi, tarihi konuların tartışıldığı toplantılarıyla da ünlüydü.

Eski kütüphanelerin tanınmış *hafız-ı kütüb*'leri vardı. Hafız-ı kütüb, aslında kitapları koruyanlara denir. Ama bunların bazıları kitapların içeriğini beyinlerinde koruyan adamlardı. Her kitabın ismini, konusunu bab bab (bölüm bölüm) bilirlerdi. Gerçi kütüphanelerin fihristleri vardı. Örneğin, Şehzade Camii yanındaki *Da-mat İbrahim Paşa* Kütüphanesi'nin 1152 adet kitabını içeren fihristi, 1862 yılında kütüphane müfettişi *Abdurrahman Naci Bey* tarafından basılmıştır. Tasnif bugünkünden farklıydı kuşkusuz. Mushaf-ı şerif, kütüb-ü semaviyye, Kuran, tefsir, hadis, fıkıh, fetva kitapları, feraîz (miras), tasavvuf, kelâm vs. başlıklarıyla ayırım yapılır, sonra tarih, tıp, edebiyat kitapları gelirdi. Ama o kütüphanelerde ne bu fihristlere bakılır, ne de bugünkü anlamda fişlikler bulunurdu. Hafız-ı kütübe sorardınız, o herşeyi bilirdi. Eski toplum sözlü kültür ve ha-

fıza eğitimine dayanırdı. İnsanlar bildiklerini yazıyla değil, ezberle saklardı ve okumaktan çok sohbetle bilgi aktarılırdı. Şiir gibi, düzyazının üslubu da ezbere müsaitti. 10. yüzyılın ünlü Arap şairi *Ebu'l alâ el Maarî*, küçük yaşta gözlerini kaybetmişti; ama ezbere dayanan eğitimle; edebiyat, ilâhiyat, tarih ve mantık'a varınca çağının her bilgisinden nasibini aldı. Ortaçağ Avrupası'nın aydını da bugünkülerin tersine kitaplığına ve fiş kutularına güvenen biri değildi. Ortaçağ bilgini; «omnea mea mecum porta - her şeyimi yanımda taşıyım» düsturuyla, yani hafızasındakiyle kent kent, üniversite üniversite gezen biriydi. Halen orta ve doğu Avrupa üniversitelerindeki gelenek; asistanlığa alınan bilim adamı adayının, işe kütüphane görevlisi olarak başlamasıdır. Hafız-ı kütüb olmanın yararına inanılıyor ve Batı dünyasında bu tip aydınlara halen rastlanıyor. Örneğin, Vatikan'daki muazzam arşivlerin ve kütüphanenin yöneticisi olan Kardinal *Alfonso Stikler* böylelerinin başında sayılmalıdır; sınırsız lexicografi (kitap bilgisi) yanında, otuzu aşkın dil biliyor. Osmanlı aydınları önemli kitapları okumaz adeta ezberlerlerdi. Bugünün mütefeşfiş (herşeyi fişleyip, saklayan) bilgini ile tam bir tezat... *İbn'ul Emin Mahmud Kemal* gibileri bazı önemli gördükleri bilgileri sözde kaydedip torbalara koyarlarmış, ama galiba torbaya konanı bir daha aramadan hatırlamak üzere. En ünlü hafız-ı kütübümüz, edebiyat, tarih ve din konularındaki bilgisiyle tanınan *İsmail Saîb Beydi* demiştik. Müdürü olduğu Bayezit Kütüphanesi'ndeki toplantılarında, yani seminerlerinde; «O mesele için dip raftaki, sağdan beşinci kitabın filanca sahifesini oku, şöyle bir ibare olacak...» gibi referanslarıyla tanınıyor. Onun bu seminerlerine katılanların da bir yığın metni, çoğun ezberden okudukları biliniyor. Bayezit Kütüphanesi grubunun, hafızası yük-

l , bilgisi geniş kişilerinden biri de  nl  Maarif Nazırı *Emrullah Efendi*'ydi. Redakt rl ğ n  yaptığı ilk ansiklopedilerimizden sayılan «Muhit'ul Maarif» adeta onun hafızasının eseri gibidir.

Osmanlı aydınları arasında kitap hastaları ve özel kitaplıkları olanlar vardı. *K tip  elebi* bunlardan biridir; hali vakti yerindeydi ve yararlandığı kaynaklar öyle her yerde bulunacak cinsten değildir. 17. yüzyılda kitaplığında her dilden değerli kitap bulunan bir aydın da, Osmanlıların ilk dünya tarihçilerinden diyebileceğimiz *Hezarfenn Hüseyin Efendi* idi. Latince, Yunanca da bilen bu tarih inin kütüphanesindeki kitaplar *Antoine Galland* ve *Ferdinand Marsigli* gibi araştırmacı ve bilgin Avrupalı seyyahları hayran bırakmıştı. Üstelik Hüseyin Efendi kıskanç bir bibliofil de değilmiş, kitaplarını isteyenlerin yararlanmasına sunarmış. 18. yüzyılın aydın sadrazamı *Ragıp Paşa*, Laleli'de kurduğu kütüphanenin yanında kitap bilgisi ve okumasıyla da tanınır. *Voltaire*'i  evirtmiş ve *Newton*  zerine de bir deneme yazmış. Batılılaşma döneminin, batı bilimine, tarihine, dillerine ilgi duyan  nc  aydınlarındandı. Son dönemin ünlü kitap düşkünlerinin başında *Muallim Cevdet* ve *Hakkı Tarık Us* gelir. Hakkı Tarık'ın bağışladığı kitaplık bugün en önemli süreli yayın koleksiyonlarımızdandır.

Son Osmanlı aydınlarından *Ali Emiri Efendi* hayatını kitaba adayanlardandı. Hamidiye döneminde defterdarlık, maliye müfettişliği yapmış, Meşrutiyet'ten sonra emekliliğini istemişti. Memuriyetle gezdii imparatorluğun dört bir köşesinden, kıymetli yazma ve basma kitapları toplamıştı. Kitaplarını kıskançlıkla saklarmış ve genellikle sakladığı kitaplarına yeniden başvurmayacak kadar güçlü bir belleği varmış. İttihatçıları sevmezdi ve çıkardığı «Osmanlı Tarihi ve Edebiyat

Mecmuası»nda; Genç Türk çevrelerinin tarihçisi sayılan, nefret ettiği *Köprülü Fuat*'ı fena halde hırpalardı. Edebiyat tarihi üzerine hâlâ başvurulanan antoloji ve incelemeleri vardır, titizliğinden bazı eserlerini de basmamıştır. Dar gelirinin hemen tamamını kitaba verdi. *Kaşgarlı Mahmud*'un «Divan-ı Lugat'it Türk»ünü satın almak için aylarca zeytin ekmekle yaşadı. Sonunda bu değerli nüsha da dahil, sayısı onsekiz bine ulaşan yazma ve basma kitaplarını *Millet Kütüphanesi*'ne bağışladı. 1924 Ocak ayında öldüğünde, cenazesinde İstanbul'un kitapçıları ve kitapseverlerinin hemen hepsi vardı. Cenaze alayı, onun bağışlarıyla zenginleşen Millet Kütüphanesi'nin önünden geçerken, tabutunu beş dakika havada tutup, son yolculuğuna uğurladılar.

Osmanlı aydını da kitaba saygı duyardı. Sokaktaki cahil adam ise gördüğü yazılı kâğıdı yerden kaldırırdı. Sultan Abdülhamid'in haal fetvasında, *Şeyhülislam Mehmed Ziyaüddin* efendinin ileri sürdüğü nedenlerden biri; hamam külhanında «Sahih-i Buhari» nüshalarını yaktırmış olmasıdır. Kitap taşınır mal varlığına girer. Roma'da pretor kararıyla yokedilen kitabın bedeli, hazine tarafından kitapçıya ödenirdi. Biz ise kitaba saygıdan vazgeçtik; mülkiyet hakkı bile hiçe sayılarak kitap imha edilen bir toplum olmaktan ne zaman çıkacağız diye bekliyoruz.

İSTANBUL'UN MEYHANELERİ

Her tarafı birahanelerin sardığı bir İstanbul'dayız. Dünyanın başka büyük kentlerinde bu kadar birahane yok mu, diye soracaksınız. Var, ama böylesine tekdüze değil. Birkaç tip mezenin (mide fesadına uğratacak cinsten) ve banko arkasından fişle uzatılan, ne kadar temiz olduğu belirsiz bardaklardaki biraların etrafına diki-len İstanbullular; eve gitmeden, ucuzca aç karnına bira sarhoşluğuyla keyiflenmeye çalışıyorlar. Şu sıralarda İstanbul hayatına damgasını vuran ve eşi bulunmaz son birkaç meyhanenin tarihi karıştığından sıkça söz edilir oldu. İnsanoğlu «*Son Mohikan*» olayına bayılır, yoksa bile yaratır. Meyhaneler de her şey gibi zaman içinde değişir. Elverir ki zevk sahipleri var olsun. İstanbul, halen usta meyhanecilere sahip. Rumelihisarı'nda, Beyoğlu'nda, Asmalımescit'te, Arnavutköy, Ortaköy'de ve nice semtte her keseye uygun yerler var. Ama zevk sahibi müşterilerin sayısından söz etmek lazım. Rumelikavağı'nda son zamanlarda içkili lokantaların önünü otomobil panayırına çevirdiler. Çevre kirlenmesini kimler yaratıyor. Sorumsuz sanayiciler, doğru. Görgüsüz ve düşüncesiz bürokratlar, o da doğru. Ama her şeyden önce küçük insanın kendisi. Bir kadeh rakısını denizi seyrederek yudumlamak dururken; ille de arabamı gözümün önünde isterim diyenlerin yüzünden, Boğaz'ın en sakin yeri otoparka döndü.

Geçmişin meyhaneleri herhalde başkaydı, ama bugünkülerde de başka bir âlem var. Dünün meyhaneleri, erkeklerin demlendiği yerlerdi; son zamanın birahaneleri gibi. Bugün birçok meyhanede kadın - erkek alkolün getirdiği rehavet ve neşeyi birlikte paylaşıyorlar. Eski-lerin anlattığı mezeler, bugün bir ölçüde yerini yeni çeşitlere terk etti. Sağda solda biten acemi işi meyhanelerin yaşama şansı yok, kalıcı olan ve ün yapanlar gene ustaların yönettiği yerler.

Bizim toplumumuz, ezelden beri içkiyi sevmiş ve de pek gizlememiştir. Domuz haram, salyangoz müslüman mahallesine girmeyecek bir nesne sayılmış; ama domuz kadar haram (!) olan içkinin keyfinden vazgeçilmemiş. Yüksekçe bir vergiyle içkinin alâsı satılmış, taşralarda da kaçak içki üretimi ustalık derecesine ulaşmış, hâlâ da öyledir. Osmanlı bürokratı içki üretimi ve satışından elde edilen gelirleri yüksek oranda vergilemiş ve *hamr resmi* demiş. Bu gelirleri *hamr mukataası* adı altında çoğunlukla güvenlik görevlilerinden birine ihaleye vermiş. Hazine'ye peşin akça, görevliye iyice bir gelir kalemi.. İstanbul meyhaneleri, kendine özgü ritüeli, meze furyası ve servis ustalığında uzmanlaşmış. İçki taassubunun şiddetle sürdüğü veya gizli içki içilen bir toplumda olacak şeyler değil bunlar.

Meyhanedeki çubuktarın getirip yaktığı tütün çubuğu, mezelerin dizilişi, meyhane ustasının akşamcılarının masasına «*derdinize yanın*» diyerek diktığı mumla; eski meyhanelerin özgün bir ritüeli varmış. Eski meyhaneler; çubuktarı, sakisi, aşçısı, ustasıyla, Galata'dakilerin bazıları köçekleriyle uzmanlaşmış kadroların toplandığı yerlermiş adeta. Meyhaneciler, esnaf geleneği içinde faaliyet gösteren, loncaları olan bir gruptu; meyhaneci olmak için çıraklıktan yetişmek lazımdı ve meyhaneler sayılıydı. Yani her meyhane bir gedikti;

bu hükümet yasağından çok her esnaf grubu gibi meyhanecilerin desteklediği bir kuraldı. Adeta bugünkü taksilerdeki plaka tahdidi gibisinden bir âdet ve mekanizma. Meyhanecilik ustadan çırağa geçen bir zenaattı. Bugünkü gibi kolay meyhane açılıp, beceremeyince kapatmak olmazdı. Böyle gedikli meyhanelerin ünlüleri ve her ünlü meyhanenin de kıdemli akşamcıları vardı. Akşamcı birkaç akşam uğramasa, usta nerede diye adam gönderip sordurturdu. Sanıldığının aksine, meyhaneler, sadece Galata-Beyoğlu'nda değil, İstanbul'un her semtine dağılmıştı. Kuşkusuz her köşeye meyhane açılmazdı. Dini yerlere, mezarlık, tekke, türbe, cami civarına bugün de içkili lokanta açılmıyor. Bir başka «memnu'mahal» de yabancı elçiliklerdir. Geçen yüzyılda 1853'de Beyoğlu'nda meyhanecinin biri, herhalde «Ruslar içkiden anlar, hoşgörür» diye düşünmüş olmalı ki, Rusya elçiliğinin karşısına meyhanesini kurmuş. Tabii elçilik itiraz edince meyhane de yıkılmış, oraya verilen meyhane geddiği, yani kadrosu da iptal edilmiş.

Evlîya Çelebi meyhaneciler için «*esnaf-ı melûnan-ı menhusan*» deyimini kullanıyor. Melun, menhus, ama yaptıkları işi iyi bilen adamlardı. Doğu edebiyatında ister mutasavvıf, ister rind şair olsun, meyhane üzerine güzel mısralar dizmeyen pek azdır. Meyhane üzerine söylenen bu mısraların benzerini Batı edebiyatında kolay bulamazsınız. Türk - Arap ve İran şiiri meyhaneye saygı ile karışık bir muhabbet duyar. İranlı *Şeyh Bahaüddin-i Amilî*;

Ez meygede hem besui Hak rahi est
(Meyhaneden Tanrıya yol vardır) der.

Tunuslu *Ebu Nevas*'dan, 18. yüzyılın *Nedim*'ine varınca, sembolik veya realist üslupla meyhane şairin ko-

nusudur. Divanda böyle, dergâhta böyle... Halk hicvinin kahramanı, ayyaşların piri *Bekri Mustafa* fıkralarıyla birlikte her devrin adamı olarak yaşar.

Ya meyhaneye gidemeyen içkiciler ne yapardı acaba? Onlar da *ayaklı meyhane*'den geçinirlerdi, yani kaçak içki satanlardan. Cübbesinin altına doladığı barsağın içindeki kötü rakıyı ağız tarafındaki musluktan maşrapaya doldurarak servis yapan bu ayaklı meyhanelerin müşterisi, sefil süfela takımıydı. Ama herhalde onlar bile yumruk mezesine, yani kuru içkiye pek iltifat etmezlerdi. Bugün bile bir kuytuda kafayı çekenlerin hiç değilse bir salkım üzümle ekmeği meze yaptıkları görülüyor. Eski meyhanelerin civarında hamal bulunmuş; kendinden geçen ayyaşları küfeyle taşımak için. Ama küfelik olmak kural değildi, böyle biri konu komşudan önce meyhanedeki kadeh arkadaşlarına rezil olur, giderek aforoz edilirdi.

İstanbul tarihinde birçok içki yasağı yaşamış, meyhaneler kapanmıştı. Bu yasağı, içki düşmanlığı veya hükümdarın dindarlığından çok; o devrin gazete kapatma gibi bir olayı olarak değerlendirmek gerek. Alkolün getirdiği şenlikle veryansın yönetimi eleştiren akşamcılar, kimsenin hoşuna gitmezdi. II. Abdülhamit devrinde beri de bazı meyhanelerin görevlilerce izletilmesi gelenek olmuştur. Yakın zamanların akşamcıları sivil giyimli meyhane görevlilerini hatırlarlar. Uzun süreli içki yasakları; Kanuni devrinde, dindar padişah I. Ahmet devrinde, en şiddetlisi IV. Murat devrindedir. III. Selim devrinde konulan içki yasağı, malî zorlamalar yüzünden yürümedi. Hazine'nin, meyhaneler kapanıp, içki satışı durunca kesilen vergi gelirine tahammülü kalmamıştı. Zaten böyle zamanda herkes içki imalatına girer, yasak akla hayale gelmez yöntemler yaratırdı. Meşhur söz, her koruğun altında potansiyel bir ayyaş

vardır, der. Bektaşilere maledilen ünlü fıkrayı unutmamak gerekir: İçki yasağı devrinde tekkenin mahzenini basan Sultan Murat, bu şırayı niçin küplerde sakladıklarını sormuş. Baba Erenlerin cevabı kısa: «*Padışahım biz üzümün suyunu sıkar, sirke olsun diye küplerde saklarız; ama artık sirke mi olur, şarap mı, orası Allah'ın bileceği iş...*»

İstanbul meyhanecilerinin zor günleri, haksız rekabete uğradıkları zamanlar oldu. 1850 yılı Ocak ayında, İstanbul meyhanecileri sadrazama başvurdular; ağır vergiler veriyorlardı, bu vergilerin taksite bağlanmasını ve bir bölümünün affını istiyorlardı. Asıl önemlisi şehrin dört bir tarafını, *punçci* denen ve bazılarını yabancı uyrukluların işlettiği dükkânlar sarmıştı. Punçci dediğimiz; bildiğimiz İngiliz *punch*'ını, yani çay ve sıcak şerbeti roomla karıştırıp satan dükkânlardı. Aynı işi şekerlemeciler de yapıyormuş. Meyhaneciler; «*punçci ve şekerlemecilerin içki sattığından, ama kendileri gibi vergi vermediklerinden, hele bazılarının yabancı uyruklu olup adamakıllı yükü tuttuklarından*» şikâyet ediyorlardı. «*On yıldır sayısı bini, evet bini aşan şekerlemeci ve punçci dükkânı açılmış.*» Anlaşılan Tanzimat dönemi başlarında İstanbullular ayaküstü kafa çekmeye alışmışlar; bu punçci ve şekerlemecilere kadınların da uğrayıp uğramadığını Allah bilir. Meyhaneciler haklı olarak bu dükkânların sayılarının sınırlandırılmasını ve içki satmalarının önlenmesini istiyorlardı. İstanbul içkicilikte, sandviç devri diyebileceğimiz yeni bir devre giriyordu adeta. Derken meyhanelere başka rakipler de çıktı. Avrupa usulüne özentî, güya *baloz*'dan sadece ismini alan bildiğimiz pavyon tipi batakhaneler ortaya çıktı. Halkın ağzında bunların adı «*baloz*»a çevrilmiş. 1852'de, Babiâli, burada kumar oynatmayı yasak ediyordu, demek ki, marifeti bol yerlerdi.

Türkiye, henüz dünyanın az içki tüketen ülkelerinden. Türk toplumunun alkolden çürüyen bir toplum olmaması için, meyhane kültürünün yaşaması lâzımdır. Tıkınarak değil, çöplenerek yenen mezelerle, yavaş yavaş içmek, bol sohbetle devrilen kadeh sayısını azaltmak, yani içki adabını koruyabilmek; galiba alkolizme karşı en dirençli ve en etkin yol budur.

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ VE ARDINDAKİ GELENEK

Geçen yüzyıldan bu yana İstanbul, eskiçağ doğu Akdeniz dünyasının nadide parçalarını da topladı. Bir bakıma eski eserleri bunca yağmalanıp da Paris, Londra, Berlin, New York'a yığılan bir imparatorluğun başkentindeki müze; dört bucaktan toplanan geniş bir koleksiyona sahip. Bazılarının sandığı ve tekrarladığı gibi arkeoloji Türkiye'de 40 - 50 yıllık bir bilim dalı değil; geleneği var... Mezopotamya'yı, Suriye ve Lübnan'ı kazanan arkeologlarımız Osman Hamdi Bey'ler, Aziz (Ogan)'ler Osmanlı kafa kâğıdı taşıyorlardı. İstanbul Arkeoloji Müzesi, yani eski adıyla «Asar-ı Atika Müze-i Hümayunu» Sayda'dan, Filistin'den, Yunanistan'dan nadide parçalarla donanmış. Binanın karşısında yer alan ve senelerdir hep kapalı duran *Eski Şark Eserleri Müzesi* önemli bir kısmı Mezopotamya kazılarından edinilen dünyanın en zengin çivi yazısı tablet koleksiyonlarından birine sahip.. Bu zenginliği bir araya getiren; gün ışığına çıkarıp değerlendiren ve tanıtan uzmanlarımız geçen yüzyılın aydınları... Hem ülkenin içindeki yobazlığa, hem ülke dışından uzanan yağmacılığa direnen; Louvre'a, British Museum'a ve Berlin'e taşınan zenginlikleri yürekleri kan ağlayarak engellemeye çalışan aydınlar. İstanbul arkeoloji müzeleri; araştırmanın, eski eser kaçakçılığını engelleme ve yaşadığı toprağın derin

tarihini öğrenme çabalarının, kısacası başkaldıran bir aydın grubunun yüzyıllık anıtıdır aslında.

Türkiye bugün en zengin eski eser koleksiyonlarına ve rezervlerine sahip ülkelerin içinde sayılıyor; bu üstelik anlamsızca söylenen bir sözün tekrarı değil, gerçek... Ülkemiz birkaç bin yıldır uygarlıkların en zengin merkezlerinden biri olmuş. Osmanlı İmparatorluğu ise Suriye-Filistin, Mısır gibi oldukça zengin bölgeleri de kapsıyordu. İmparatorluğun, diğer zenginlikleri kadar tarihi eserleri de iştah çekmiştir. Bu durumda eski eserler yeterince korunabiliyor ve değerleri anlaşılabilir miydi, diye sorabiliriz. Birinci soruyu evet diye cevaplamak zor, ama ikincisine hayır demek de yanlış. Batı Avrupa 18-19. yüzyıllarda kendini, kültür tarihinin her türlü malzemesini değerlendirecek, sahiplenecek, uygarlığın bekçisi bir dünya olarak nitelerdi. Aslında Avrupa kültür çevresi, eski eserin değer kazanacağı bir bilgi birikiminin bulunduğu dünyaydı. Avrupa'nın bu ilgi ve bilgisi sadece kendi hristiyan kültür kalıplarıyla sınırlı değildi. Devletlerin ve varlıklı sınıfların bütçelerinde; eski eseri koruyacak, gün yüzüne çıkaracak cömert miktarlar görülüyordu. Eski eserlerin tanınması, eğitim kadar önemli görülmekteydi ve sadece belirli bir zümrenin uğraşısı olmaktan çıkarılmak istenmekteydi. 18. yüzyılın aydınlanmacı düşünürleri, hükümdar ve soyluların koleksiyonlarını herkesin görebilmesini istiyordu. *Diderot*'nun ansiklopedisindeki «müze» maddesi; imtiyazlı sınıfın kapalı koleksiyonlarının müzelerde herkese açılması gerektiğinden, söz eder. 1789 devriminden sonra yapılan işlerden biri *Louvre*'un halka açık bir müze haline getirilmesidir.

19. yüzyılda Osmanlı toplumu ve aydınları ise eski eserlerden anlamayan bir toplum olarak nitelendirilir. Bu yaygın, fakat doğruluğu şüpheli kaniya göre; bütün

eski dünyanın kalıntıları, göz alıcı başlıca eserler *taş parçası* olarak görülürmüş. Bu iddia daha çok; eski eserleri mavi gök kubbenin ve Akdeniz güneşinin altından kaldırıp Londra - Paris ve Berlin'in soğuk müzelerine yığmak isteyenlerin tekrarladığı bir sözdür. Ama bizim aramızda da pek yaygın bir inançtır. Oysa bütün dünyada halkın geniş kesimi; eski eserleri, hele gündelik yaşamına ve kullanımına yabancı kalıntıları, pek öyle bağrına basmaz. Çin seddi asırlardır, ev yapmak isteyen civardaki köylülerin yağmasına uğramıştır. Mısır piramitleri mezar hırsızlarının elinden çok çekmiştir. Daha birkaç yıl önce, Paris'teki «Place des Vosges» yapsatçı müteahhitlerin elinden zor kurtarıldı. Eski esere saygı, refah ve eğitimle gelişir, son çağın bir olayıdır bu. Her memlekette eski eseri değerlendiren ve bunun için didinenler aslında kitap meraklıları örneğinde olduğu gibi, dar bir zümredir. Osmanlı toplumunda da böyleleri her yerde olduğu gibi vardı ve aydın zümre içinde de eski eserden anlayanlar, saygı gösterenlere rastlanmaktaydı.

Yıllar önce Aydın vilayeti salnamelerini (yıllık) gözden geçirirken; Efes ve Bergama'nın nasıl gezilmesi gerektiğinin sahife sahife anlatıldığını görmüştüm. Bu mükemmel arkeolojik gezi rehberini hazırlayan ve hazırlatan Osmanlı bürokratlarının, Efes ve Bergama'ya taş yığını diye bakmadığı açıktı. Daha garibi, vilayet yılığında bu kadar iyi tanıtılan Bergama'nın meşhur anıtı - *Bergama sunağı* - Almanlara taş yığını diye, gönül rahatlığıyla nasıl bırakılabilirdi ki? Olayın değişik boyutlarını sonradan öğrendim. Bergama sunağını zorla kaldırmaya gelen Alman grubuna, vali paşa zabtiyeyi göndererek engel olmuş. Neden sonra Almanlar saraydan bir ferman alarak eseri nakletmişlerdi. Bu nakil işi; ünlü sunağı kendi kurduğu Asar-ı Atika müzesine yer-

leştirmek için çabalayan Osman Hamdi Bey'in ömrünün yarısını götürmüş, bir kalp krizi geçirmiş derler. Kayzere olan bunca borcun, yapılmakta olan demiryollarının bunda etkisi vardı. Kuşkusuz böyle olaylara rastlanıyordu. Büyük devletlerin hükümdar ailelerinden Türkiye'yi gezen prenslerden, o sırada ilişkilerin iyi olduğu bir devletin İstanbul'daki sefirlerinden; gördüğüne imrenenlere, politika gereği bazı şeyler hediye ediliyordu. Ama bilinçsizce değil, ciğerden koparır gibi, 1845 yılı Temmuz ayında Rus grandüklerinden Konstantin, Türkiye'ye gelmiş; İstanbul ve Çanakkale'yi gezmişti. Burada Pirkâr denen köyde, bir camideki eski bir kitabeyi beğendi. Yunanca kitabe musalla taşı olarak kullanılıyordu. Taş kendisine yazışmalardan sonra hediye edildi.* Gene III. Selim devrinde, İngiltere elçisi Nuruosmaniye avlusunda böyle bir lahit kapağı beğenmişmiş. Ancak bu hediyenin kendisine verilmesi dedikodu ve hoşnutsuzluk yaratacağından; önce saraya getirilip, kendisine oradan gizlice verilmiş.**

Yukarıdaki örnekleri yaygınlaştırmak, bununla beraber pek doğru değil. Tersine olaylar da çoktur. Yunan savaşı sırasında; Dömeke meydan muharebesinin galip komutanı Gazi Ethem Paşa, Yunanistan'dan önemli eserler getirmiş, müzeye konmuştu. Onlarca yıldan beri restorasyonu bitmeyen eski Şark Eserleri Müzesi dünyanın en zengin çivi yazısı arşivine sahiptir. Osmanlı eski eserler idaresinin düzenleyip yürüttüğü kazılarda elde edilen zengin koleksiyonlar bu müzeleri doldurur. Eski eser düşkünlüğü, sanıldığı gibi *Osman Hamdi Bey* ile başlamış değildir. O aslında bir geleneğin yetiştirdiği büyük bir müzecimizdi.

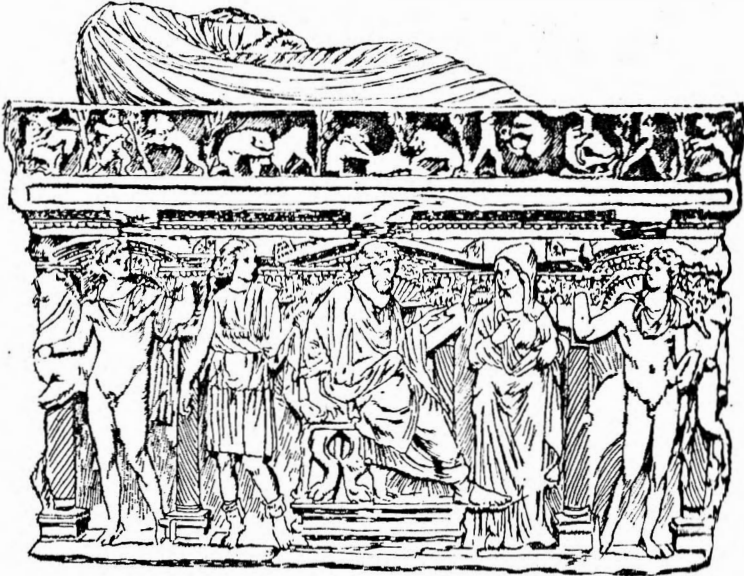
* Başb. Arşivi, İrade - har. 1478 no.lu belge.

** Turgut Işıksal «Eski eserlerimizin yağmasına ait örnekler» Belgelerle Türk Tarihi, sayı 4, sh. 27 - 31.

İstanbul'un her köşesi gibi Arkeoloji müzesini de bizlere yetkiyle tanıtan Semavi Eyice'nin, müzecilik tarihimizi anlatan satırlarından şu ifade çıkıyor; «Bizde ilk müzenin Topkapı Sarayı girişinde ilk avluda, Aya İrini kilisesinde, Tophane müşiri *Fethi Ahmet Paşa* tarafından 1847 - 48 yıllarında kurulduğu bilinir. Burada avluda bazı eski eserler teşhire konmuş. 1869' da da Tanzimat devrinin aydın şadrazamı *Âli Paşa*'nın ilk müze-i hümayunu aynı yerde kurdurduğu; tiyatrocu paşamız *Ahmet Vefik Paşa*'nın maarif nazırlığı sırasında 1872'de Alman arkeolog Dr. *Dethier*'yi buraya müdür tayin edip her biri ilmî birer klâsik olan, katalogları hazırlattırdığı bilinir. Gene 1880'li yıllarda Asar-ı Atika müzesi Çinili Köşk'e taşıtılıp *Subhi Paşa* 36 maddelik ilk asar-ı atika nizamnamesini hazırlatmış. Buna göre; herhangi bir yerde bulunan altın, sikke veya eser; devlet, müze ve arazi sahibi arasında üçe bölünecektir.» Ancak bu kuralın nizamnameden çok önce uygulandığını ilâve edelim.

Aslında daha Tanzimat dönemi başlarında eski eserlerin tespiti ve müzecilik konusunda küçümsenmeyecek bir faaliyet başlamıştı. Ama bu faaliyet parasızlık ve örgütsüzlük yüzünden gelişemedi. Daha 1840'larda bütün vilayetlerdeki yöneticilere; bölgelerindeki eski eserleri arayıp belirlemeleri ve değerlilerini İstanbul'a göndermeleri veya mahallinde müze kurmaları bildirilmişti. (Bu dönemde müzenin adı, müzehane diye geçiyor) O yıllarda uzak yakın sancaklarda bu gibi araştırmaların başladığı anlaşıyor. Örneğin; Aralık 1847'de Kudüs mutasarrıfı; *Gazze* sancağında *Askalan* denilen yerde, araştırmaları sonucu bir sfenks kabartması buldurduğunu yazıyordu. Uzmanlara incelettiği bu somaki mermer eser, üç bin altı yüz senelik olmalıymış. Kabartmanın tasviri hazırlattırılmış ve raporla birlikte Babı-

âli'ye gönderilmiştir. Bir yıl içinde bu eserin İstanbul'a getirtildiği de izleyen yazışmalardan anlaşılıyor. Ekim 1847'de, Adana Mal Müdürü Ahmet Ata Bey topladığı sikke, seramik gibi antik parçaların bir envanterini İstanbul'a göndermişti. Ahmet Ata Bey «mehasin-i asar-ı asriyye-yi cenab-ı mülükûneye ilaveten, saye-yi şevket-vaye-yi hazret-i mülükânede tahsis olunmuş olan» yani kısacası devrin güzel eserleri arasında, padişah tarafından kurulan müzeye konmak üzere takdim ediyor bu buluntuları...*** Ama galiba, iyi niyet, beğeni yeterli değil, para ve olanak olmayınca bugün olduğu gibi dün de arkeolojik zenginliklerimiz yağmacı ve kaçakçıların elinden kurtulamıyordu.

*** Başb. Arş. İrade - Dah. Nr. 8060 ve 8207 nolu belgeler.

Osmanlı arkeolojisi ve müzeciliği Osman Hamdi Bey'le uluslararası saygınlığa ulaştı. O 1881'de müzenin başına geçti. 1882'de kaçakçılığı önleyen sert hükümlerle donatılmış «asar-ı atika nizamnamesi»ni çıkarttırdı. Bugünkü Eski Şark Eserleri müzesinin olduğu yerde ilk Güzel Sanatlar Okulunu da o kurdu. Sayda kazılarında, ünlü krallar mezarını buldu ve müze dünyaca ünlü lâhidlerle bezendi. Aynı yıl bu kazının raporuyla Osmanlı arkeolojisi beynelmilel literatürde yerini aldı. Haziran 1891'de de bugünkü Arkeoloji müzesi açıldı. Mimar *Vallaur*y binayı, müzedeki ünlü «ağlayan kadınlar lahdi»nin motiflerini ve üslûbunu izleyen bir projeye göre yapmıştı.

Osman Hamdi Beyden sonra müzenin müdürü olan *Halil Edhem Bey* ünlü bir nümizmattı (sikke ilmi). Hazırladığı kataloglar ve yetiştirdiği uzmanlarla bu bilimi ülkemize getirdi. Arkeoloji müzesi bugün Gülhane parkının üstünde, esas olarak Topkapı Sarayının bahçesi içinde, İstanbul'un güzel bakımlıca bir köşesi olarak yaşıyor. Müzecilerin gayretiyle ülkenin zengin müzelelerinden biri ise de, kütüphanesi ihmal edilmiştir ve sorunlarına karşı ilgisizlik de sürüyor. Uygar bir ülkede böyle bir merkezi yaşatıp geliştirmek için onlarca fon ve dernek kurulurdu. Bizde tarih ve sanatsevgisi de henüz sohbet konusu olmaktan öteye pek geçemedi.

HALIÇ'DE YIKILAN TARİH

Haliç'in gün yüzü görmeyen mahallelerine yeşil alanlar açmak ve Haliç'in sadece etrafını değil, kendini de temizlemek hiç kimsenin itiraz edemeyeceği, günü çoktan gelip geçmekte olan bir girişim. Ama Haliç'le birlikte etrafındaki tarihin de düşüncesizce temizlenmesi, gereği ve nedeni anlaşılamayacak bir tutum; tam bir şark bilinçsizliği. Bu şehirde 1950'lerden beri her açılan yol, her kurulan köprü; yığınla güzelliği, tarihi eseri de birlikte sürükleyip götüren bir «imar âfeti» olmuştur. 1970'lerde Viyana metrosu yapılırken Viyanalıların ve kent yöneticilerinin her gün kentin altında çıkacak küçük bir buluntuyu, tünel kazısından zarar görmesi muhtemel tarihi kalıntıyı nasıl kolladığını, tartışmaların günlerce sürdüğünü, planların değiştirildiğini hatırlamamak elden gelmiyor. Yakın gelecekte İstanbul'a da metro yapılacak; o zaman hoyrat bir zihniyetin yeraltındaki zenginlikleri ezip geçeceğini, yerüstündeki şaaserlerin temellerini kaygı duymadan sarsıp yıkıma terkedeceğini görmek için falcı olmaya gerek yok.

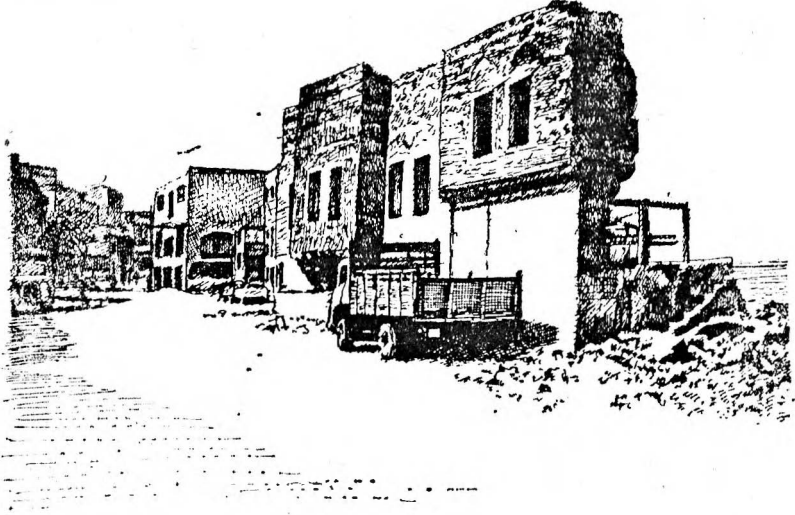
Bugün Eğrikapı'dan Haliç'e doğru sur boyunu izleyerek inmek isterseniz, her adımda bu hoyratlıkla karşılaşacaksınız. Rahatsız olmak için ne geçmişe karşı sağlıklı bir özlem duymaya, ne de derin bir tarih bilgisine sahip olmaya gerek var; beş on yıl önce aynı yerde bir gezinti yapmış olmak, biraz göz zevkine sahip olmak

yetişir. Her Mayıs ayında; İstanbul'un Fethi'nden, Eyub Ensarî'den, menkıbelerden, hadislerden söz edenler; bütün bu gürültünün ardından soğukkanlı bir merakla bu tarihin geçtiği alana bakmayı pek akıl etmezler. Niyetleri de yok. İstanbul fethi'nin tarihi kalıntılarının yoğunlaştığı bu bölge sadece terkedilmişliğin değil, yıkıcılığın alanı olmuştur. *Abdullah El Hudrî*'nin türbesi, *İvaz Efendi Türbesi*, *Anemas Zindanı* denen kulenin az ötesinde *Emir Buharî*; kısacası Bizans tarihiyle Osmanlı'nın 15. yüzyılı, onunla İslam tarihinin 8. yüzyılı; hepsi bu alanın eserleriyle, havasıyla içiçe geçmiştir. *Vlaherna Sarayının* (İstanbul ağzında Tekfur Sarayı) bu son devir Bizans mimarisinin orijinal örneği saray kalıntısının önündeki boşluk, başka yer yokmuş gibi çirkin beton destekler ve şantiye binalarla dolduruluyor. Üstelik bu betonlaşma İvaz Efendi türbesinin üstüne üstüne yapılmış.

Fransa'nın İstanbul tarihi uzmanlarından *Michel Balivet*'nin dediği gibi; «*Haliç'te Ayvansaray'dan başlayıp Eğrikapı'ya ve Tekfur Sarayı'na doğru tırmanılırsa, şehrin tarihinin en görkemli alanlarından biriyle karşılaşılır. Bu semt aynı zamanda 8. yüzyıldaki İslam kuşatması ve 1453'teki fethin tarihi açısından da birinci derecede bir öneme sahiptir.*» Sözü edilen bu tarihi, beton blok ve şantiyelerle örtmek çabasında olduğumuz görü-lüyor.

Bir başka yıkımı görmek için Fener semtine geçelim. Ayvansaray'dan Unkapanı'na doğru Balat'ı geçelim, Abdüleziz Paşa caddesi boyunca sol tarafta eski Fenerli beylerden kalan birkaç taş konak yavrusu yer alır. Ayakapı'ya yakın bir yerde, bu evlerin en güzel örneklerinden birinin buldozerin hışmına uğradığını görürüz. Bazı kitaplarda bu evlerden Bizans Evleri diye söz edi-

lir, ama gerçekte 16 - 18. yüzyıl sivil mimarisinin örnekleridir bunlar. Fotoğrafta görülen yıkıntının cephesi de şu sıralar yerle bir olmuştur herhalde. Üstelik üç ay önce; bu bina ne olacak, diye soranlara «*Vallahi mühürlendi, birşey olmaz*» deniyordu. Bu civarda bulunan ve Venedik'in İstanbul'daki ilk elçiliği olan bina çoktan yıkıldı bile.

Cibali'ye doğru bir yürüyüş yapalım. Şehirde Bizans kalıntısı en eski hamamın üzerini, müteahhit'in biri betonla örtüyor; çoktan işini bitirmiş olmalı.

Sahiplenen, ilgilenen, sesini çıkaran yok. Haliç'in tarihi yetkililerin emrine ve buldozerin işlemesine terkedilmiş. Ama Türkiye'de gelecek kuşaklar da bizim kuşak kadar hoyrat, ilgisiz ve sessiz kalacak mı? Onlar çoktan fotoğrafları çekilmiş, kitaplara geçmiş, hakkında monografiler yazılmış bu eserlerin ve bu tarihi çevrenin böylesine tahrip edilmiş olmasını affedecekler mi?

Hiç sanmıyoruz. Daha bilinçli ve bilgili, gelecek kuşağın bizleri anması (!) bazı gazete haberleri ve eleştirilerin uslûbu ve içeriğiyle karşılaştırılamayacak kadar sunurlu ve haklı olacak.

Siyaset 85, sayı 94, sh. 10, 20 Ekim 1985

BAŞKA İSTANBUL YOK

1950'li yılların İstanbul'unu tanıyanlar bilir; şehrin zor hayatından, geçim sıkıntısından bunalan İstanbullular; çarşıda, pazarda, vapurda, tramvayda şaşkınca gezinirken sağa sola çarpan veya birinin ayağına basan Anadolu gurbetçileri: «Hop yavaş ol, yürümeyi öğren, bundan başka İstanbul yok» diye azarlarlardı. «Başka İstanbul yok» sözü; sadece hıncını aciz birinden çıkarmak ve İstanbullulukla övünmek, çok çok şehre dışardan gelene dış bilemekten ötede, bir bilince dayanmıyordu. *Cevat Fehmi Başkut* «Göç» oyununda kent halkının nitelik değiştirip, Anadolu lulaşmasını acı acı eleştirirken, onu haklı bulanlar çoktu. Gerçekten de bir büyük kentin özgün geleneklerini, kültürünü, tarihi mirasını en iyi o kentin yerlilerinin koruyup değerlendirmeleri gerekir; ama sorun burada başlıyor. Geçen zaman gösterdi ki, İstanbullu «bundan başka İstanbul yok» sözünün aslında ne olduğunu kendisi pek bilmiyordu, bugün de bilmiyor. Galiba Anadolu'dan gelen gurbetçiden önce, 1950'lerin İstanbullularına bu hatırlatmayı, yahut ihtar yapmak gerekiyordu. Örneğin evlerini yap-satçıya veren İstanbullular yıkılan ahşap yapı yerine, şekl-i şema'îli daha güzel, çirkin renklerle bezenmemiş bir bina çıkılmasını müteahhiden isteyebilirdi, istemediler. İnsanlar ilelebed ahşap evlerde yaşayamazlardı, şehir betonlaşmak zorundaydı; bunun için gerekli tedbiri al-

mak, daha güzel ve planlı bir biçimde betona doğru değişimi sağlamak, ne yöneticilerin, ne mimarların, ne imar yetkililerinin sorunu olmadı. Otuz yıldır, «güzel İstanbul» sözü; gün geçtikçe çirkinleştirilen İstanbul'u adeta alaya alan anlamsız bir tekerlemedir. «Biz eski İstanbulluyuz» diyenler, İstanbul'un nereye gittiğinden haberdar bile değildiler.

İstanbul güzeldir, bunu herkes biliyor. Doğanın ve tarihin yarattığı bu güngörmüş dünya başkenti; bir türlü yer beğenemeyip, kona göçe şehrin her tarafını tırmık gibi tarayarak çirkin binalarla donatan sanayi kuruluşları, şirket idarehaneleri ve ticarethanelere; New York, Londra atmosferine göre tasarımı yapılan «gök-delen turistik hoteller» zincirine rağmen hep güzel kalacaktır. İstanbul'un dünya güzeli şehir olduğu bizim hüsn-ü kuruntumuz değildir. Akılcıca bir yer seçimiyle, güzel bir doğa parçası üzerine kurulmuş, yüzyıllar boyu iki soylu imparatorluğun dahî mimar ve sanatçıları tarafından süslenmiştir. Geçmişte İstanbullular doğayı, iyi yaşamayı, iyi yemeyi severlerdi. Mimarisinde de doğa sevgisi ve doğanın korunması endişesi daima ön planda gelmiştir.

Roma; sokakları, binaları, renkleri, anıtları ve doğasıyla insanı ilk bakışta çarpan güzel Avrupa başkentidir. Bir zamanlar bütün dünyaya egemen olan Roma' da; *Napolyon*'un ve *Baron Hausmann*'ın elinden geçen Paris'deki veya Londra, St. Petersburg ve Moskova'daki abartılı görkem yoktur. Roma bin yılların getirdiği mütevazı bir ihtişama sahiptir. Orada eski ve çok eskiyle, yeni olan herşey birlikte ve Akdeniz'in doğasıyla uyum içindedir. *Foro Romano*'daki zafer takları, Rönesansdan kalan anıtlar, tiyatro dekoru gibi merdivenler ve *Palatina* tepesindeki çamlar her devrin, her ulusun seyyahlarını büyüleyen bir kompozisyon oluşturur. O güzelli-

ğın verdiği sarhoşluk içinde bile daha güzel bir şehir olduğu insanın zihnini tırmalar ve bulmacanın cevabı bulunur; İstanbul... Güzel Roma'nın coğrafyası İstanbul'la karşılaştırılmaz; İstanbul silüetiyle bile ona üstündür.

Romalılar IV. yüzyılda seçtikleri doğa danteli üzerine, bir yeni Roma kurdular. Doğanın dantelli üzerindeki bu iki imparatorluğun başkenti ikibin yıla yakın bir süre geometrinin ustaca kullanıldığı anıtlarla, meydanlarla, evlerle bezendi. İstanbul bu özgün profilliyle ve fizik dokusuyla asrımızın başında *Corbusier*'yi hayran bırakıp, ilham vermiştir. İstanbul'a ister havadan, ister denizden bakın, ister sokaklarında yürüyün; her an her yerde büyülenirsiniz. 19. yüzyıl boyu bütün düzensizliğine rağmen, dünya metropollerı arasında İstanbul kadar ilgi duyulanı ve araştırılanı azdır. İstanbullu ise kentinin tarihini araştırmaya pek girişmedi, hatta o görkemli tarihin ilk ondört yüzyılından çekindi. İstanbullular şehirlerinin tarihini araştıran bir büyük enstitü kurmadılar; vazgeçtik, İstanbul üzerine yetmiş-iki dilde yazılanları toplayan bir İstanbul kütüphanesi bile henüz ortada yok.

Başka İstanbul olmadığını söyleyenler; bu şehre otuz yıldır önce işgüzar bürokratların, sonra da güzellikten nasibini alamamış hırslı kişiler ve kuruluşların diktiği çirkin binalara ses çıkarmadılar. Betonarme vandalizmi eski eserleri tahrip etti veya örttü, park yerleri bırakmadı, yeşillikleri yuttu. Lüks apartman dairelerinde oturanlar bile sokakları çamur deryasına, önlerindeki körfez kanalizasyona dönüştükçe, sadece «belediyenin bakmadığından» yakındılar. Belediyeden önce mahalleli ve şehirli olarak kendilerinin yapması gereken şeyler olduğunu düşünmediler, hâlâ da düşünülüyor. *Başka İstanbul yok*; bu söz İstanbulluyu dehşete düşü-

ren, derhal harekete geçiren bir slogan olmalıydı aslında.

İstanbullu binlerce yıllık mirası, coğrafyanın ve tarihî mimarının ördüğü dokuyu korumaya en çok özen göstermesi gereken kişidir. Bu şehrin hiçbir yerine hiçbir yapı, kamunun onayı alınmaksızın kondurulmamalıdır. Her köşeye konan taş, her açılan yol halkın tartışmasına, protesto veya onayına konu olduğu gün; bu şehre lâayık hemşehriler ve İstanbul'un bulunduğu ülkeye sahip yurttaşlar olacağız demektir.

Metinlerde isimleri zikredilen yazarların ilgili eserlerri :

Münir AKTEPE : «Kâğıthane'ye dair bazı bilgiler» *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı* T. T. Kur. Ankara 1975, s. 335 - 63

«İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler» *Tarih Dergisi* İ.Ü. Ed. Fak. 1979, s. 349-72

Meral ALPAY - Safiye ÖZKAN : *İstanbul Kütüphaneleri*, Ünal Matb. İstanbul 1982

CEVDET Paşa : *Tarih-i Cevdet* cild 6, sene 1286

Hamit DERELİ : *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler* AÜ. DTCF, 1951

Semavi EYİCE : «Arkeoloji Müzeleri» *İstanbul Ansiklopedisi*, cild 2, s. 1025 vd.

Markus KÖHBACH : «Ein Diplomatischer Rangstreit in Istanbul» *Mitteilungen des Öst. Sta. Arch.* 36/1983

Bernard LEWIS : «The Impact of the French Revolution on Turkey» *Cahiers d'Histoire Mondiale*, vol I, 1/1953, s. 105 - 25

Kevork PAMUKCUYAN : «Sahhak Abro» *İstanbul Ansiklopedisi* cild I, s. 175

«Avedik» *aynı kaynak* cild 3, s. 1346 - 48

İSTANBUL'DA YERLEŞME DÜZENİNİN EVRİMİ ÜZERİNE

İstanbul ikibin yıl boyu Akdeniz ve Ortadoğu dünyasının birçok kentleri gibiydi. Orda da yöneticiler vardı, yiyecek ve giyecek satılıyordu; halkın günlük yiyecek ve yakacak ihtiyacı kentin dışından karşılanıyordu. Güvenliği sağlayan organlar vardı, okullar vardı, ibadet yerleri vardı. Akdeniz dünyasının bütün şehirleri gibi İstanbul'da da her zaman muhtelif dil ve dinden gruplar yaşamıştır. Fakat İstanbul'un coğrafi konumu ilginç, doğası güzel ve gelişime elverişliydi. İstanbul bütün ortaçağlar boyu en büyük ve kalabalık nüfuslu metropoldü. Onun yönetimi, savunması değişik ve büyük boyutlarda tedbirleri ve örgütlenmeyi gerektiriyordu. Beslenmesi bir sorundu. Özel bir örgütlenme ve yöntemle, Karadeniz ve Balkanların bir bölümü yiyecek ve yakacak temininden sorumluydu. İstanbul dini merkezleri, kütüphaneleri, ayrı dindeki cemaatlerin oturduğu mahalleleri; İtalya'dan, Hansa'dan, Doğudan gelen tüccarların, kervanların, gemilerin konakladığı hanları, lıman ve antrepoları, sayısı yüzleri bulan zenaatların dağıldığı çarşıları ile başka bir ihtişamı ve hareketli hayatı yaşıyordu. Bu ihtişam, bu renk zenginliğine ve yüz yıllar süren «caput mundi» rolüne rağmen; İstanbul ta 18. yüzyıl ortalarına kadar, eski Akdeniz dünyasında görülen geleneksel şehir yapısını, faaliyetlerin mekân-

daki düzenlenme biçimini, geleneksel kent dokusunu anahatlarıyla barındırmıştır.

İstanbul'un kent dokusunun ve kentsel alanın kullanım biçiminin Hellenistik dönemden 18. yüzyıla kadar belirli kurumlaşmalar ve faaliyet kalıpları etrafında biçimlendiği görülmektedir. 19. yüzyılda ise İstanbul, doğu Akdeniz'in bütün büyük şehirleri; yani İskenderiye, Selanik, Beyrut, İzmir gibi dış dünyaya yeniden ayak uydurmakta ve yapısal bir değişim geçirmekteydi.

Antik Çağlardan 18. Yüzyıla Kadar İstanbul'un Mekânsal Yapısının Temel Özellikleri

İstanbul'un tarihi topografyası, ekonomik ve sosyal faaliyet alanlarının semtlere göre dağılımı, yakın zamanlarda bazı araştırmalara konu olmuştur. Ancak şehrin yapısal özellikleri ve tarihi evrimindeki karakteristik öğeler, araştırmaların ya çok betimleyici ya da «doğu - batı kenti» gibi anlamsız ayrımları izlemesinden dolayı yeterli bir çerçeve içinde ortaya konmamıştır.¹ Genellikle bu yazarlar İstanbul'u bir metropol olarak ele alırken; ya Mayer gibi «bir doğu kenti olmakla birlikte, batı kentinin izlerini de taşıyan kendine özgün bir yapı» olarak açıklamışlar, ya da kenti imaret ve cami gibi merkezler etrafında biçimlenen bir İslam kenti olarak incelemişlerdir.

Karadeniz ve Ege arasındaki trafiğin kenetlendiği bir nokta olan prehellenistik Bizans; o çağların önemli bir balıkçılık merkezi ve ticari antreposuydu. Kentin Haliç ve bugünkü Eminönü'ne rastlayan liman meydana bu faaliyete göre örgütlenmiş bir merkezdi. Bu merkez; ticaret, ulaşım, depolama kadar yönetsel ve askeri (koruyucu) fonksiyonların da yoğunlaştığı bir alandı. *Byzantion*'un, bu merkez bölgesi bugünkü Sarayburnu

ile Unkapanı arasında idi. Sarayburnu kentin Akropol'ünün bulunduğu yerdı. Bu Akropol'de tapınak da bulunuyordu.

Konut bölgesi ise liman ve pazarın hemen arkasından başlıyordu. Burada ilk sırada balıkçılar ve aşağı gelir grubundan halk yaşamaktaydı. Yüksek tabaka ve tüccarlar Akropolün yanbaşında ve eteklerinde oturuyorlardı. Gene Agora ve diğer resmi binalar da Akropol'ün ve zengin tabaka konutlarının bulunduğu bölgede idi.

Büyük olasılıkla Traklarla yapılan hayvan ticareti için konut bölgesi dışında özel bir hayvan pazarı vardı ve kentin doğusunda Marmara kıyısında yeralıyordu. Bu dönemde bugünkü Galata'nın ve Boğaz'ın bazı yerlerinde çok küçük yerleşme noktaları bulunabilir.²

Geleneksel antik kentlerin yapısı ve yerleşme düzeniyle tamamen uyum halindeki bu yerleşme, sonraki Roma devrinde de temel bir değişikliğe uğramayacaktır.

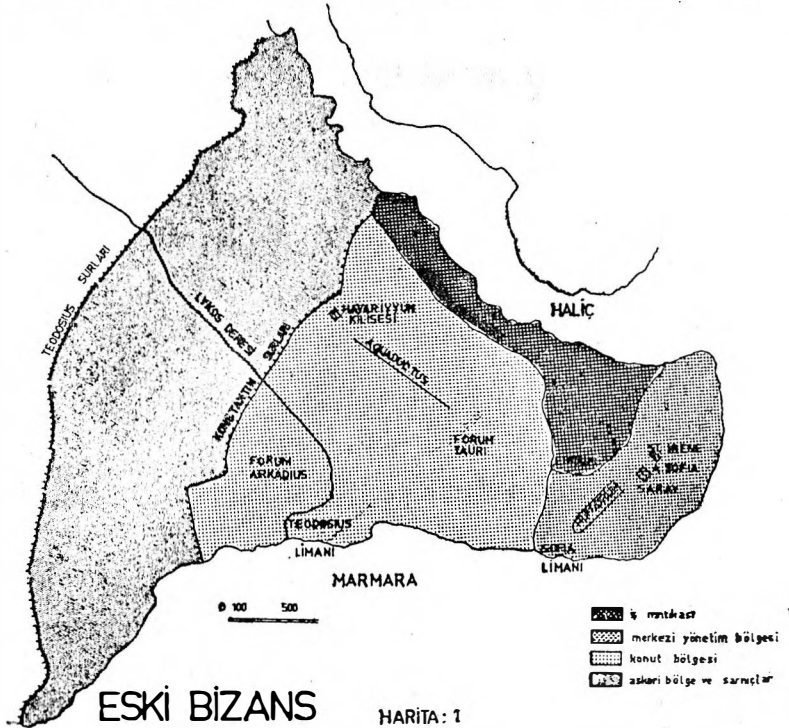
IV. yüzyılın ortalarında İmparator Konstantin kenti adeta yeniden yarattığında, kent artan nüfusuyla orantılı olarak, gerek iş ve idare bölgesinde gerekse konut alanında batı yönüne doğru genişledi. Yani iş ve konut alanlarında niteliksel olmaktan çok niceliksel bir değişim göze çarpmaktaydı. Çeşitli fonksiyonların görüldüğü bölgelerde niceliksel bir genişleme meydana geldi. Fakat mekândaki hiyerarşi aynı kaldı.

Kentin, bugün Sarayburnu ve Sultanahmet meydanı olarak bilinen noktaları arasında, İmparatorluk Sarayı (Hipodromun güneybatısı) büyük yönetsel bürolar, Senato ve Septimus Severus zamanında başlatılıp Konstantin'in bitirdiği Hipodrom yer alıyor. (A bölgesi, harita 1) Hipodrom Bizans'ta sadece bir eğlence sirki değildi. Mahkemeler, bazı bürolar burdaydı. Ceza-

lar burada infaz ediliyor, genel siyasi tartışmalar burada yapılıyordu.

Konstantin'in izleyicilerinden I. Theodosius zamanında kentin mekân organizasyonu aynı kaldı. Yalnız konut bölgesi ve batı yakasındaki askeri kışlalar daha da batıya doğru yayıldılar. Bunun nedeni (surların batıya kayması) nüfus artışı değil, askeri bölge ve su sarıncılarının muhafaza altına alınmasıydı. Gene liman bölgesi de Halic'in içine doğru yayıldı.³

Kentin yönetim merkezlerinden sonra, pazar ve çarşılar ve bu tür faaliyetlerin yoğunlaştığı liman geliyor. (harita 1, B bölgesi). Gene yönetim bölgesinden ken-

tin içerilerine uzanan yol da (Osmanlı devrinde Divan-yolu denir) bu dönemde bütün görkemiyle ortaya çıkmıştır. Buna *forum* diyorlardı. Liman ve civarındaki faaliyet noktaları da artan nüfusa uygun olarak 4. asır sonunda artık genişlemekteydi. Kentin Marmara kıyısına rastlayan *Bukoleon*, *Julian*, *Konstakalion*, *Eluetherios*, *Neroin* gibi küçük limanlar, faaliyet yoğunluğu bakımından önem göstermezler ve Osmanlı devrinde de bunlar Bizans'ta olduğu gibi imparatorluk ofislerine ve muhafız kıtalarına ait ikincil önemdeki iskele ve kayık-hanelerdi. Örneğin *Bukaleon* İmparator Justinianus'un sarayının yanında idi.

Konut alanı, merkezi kontrol (yönetim) ve iş mın-tıkasından sonra şehrin çeperlerine doğru yayılıyordu. (har. 1, alan C) Bilindiği kadariyle, her mahalle bir ünite olarak bir kilisenin etrafında biçimlenmişti. Tıpkı Osmanlı Devrinde olduğu gibi Bizans döneminde de ibadet yerleri her cemaatin (community) etrafında yerleştiği merkezlerdi.

Şehrin güneybatı yöresi, yani bugünkü Langa ve Davutpaşa; Bizans döneminde de Osmanlı devrinde olduğu gibi kışlaların ve askeri birliklerin yerleştirildiği bölge idi. Bu yerleşme kent dışına da taşmıştı.⁴

Bizans döneminde Galata (Pera), temelde Akdeniz İtalyan şehirlerinin levantdaki koloniyal faaliyetlerinin yoğunluğuna bağlı olarak gelişti. Başlangıçta İtalyanlar bugünkü Sirkeci ve Unkapanı liman tesislerinin hemen arkasındaki dar sokaklarda yaşıyordu.⁵ Sonraları Galata'ya taşındılar. 1081'de egemenlikleri öyle arttı ki, Bizanslıların hışmına ve saldırısına uğradılar. Venedik 1204 Haçlı seferlerini Konstantinopolis'e yönelterek bunun intikamını aldı.

Fetihden sonra İstanbul yeniden bir «caput mundi» durumuna gelmektedir. Yeniden Balkanlar ve küçük

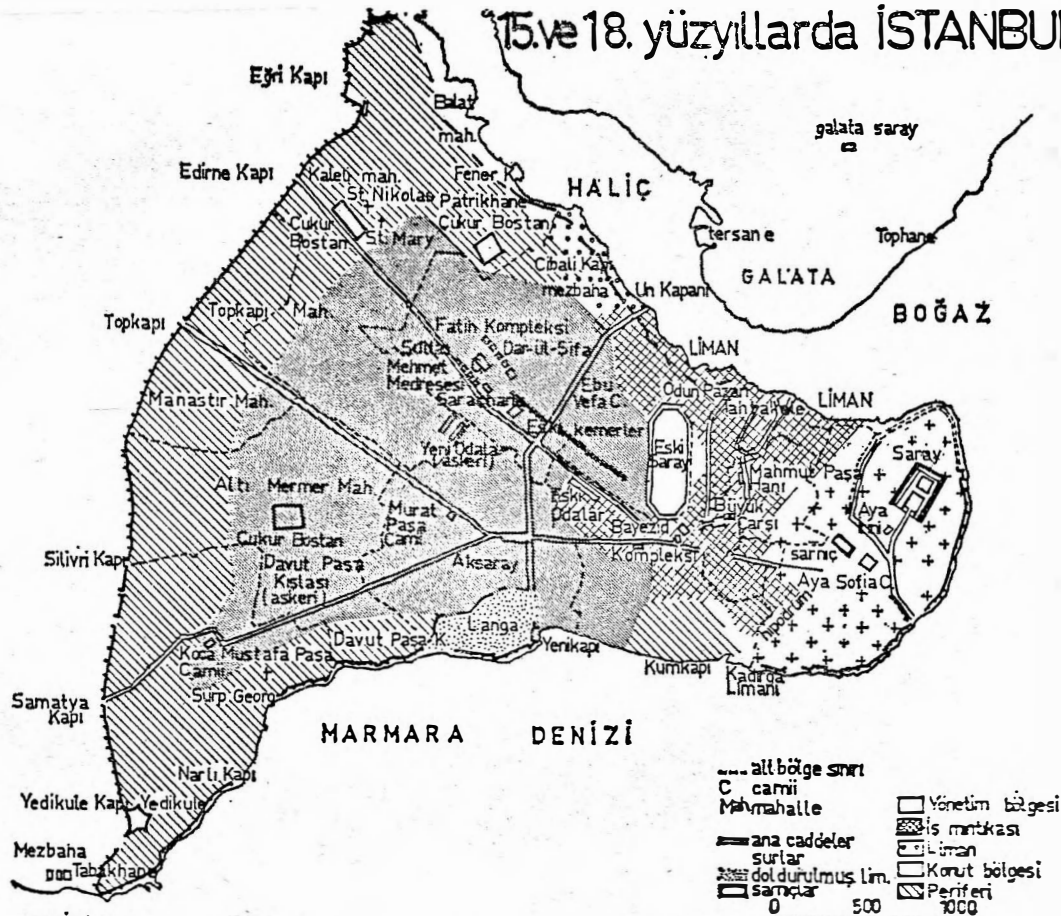
Asya'daki geniş bir hinterlandla bütünleşmekteydi. İş merkezi, konut alanındaki yerleşme kalıpları gene Bizans devrindeki dokuyu sürdürmekteydi. İstanbul'da bu dönemde gözlenen nüfus artışı (göç ve mecburi iskân) temelde önceki dönemlerdeki olaylardan ötürü, ekonomik yönden çöken ve boşalan bir kentin restorasyonu amacını taşımaktadır.

15. yüzyıl başlarında Konstantinopolis'in özellikle konut bölgeleri büyük ölçüde boşalmıştı. Örneğin, 1403'de Timurlenk'e elçi olarak giderken kentten geçen Kastilyalı *Claviyo*, kentin boş arsalar, ekili bahçe ve bostanlarla dolu olduğunu bildiriyor.⁶ Gene 1419'da şehri ziyaret eden *Buondelmonte*, şehrin harap ve bölük pörçük halinden; 1433'de *Brocquère* ise, kentin yer yer ekili alanlarla bölündüğünden söz etmekteydiler. Esasen merkezdeki bürokratik kurumların saray ve iş çevresinin bulunduğu mekân dışında, Konstantinopolis, gerek Bizans gerekse Osmanlı devirlerinde ahşap binalar ve yangın artığı boş arsa ve bahçelerle ünlüydü.

Şehrin mekân organizasyonuna bakıldığında, geleneksel kent dokusuna özgü nitelikleri görüyoruz. Yönetim ve kontrol bölgesi, iş ve liman bölgesi ve konut alanı da bu geleneksel yapıya göre sıralanmıştır. Bu bölgeleri sırayla gözden geçirelim. (bkz. harita 2).

a) *Yönetim ve kontrol bölgesi*: Bizans döneminde sarayın, devlet büroları, yüksek tabaka konutları ve kentin tapınağının bulunduğu alan aynı özelliği devam ettiriyor. Fatih'in (bugünkü Beyazıt'ta Üniversitenin yerinde) yaptırdığı Eski Saray kısa zamanda terkedildi ve Topkapı sarayı'na geçildi. (Önce Çinili köşk ve sonra Topkapı sarayı yaptırılmıştır). Ayasofya kentin en önemli camii idi. Hipodrom At meydanı olarak benzer fonksiyonları yerine getirmekteydi. Genellikle yöneticilerin konakları da burada yer alıyordu.

15.ve 18. yüzyıllarda İSTANBUL

Önemle belirtilmesi gereken bir özellik, bütün geleneksel kentlerdeki gibi İstanbul'da da 19. yüzyıla kadar yönetim merkezinde kurumlaşan devlet ofislerinin yer aldığı sabit binaların olmamasıdır. Bu bölgede Saray ve Sadrazamlık (Sublime Port- Bab-ıalî) ve Bab-ı meşihat (Süleymaniye) dışında 19. yüzyıla kadar göze çarpan bir devlet ofisi yoktu. Bizzat şehrin belediye başkanı ve en yüksek yargıcı görevlerini yerine getiren İstanbul kadısı bile özel konutu nerede ise orayı makam ofisi ve mahkeme olarak kullanırdı.⁷ Kasımpaşa'daki Kaptanpaşa ofisini, Süleymaniye'deki Ağa kapısını ve Bab-ı meşihatı (Şeyhülislâmlığı) burada saymıyoruz. Kaptanpaşa donanmanın semtinde, yeniçeri ağası ise güvenlik görevi dolayısıyla iş bölgesinde bulunuyordu.

Fetihten sonra İstanbul; Balkanlar ve Anadolu'ya egemen olan bir siyasal gücün merkezi ve Karadeniz ile Akdeniz'in önemli bir uğrak noktası olma görevini sürdürdüğünden, nüfusun arttırılması için çalışıldı. 15. yüzyılda sürgün metodu ile Anadolu ve Rumeli'den, Karadeniz ülkelerinden getirilen müslim ve gayrimüslim nüfus grupları şehre yerleştirildi.⁸ Prof. Barkan şehrin nüfusunu bu dönemde 100.000 olarak belirliyor. Buna tahrir defterlerinde gösterilmeyen köle, asker ve medrese talebelerini de 1/5 oranında ekliyor. Schneider ise nüfusu toplam 60.000 - 70.000 civarında saptamaktadır.⁹

Gerek konut bölgesinde, gerekse çarşı ve liman mın-tıkasında, fetihle sonra cami ve imaret kurularak sosyal -ekonomik bir canlandırma ve yaratı yoluna gidildiği birçok yazarlarca tekrarlanmıştır. Ancak bütün bu faaliyetin ön plânda klâsik Bizans dönemindeki iktisadi, sosyal ve demografik kompozisyonun rehabilitasyonuna yönelik olduğunu hatta ilk anlarda eski binaların onarımı veya kiliselerin bazılarının camiye çevrilmesi

yoluyla sağlandığını gözden uzak tutmamak gerekir.

b) *Liman bölgesi ve çarşılar*'ın fonksiyonları temelde, Bizans döneminden sonra da aynı kaldı. Buralarda ekonomik faaliyetlerin restorasyonu amacıyla, muhtelif cami, imaret ve çarşılar ya yeniden yapıldı ya da eski yapılar onarıldı. (Mahmud paşa camii sonradan inşa edilen Mısır çarşısı, Büyük bedesten gibi). Bu bölge limandan bugünkü Bayezit'e kadar uzanıyor. Dışar yandan kentin önemli medreseleri de konut bölgesi ile bu bölge arasında yer almaktadır.

15. yüzyılda bugünkü Sirkeci'den başlayarak Haliç içlerine kadar liman faaliyetinin genişlediğini gözlüyoruz. Limandaki boşaltma işlemlerinde (sadece gerekli tüketim maddeleri için) mekân düzeyinde bir tür uzmanlaşmanın belirdiğini de görüyoruz. Yemiş pazarı iskelesi, Unkapanı, Yağkapanı, Odun pazarı iskelesi, Balat ayrı tüketim maddelerinin boşaltıldığı iskelelerdi. İstanbul'a Kırım, Tuna ve Karadeniz'den gelen; bal, yağ, un ve diğer zahire Haliç içindeki bu iskelelerde boşaltılır, onları kontrol eden eminler de orada olup, gelen erzakın depolanması ve işlenmesiyle uğraşan esnaf da bu iskelelerin çevresinde faaliyet gösterirdi. Bugünkü Tahtakale, depolama, alış - veriş gibi limana bağımlı faaliyetlerin en çok yoğunlaştığı yerdı.

Bugünkü Eminönü, 15 - 17. yüzyıllarda liman merkezi fonksiyonlarına sahipti. Eremya Çelebi, Mısır'dan ve uzak adalardan gelen gemilerin burada gümrük emniyeti önünde durup, kontrol için beklediğini bildiriyor.¹⁰ Uzak ülkelerden gelen malların depo edildiği antrepolar ve satışının yapıldığı Mısır çarşısı da bu nedenle burada bulunmaktadır. Esir ticaretine bakan «pencik emini» Eminönü'ndedir. Eminönü ve Unkapanı arasında Balıkpazarı yer alıyordu. Esasen antik şehirlerde de (örneğin Priene) balık pazarının diğer pazardan uzman-

laşmış ayrı bir alan olduğunu biliyoruz. Bu daha çok alışverişin yoğunluğu ve sağlık nedenleriyle oluşan bir ayırımdır. Kalabalık antik ve feodal metropollerde görülen bu ayırımı her kentte görmek olanağı yoktur. Bu pazar bugünkü yerinde yani Mısır çarşısı'nın batısındadır. Balık pazarından sonra Haliç içlerine (batıya) doğru gittiğimizde sebze pazarı, odun pazarı ve hapishaneyi (borçlu ve hilekârların kapatıldığı Baba Cafer zindanı) görüyoruz. Bu merkezdeki doku Bizans döneminin aynıydı. Bundan sonra gelen Unkapanı söylendiği gibi kentin gerek duyduğu Dobruca ve Karadeniz'den getirilen buğday ve unun boşaltıldığı ve ekmekçi esnafının faaliyet gösterdiği yerd. Bu bölgede yoğun iş hacmi dolayısıyla İstanbul kadısının bir naibi bulunmaktaydı.

İstanbul'un geleneksel kent özelliklerini gösteren bu mekân kalıpları uzun yüzyıllar içinde aynıydı. Kontrol ve iş bölgesindeki genişlemeler, belirtildiği üzere sadece kentin doğal hinterlandı'nın büyümesi ile açıklanabilir.

c) *Konut bölgesi*: Geleneksel kentte konut bölgesindeki farklılaşma; gelir ve statüden ileri gelmeyip, etnik ve dini farklara dayanır. Bunu İstanbul'da da görmek mümkündür. Yani şehrin konut bölgesinin merkez ve iç kısmında müslüman nüfus, periferide de gayrimüslim azınlıklar ve sistem dışı gruplar yerleştirilmiştir. Bu nedenle konut bölgesinin; bekâr odaları ve hanların bulunduğu geçiş bölgesi (transition area) niteliklerine de sahip olan iş bölgesinden sonra geldiğini belirtip; İstanbul nüfusunun ve mahallelerinin büyük kısmının yer aldığı bu bölgeye göz atabiliriz. İlk olarak konut bölgesinin merkezinden, yani İslam mahallelerinden başlayacağız. İstanbul'da bugünkü Aksaray, Lâleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Atikali, Diz-

dariye müslüman nüfusun yaşadığı geniş bölgeydi.

Fetihden sonra şehir, eski Konstantinopolis örneğine uygun olarak 13 nahiyeye ayrılmıştı. Bu 13 nahiye içinde 219 mahalle yer alıyordu.¹¹ Tabii mahalleler eski kiliselerin etrafında, yani eski ünitelerin bulunduğu yerde gelişti. İlk zamanlar camiye çevrilen kiliselerin etrafında yerleşilmiş, sonraları yeni yerleşmelerle bazı yeni mahalleler de doğmuştur. Mahalleler başlangıçta mescidin veya caminin adıyla anılıyordu.¹² Fetihden sonraki yerleştirme süreci ve faaliyeti geleneksel şehrin tipik yerleşme kalıplarını büyük ölçüde bozmuştur. 1455'de Kocaeli, Saruhan, Aydın ve Balıkesir'den «Akırgün usulüyle İslam cemaatler getirildi.

Bütün geleneksel kentlerde olduğu gibi Osmanlı mahallesinde de fakir zengin çoğun aynı yerdedir. Mahalleler kentin bir dilimi olarak temelde birbirine benzer dokuya sahiptir. Ortada cami, okul ve hamam vardır. Mahalle nüfusu toptan bir cemaat sayılır. Bekârlar burada yaşamaz. İstanbul'da «bekâr» işçiler, iş bölgesi dahilindeki «bekâr hanları»nda kalırdı.

Semtlerde sınıfsal bir nitelik pek görünmez. Gerçi, Çarşamba, Süleymaniye ve Fatih; medreselere yakın olduğundan «ulema semti» diye bilinirdi. Bununla beraber bütün geleneksel kentlerde olduğu gibi mekân-daki farklılaşmayı sosyal statü ve gelir farklarından çok, dini-etnik ayrımının belirlediği İstanbul'da da görüldüğünden böyle bir ayrım genelleştirilemiyor.

Şehrin nüfus yerleştirilemeyen veya yangın artığı boş arsalarla dolu olduğu da bir gerçektir. Esasen geleneksel İstanbul, sebze gereksinimini de kısmen bu alanlardan ve sur dışındaki bostanlardan karşılardı. Örneğin 17. yüzyılda Bayrampaşa deresi, Langa bostanları, Yenibahçe böyle idi.¹³ Yakın zamana kadar Çukurbostan ve Langa'da bu durum görülebilirdi. Kentin çeşitli

yerlerinde pazarlar vardı. Bu haftalık pazarlar konut bölgesinde de kuruluyordu. Bunların kurulacağı yerin saptanması, gereğinde değiştirilmesi İstanbul kadısının Saray'dan alacağı izne bağlıydı. (Pazar yerleri bütün ülkede merkezi hükümetçe saptanır ve ekonomik örgütün mekân boyutunda düzenlenmesi olarak düşünölmelidir. Bu pazarlara örneğ, Çarşamba, Perşembe pazarları, Aksaray, Fatih, Vefa pazarı —Balat'da Yenibahçe'de— Avrupa yakasında Salı pazarı gibi vb.)

Evler üç tipe ayrılıyordu, *süflî* (tek kat) *fevkanî* (iki kat) ve *mükellef* (geniş, büyük). Her ev ayrı bir hane olarak vergi ve nüfus tahrirlerine işleniyordu. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen *Schweigger* bu konutları çok kötü ve ucuz binalar olarak niteler.¹⁴ Yüksek tabakanın konutlarında bile kalitenin yükselmesi İstanbul'da 18. yüzyılda görölen bir olaydır. Dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar yaygındı. Bununla beraber şehrin merkezini radyal olarak kesen sokaklar Avrupa'da da yeni çağların bir olayı idi. Semtlerdeki, su yolu, çeşme, hamam, mescit gibi tesisler mahalleli tarafından korunup onartılır. Konut bölgesinin bitiminde surlara doğru, eski Konstantinopolis'deki gibi kışlalar ve askeri alanlar yer alıyordu. (Davutpaşa kışlası) Kentde asker sayısı 1475'de 12.800 - 1521 yılında 24.146 idi.¹⁵ 1699'da sayıları 100.000'e ulaştı ise de asker bu tarihte artık sadece asker değildi, başka mesleklerle de uğraşıyorlar ve hepsi de İstanbul'da bulunmuyorlardı. İstanbul nahiyelelerinin %30'u II. Mehmet, %50'si II. Bayezid, %15'i ise 1512 - 1546 döneminde örgütlenmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında şehirde artık güçlük yaratan aşırı bir nüfus yığılması meydana geldiğini belirtmiştik.

d) *Azınlık mahalleleri (çevre)* Her geleneksel kentde olduğu gibi, İstanbul'da da sistem dışı grupların ya-

şayacağı arazi sınırlandırılmış ve belirlenmiştir. Bu semtlerde konut ve özellikle kilise, okul, yetimhane gibi binaların yapımı - onarımı, bundan başka altyapısal tesislerin genişletilmesi veya onarımı özel izne bağlıdır. Bütün bu uygulamaların sonucunda yer darlığı ve sıkışık bir yerleşme düzeni ortaya çıkmıştır ve bu durum kentsel hizmetlerin düzensizliğine ve temizliğin noksanlığına neden olmaktadır. Esasen bu tür hizmetleri mutlaka her cemaatin kendisinin gerçekleştirmesi istenir. İstanbul'da azınlık cemaatler, şehrin Marmara, Haliç ve surlara bakan çevre kesiminde yerleştirilmişlerdi.

İstanbul'a fetihden hemen sonra İslâm nüfusun yanıbaşında, gayrimüslim nüfus grupları da getirilmiştir. Örneğin 1455'de getirilen İslâm grupların yanında, aynı yıl kente ilk Yahudi cemaati yerleştirilmişti. (Bahçekapı - Eminönü arası) II. Mehmed Ermenileri de Sulumanastır ve Samatya'ya getirtti.¹⁶ Hükümdar ilk olarak 1454'de Ortodoks - Rum patrikliğine Gennadios'u atamıştı. Şimdi 1461'de bir Ermeni patriği ve hahambaşı da atanıyordu. Kolonizasyon devam etti. Bununla beraber 16. yüzyılda bu kolonizasyon faaliyeti yavaş yavaş sona erecektir. Çünkü kentin nüfusu artık hadden aşırı bir düzeye çıkmıştı.

1477 sayımına göre (Hicri 882) nüfus şöyledir:¹⁷

	Hane	%
Müslim	8951	60
Rum	3151	21,5
Yahudi	1647	11
Ermeni	372	2,6
Kefeli Latin ve Karaim	267	2
Karaman Erm. ve Rumu	384	2,7
Çingene	31	0,2
	14803	100

Tabiatıyla, Rum, Yahudi, Ermeni, Çingeneler şehrin periferisindeki semtlere çepeçevre yerleştirildi. Latinler Galata'da bırakıldılar. Esasen sürgünle gelen her grup, cemaatler halinde yerleştirilmekteydi. (Bu özellik Müslüman nüfus için de söz konusudur. Müslümanlar cemaat halinde getirilip, her cemaat bir mahalle teşkil ediyordu) Galata'daki durumun da buna paralel olduğu görülür. İstanbul'da azınlık nüfus resmen altı gruba ayrılmıştı. Bu azınlıkların cemaat örgütü kadar, yerleşme kalıplarını da belirlemektedir. Prof. İnalcık bu altı grubu şöyle sıralıyor: 1) Rum, 2) Ermeni, 3) Yahudi, 4) Galata Frenkleri, 5) Karaimler, 6) Galata Rumları.¹⁸ Galata Frenkleri ve Rumları bu ayırımdan da anlaşılacağı üzere İstanbul'da değil Galata'da idi. Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat örgütleri resmen tanınmış ve onaylanmış imtiyazlara sahipti. 16. yüzyılda bütün azınlık cemaatler, mahalle ve örgütleri bakımından artık İstanbul'un tipik görünümü içinde yerlerini almışlardı. Bu mahalleler belirtildiği üzere bütün geleneksel kentlerdeki gibi kentin cidarında yer alıyorlardı.

Doğudan batıya şehrin çevresini dolaşarak inceleyelim. Buna göre; başlangıçta Bahçekapı civarında İtalyanlar vardı. Esasen Haliç'in ağzına rastlayan kısımda, Bizans döneminde Latin kolonistler son zamanlarda da Venedikli tüccarlar ve Venedik bailo'sunun oturduğu biliniyor. 15. asırda tahrir defterlerinde burası «Arslanlı Ev Mahallesi» ve «Venedik Lonca Mahallesi» diye kaydedilmiştir.¹⁹ 15. asırdan sonra bütün yabancılar Galata tarafında toplanmıştır. Kefe'nin zaptından sonra Karaim Cemaati Hasköy'e yerleştirildi. Yahudiler bugünkü Eminönü civarında idi. 17. asırda bir yangından sonra burada oturmalarına izin verilmedi. Valide Turhan Sultan burada cami yaptırdığından (Yeni ca-

mi) Yahudilerin tümü Balat'a nakledildi. Bundan başka Hasköy'de de ikinci kalabalık grup vardı. Unkapanı'ndan sonra gelen Fener semtinde Rumlar oturuyordu.

Fetihden sonra kendilerine makam olarak *Pammakaristos* kilisesini seçen Rum patrikleri de bir zaman sonra Fener semtinde yerleştiler. (16. asır). Fener; fakir Rumlar kadar zengin Fenerli ailelerin de oturduğu bir yerdi. Eremya Çelebi 17. asırda Fener'de 11 tane aristokrat Rum ailenin bulunduğunu bildirir.²⁰ Bunların 17. yüzyıldaki Rönesans etkisini taşıyan taş binaları yanında, fakir tabakanın oturduğu sefalet apartmanları yer alıyordu. Bu ahşap yüksek binalar bugün de tipik *slum* fonksiyonu görüyor. Balat'da bu tip binalara eskiden «yahudhane» denirdi. Fener'de ayrıca Eflak-Bugdan voyvodalarının İstanbul'daki konutları da yer almaktaydı. Bu geleneksel kentin tipik özelliğini bir kere daha kanıtlayan bir durumdur. (azınlık mahallelerinde de yerleşme düzeni gelir ve statü farkına göre değildir. Aynı cemaatin fakir ve zengin aileleri aynı yerde yaşamaktadır.) Fener'den batıya ilerlediğimizde Balat'a geliriz. Burası temelde bir Yahudi semti olmakla beraber Rumlar da yaşıyordu. (Eremya Çelebi burada Hireşdegabet adlı bir Ermeni Kilisesi de olduğunu ve Balat'da bir mahalle teşkil etmeksizin dağınık halde 80 kadar Ermeni hanesinin bulunduğunu bildiriyor.)²¹ 16. yüzyılda Avrupa'daki baskılardan dolayı hahambaşı *Isaac Sarfaty* Avrupa'dan Eskenazi Yahudileri de Türkiye'ye yöneltmişti. Fakat İstanbul Yahudileri temelde Safarad (yani İspanyalı)'dır. Avram Galanti, İstanbul Yahudilerinin de cemaatler halinde örgütlenip yerleştiğini belirtiyor. (Balat cemaati, Hasköy cemaati gibi). Yahudiler karşı sahilde Hasköy'de de yerleşmişti. Galanti; Hasköy'ün en kalabalık yerleşme yeri olduğunu söylüyor.²² 16.

yüzyılda Yahudi nüfus 36.000 kadardı. Bu asırda Türkiye, Polonya ile birlikte Avrupa'daki Yahudi nüfusun başlıca sığınma merkezlerinden biri haline geldiğinden, nüfusları arttı. Eyüp'e doğru sur içlerinde Yahudi cemaati yaşıyordu. Balat ve Eğrikapı'da yoğun halde bulunuyorlardı. Eğrikapı'da bugün terkedilmiş bir Musevi mezarlığı ve sinagog bulunmaktadır.

Azınlık semtlerindeki çarşılarda; Rum, Ermeni ve Yahudi esnaf birlikte işlerdi. Esasen bu üç cemaate mensup esnaf ve zenaatkâr şehrin diğer yerlerindeki çarşılarda da Türklerle birlikte faaliyette bulunuyor ve loncaların da üyesi oluyorlardı.

Şehrin batı yakasında surların dibinde Sulukule'de, Çingeneler ve Ermeniler vardı. Gene Türkçe konuşan ve ibadet eden, Karaman Rumları da Narlıkapı ve Yedikule arasındaydılar. Sulumanastır'da ise Ermeniler bulunmaktaydı.

Bundan sonra Marmara sahilinde bulunan Samatya gelir. Bu semt Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı semttir. Buradaki *Surp Kevork* kilisesi başlangıçta Ermeni patriklik makamı idi. Ancak Ermeni nüfusun, Marmara sahillerinin doğusuna doğru yayılıp kalabalıklaşmasıyla 1641'de patrikler de Kumkapı'ya geçti. Böylece Kumkapı, Yenikapı, Samatya; Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu kıyı semtleri oldu. Ermeni nüfus büyük olasılıkla 1453'ten sonra Rumlara karşı bir denge öğesi olarak geniş ölçüde yerleştirilmiş ve Rum patriğinden sonra, 1461'de Bursa piskoposu *Hovagim*, Ermeni Patriği olarak atanmıştı.²³

İstanbul Surları Dışındaki Mahalleler

Surların dışındaki mahallelerin İstanbul tarihinde ayrı bir önemi vardır. Aslında endüstri öncesi kentlerde surdışı mahalleler ana kentle olan ilişkisi yönünden mo-

dern banliyölerden farklı bir niteliğe sahip yerleşmelerdir. (Macarca Varoş, Alm. Vorort) Bu yerleşim birimlerinin ortaya çıkışı başlıca iki nedene dayanıyor. a) birinci neden şehrin sağlık ve temizliği yönünden belirgin ölçüde sakıncası olan faaliyet dalları ve bu dalda çalışan nüfusun bulunuşu (Çömlekçilik, dericilik, camcılık, yendiğalarda barut, mezbaha) b) ikinci neden de; şehrin günlük toplumsal ve ekonomik yaşamı ile yoğun ilişkileri olmayan grupların bulunmasıdır. Bunlara alt gelir gruplarına giren bir tabakayı da eklemek gerekir (balıkçı, meyvacı, sebzeci, sütçü, dar gelirli ve inzivaya çekilen şehirliler, manastır, tekke, zaviye mensupları...) Nihayet kentin dışındaki bir kesim dış ticaret kolonisi olarak gelişebilir. Eski Moskova'da *Sloboda*, İstanbul'da *Galata* böyledir. Metropol İstanbul'da her üç tip yerleşimi de bulmak mümkündür. Birinci nedenle doğan yerleşmelere örnek;

a) Bugünkü Yedikule ve Kazlıçeşme 16. yüzyıldan beri dabbag (derici) esnafının iş ve konut yeri idi. Mezarlıklar ve bostanlar da buradan başlıyordu. (burası aynı zamanda mezbaha idi) Gene Haliç kıyısındaki Ayvansaray - Eyüp çömlekçi bölgesi idi. Galata'daki Hendekdibi, mumcuların iş yeri idi. Bu faaliyetler ve faaliyet grupları sağlık, temizlik ve yangın tehlikesi nedeniyle sur dışına çıkarılır. Tophane de 18. yüzyıl ortalarına kadar Galata bölgesinin kenarında bir yer sayılır. (Örneğin Venedik'te de Ghetto periferidedir ve başlangıçta baruthane idi.)

b) İkinci nedenle ortaya çıkan yerleşmelerin ilk örneği Eyüp'tür. Bunlar modern metropoldeki banliyölerden farklı olup; emeklilerin, bostancı, balıkçı, kayıkçı gibi alt gelir gruplarının ve münzevilerin yaşadığı yerlerdir. Eskiden Bakırköy (Makriköy) Boğazlı köyleri, Kasımpaşa (Tersanelilerin bölgesi) bu tip yerleşmelerin tipik örneği idi. Esasen Azepler Mahallesi ve Kasımpaşa

16. yüzyılda tersane semti idi. Bu askeri bölgede 3000'e yakın donanma asker ve zabiti bulunduğundan bölgenin asayışı de donanmaya aitti.²⁴ 18. yüzyılda kente göç başlayınca, Kasımpaşa gibi semtler, toprağını terk eden köylülerin yığıldığı ilk gecekondu mahalleleri olarak ortaya çıktılar.²⁵ Boğaziçi köyleri ekonomik ve sosyal yönden kapalı birimlerdi. Bunlardaki değişim 18. yüzyıl sonunda meydana gelecektir. Kuruçeşme, Ortaköy ve Anadolu yakasındaki Kuzguncuk gibi yerler başlangıçta Rum, Yahudi, Ermeni, Türk, çeşitli grupların ayrı ayrı yaşadıkları semtlerdi.

İlginç iki yerleşme Galata ve Üsküdar'dır. 16. - 19. yüzyıllarda Galata; kentin, Atlantik iktisat bölgesi ile ilişkilerinin kurulduğu bölgesiydi. İstanbul'a göre değişik özellikleri olan bir nüfus kompozisyonuna sahipti. Galata'da, Cenovalılar, 1254'de Paleoglardan önemli imtiyazlar elde ederek koloninin hakimi oldular.

Bu vakte kadar şehrin bugün «Büyük Hendek caddesi» diye bilinen kesimi, surlarla çevrilmişti. 1267'den sonra bu koloni - kentin dışına taşan yerleşmeler görüldü. Osmanlı devrinde Galata'nın periferisi; Cihangir, Fındıklı, Salıpazarı'na kadar yayıldı. 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarında İspanya'dan gelen İslam göçmenleri (Moricos) bugünkü Tophane'ye ve Azepekapı'ya yerleştirildi. 16. yüzyılda Galata'da İslamlar 535 hane (%35) oran, Rumlar 592 hane (%39 oran), Avrupalılar 332 hane (%22 oran) ve Ermeniler 62 hane (%4 oran) ile başlıca cemaatlerdi.²⁶ «Pera» başlangıçtan beri yabancıların ve gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerd. Kilise ve vakıflar burada kurulmuştu. Galata'da daha çok liman faaliyetlerine yönelik iş kolları, örneğin yelkenciler çarşısı ve gemi donanımına yönelik faaliyetler veya sağlık yönünden sakıncalı, yangın tehlikesi olan iş kolları yer almaktaydı.

Anadolu yakasında Üsküdar, 18. yüzyıla kadar bir peyk kent durumundadır. Asya ile olan ticaretle önemli bir konaklama ve antrepo merkeziydi. Bu çerçevede içindeki işkollarında çalışan esnaf ve kayıkçı ve yerel görevliler Üsküdar'ın nüfusunu oluşturunuyordu. Anadolu'dan kopup gelen nüfus ile Üsküdar, önceleri önemli ölçüde bekâr, işsiz ve vasıfsız işçi kalabalığının; 10. yüzyılda da ilk gecekondulaşmanın alanı oldu. Bu ilginç semtin bir toplumsal tarihi yazılmadı. Tek istisna R. Ekrem Koçu'nun tulumacı hikâyeleri ve halk şairlerinden toplayıp yazdığı hikâye ve olaylarıdır. Üsküdar'ın büyük kentle bütünleşmesi 19. yüzyıldan itibaren, Kadıköy'le birlikte olup, ilginç bir gelişim göstermektedir.

18. Yüzyılda Kenti Dokusunda İlk Değişme Belirtileri

Şehrin bu geleneksel yerleşme düzenindeki değişimin ilk belirtileri 18. yüzyılda meydana gelmeye başladı. Gerçekte ülkenin ekonomik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmesine rağmen, yönetici sınıfın elinde toplanan servetler gösterişli tüketimi arttırmaktadır. Diğer yandan Karadeniz'in ulaşımını ellerine geçiren armatör Fenerli Rumlar ile İstanbul'daki elçilik heyetleri 18. yüzyılda belirgin ölçüde yeni bir yaşam biçimi doğuruyordu.

Bu durumda gerçek anlamda olmasa bile bir sayfiye yaşamı ortaya çıkmıştır. Kâğıthane'deki eski bahçeler; kasırlar ve bahçeler ile süslenmeye başladı. Boğaz'ın eski münzevî köylerinde birbiri ardından yalı, köşk ve bahçeler kuruluyordu. Fakir balıkçı köyleri olan Yeniköy ve Tarabya zengin Rum armatörlerin yalılarıyla süslenmeye başladı. (Burası 19. yüzyılda tam bir banyo haline gelecektir.) Bu armatörler birkaç gemi sahibi olup, Tuna - Karadeniz, Kırım'daki limanlar arasında narenciye, odun, tahıl taşımacılığı yapıyordu. Bunların ilülerinden biri *İpsilanti* idi.

Boğaz'daki Kuzguncuk, Beylerbeyi, Ortaköy, Kandilli gibi semtler bu yalıların yapıldığı merkezler oldu. Buralardaki etnik kompozisyon da daha karışık bir görünüm aldı. Yani İstanbul 18. yüzyılda gerçek anlamda banliyölere sahip değilse de mevsimlik eğlence ve sayfiye ünitelerinin doğuşu görülmektedir.

Diğer yandan Kâğıthane'de bir kâğıt fabrikası, aynı bölgede mühendishaneler (okul) kentin dışında modern kışlalar (Selimiye) yapılmaya başlandı. Bütün bunlar şehrin mekân organizasyonunda sahte bir banliyöleşmeye (pseudo suburb) neden oluyordu ki, gösterişçi bir tüketim ve kamusal harcamaların bu sahte banliyöleşmenin başlangıcını yarattığı görülüyor.

18. yüzyılın asıl olgusu, Anadolu'dan kopup gelen bekâr erkeklerin ve hatta ailelerin büyük şehri yığın yığın doldurmasıdır.²⁷ Bu olgu nedeniyle; iş bölgelerinde bekârların yaşadığı geniş sefalet yuvaları, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar'da ise gecekondulaşmanın ilk şartları doğmaya başladı.

Mekânsal yapıdaki temel değişimler, yani banliyölerin, gecekondu ve slumların doğuşu ise, 19. yüzyıldaki modernleşmenin getirdiği bir olgudur. 18. yüzyılı bu döneme bir hazırlık olarak görmek gerekir.

19. Yüzyılda İstanbul'un Modernleşmesi

19. yüzyılda Dünya tarihinde önceki çağlara göre hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişim Balkanlar ve Ortadoğu'nun metropolü olan İstanbul'da da kendini gösterdi. Bin yıldır Dünya ekonomisinin ve kültürünün merkezlerinden biri olmasına rağmen, İstanbul önemli bir yapısal değişime geçirmemişti. Şimdi ise metropol İstanbul yaşadığı çağa ayak uydurmaktadır. Bu gelişimi şehrin kurumlarında, artan nüfus ve büyüyen yüzölçümünde, hepsinden önce de mekânsal düzeninde gözlemek mümkündür. (bkz. harita 3)

1840-1940 dolaylarında İSTANBUL

Merkezi İş Bölgesi
İskan alanları
Gecekondu alanları
Çöküntü mntikaları
Banliyöler

HARİTA : 3

HARITA : 3

Bu değişmeyi şhrin mekân düzenini etkileyen şu öğelerin ortaya çıkışıyla açıklayabiliriz; a) gecekondulaşma) b) banliyölerin doğuşu, c) sınıfsal yapının ayrıntılarıyla mekâna yansıması, d) iş merkezindeki değişme ve kaymalar sonucu çift merkezin doğuşu, e) (trans. area) geçiş bölgesinin belirgin şekilde ortaya çıkması, f) daha önce kentle bütünleşmemiş olan çeşitli semtlerin merkezle organik bir bütünleşmeye doğru gitmesi ki bunda kent içi ulaşımın modernleşmesi de büyük rol oynamaktadır.

Bütün bu özelliklere rağmen 19. yüzyıl İstanbulu halen çağdaş metropollerin düzeyinde değildi. Ama İstanbul bu dönemde, önceki çağlarda görülmeyen bir nüfus artışıını yaşadı. 1829'daki ilk sayımda 359.000 olarak saptanan nüfus 1918 yılında 700.000'e ulaşmıştı.²⁸ Bu artışıın 16., 17. ve 18. asırlardaki gibi bekâr, işsiz ve tek tük ailelerden çok, ailece yapılan göçler, özellikle Rumeli eyaletlerinden yapılan göçlerden ileri geldiğini gözönüne almak gerekir.

Diğer yandan İstanbul; Beyrut, Selanik, Pire yani bütün doğu Akdeniz limanları gibi 19. yüzyılda Atlantik endüstri bölgesinin hayat alanına girmişti. Bu kentler Avrupa için artık sadece ticaret limanları olmaktan öte; yerleşilen, antrepo - tesis kurulan, hinterlandlarının ürünlerinin işlenip nakledileceği merkezler durumuna gelmişti. Bu şehirler arasında özellikle İstanbul; artık batılı tüccar, komisyoncu, inşaatçı ve bankerlerden meydana gelen bir kalabalığın yaşayacağı kent olmuştur.

Diğer bir değişme; ölkedeki demiryolu, denizyolu gibi ulaştırma ağlarına bağlı olarak ortaya çıktı. İstasyon ve liman tesisleri; uzun mesafe ulaşımı kadar, kent-sel ulaşımı da değiştirdi. Kentin dokusundaki ve mekân-

sal düzenindeki değişmeleri etkiledi. 19. yüzyılda Türkiye'nin kayda değer bir endüstrileşme sürecine giremediğini biliyoruz. Ancak dış dünya ile bütünleşmelerin az gelişmiş metropolün yapısında yarattığı değişmelere göz atalım;

a) *Merkezi yönetim bölgesi* : 19. yüzyılda bürokrasinin modernleştiği birçok idari organların kurumsallaştığı görülüyor. Kurulan nezaretler (bakanlık) artık Sadaretin dışında yönetim ve iş bölgesinin her tarafında yer alıyor. Saray, modern şehirlerdeki gibi merkez bölgenin dışına taşınmıştır. (Dolmabahçe, sonra Yıldız) Yönetim bölgesinde ve diğer kısımlarda sokak ve yol yapımı artıyor. 19. yüzyılda kârgir bina yapımının teşvik edildiği görülüyor. Bütün bu değişim, en başta modern belediye idarelerinin kuruluş ve faaliyetini gerekli kılmıştı.

b) *İş bölgesinde değişmeler, çift merkezli metropolün ortaya çıkışı*: Eski iş merkezinin yapısı değişmekte, yeni tip iş hanları ortaya çıkmaktadır. Değişen ticari yapı, modern anlamdaki uzmanlaşma da, daha çok dış dünya ile olan ilişkilerin yoğunlaştığı Galata ve Beyoğlu'nda görölmektedir. Galata, Beyoğlu modern ilişkilerin görüldüğü iş bölgesi durumuna geldi. Ticarethane, büyük mağaza ve bankalar gelişmişti. Özellikle Karaköy'ün aktif bir merkezi iş bölgesi olması ve Beyoğlu'ndaki konut bölgesiyle ilişkisinin yoğunlaşması, Avrupa'nın ilk metrolarından birinin burada faaliyete geçmesini gerektirmiş ve 10 Haziran 1869'da «Tünel» işletmeye açılmıştı. İş ve konut bölgeleri arasındaki bu yoğun trafik; tramvay işletmesinin kurulması, yolların açılması ve genişletilmesi gibi çalışmaları gerektirdi. Özellikle iş bölgesinde bir uzmanlaşmanın mekâna yansıdığını Beyoğlu tarafında görüyoruz. İstanbul'da geleceksel çarşı düzeni büyük ölçüde devam ederken, bu-

rada mağazalar, ticarethane ve depolama faaliyetleri belirgin alanlarda toplanmaya başladı. Böylece İstanbul 19. yüzyılda iki merkezli bir metropol olmuştur. Bu konut alanında ve kentin cidarında da etkisini gösteren ikili bir yapıyı doğurmuştur. Gene Beyoğlu bölgesindeki geçiş bölgesi; İstanbul'a nazaran daha belirgin özellikler taşıyordu. Beyoğlu'nun Yüksekalkadırım, Asmalımescit gibi semtleri; ucuz otel, pansiyon ve lokantaların toplandığı, kriminal potansiyeli yüksek bir bölge olarak ortaya çıktı.

c) *Konut bölgesi*: Konut bölgesinde İstanbul yakasında büyük değişimler görülmezken, Beyoğlu tarafında hızlı bir değişim göze çarpmaktaydı. Herşeyden önce Beyoğlu konut bölgesinde mimari bakımdan bitişik düzen binalar, kârgir yapılar artıyor, etnik yönden karışma ve sosyal sınıflaşmaya göre bir mekânsal biçimlenme göze çarpıyordu. Konut alanı Beyoğlu'nda genişlemiş, o vakte kadar kentin periferisi ve mezarlık olan yerlerini bile kapsamaya başlamıştı. Örneğin bugünkü Taksim gezisi önceleri Latin mezarlığı iken bu mezarlık Feriköy'e nakledildi²⁹ ve ora konut alanı içinde kaldı. Gene park vs. gibi kamusal eğlence alanları kuruluyordu. (Tepebaşı bahçesi) 20. yüzyıl başında apartman yaşamı bu bölgede tipik hale gelecektir. Bu modernleşen yaşam ve yerleşme kalıpları; ulaşım, sağlık, itfaiye gibi belediye hizmetlerinin de Beyoğlu yakasında mükemmelleştirilmesini gerektirdi. Buna karşılık İstanbul yakasında bu konuda değişimler yavaş oluyor ve kârgir binalarla dolu Beyoğlu eski İstanbul'un ahşap yapılarına ve harap semtlerine tepeden bakıyordu. Eski İstanbul'da azınlık mahalleleri halen aynı kompozisyondaydı. Ancak varlıklı sınıflar Balat, Fener ve Samatya'yı terkedip, Beyoğlu tarafına geçiyordu. Beyoğlu'nda ise mekân düzeni etnik - dini ayırıma göre biçim-

lenme özelliğini hızla kaybetmekteydi. Bununla beraber bu bölge İstanbul'da henüz dar bir alandaydı. Asıl büyük alanda eski özelliklerin devam etmesi, kentin tümünde belediye hizmetlerinin birliği konusunda güçlükler yaratacaktır. Diğer taraftan özellikle sur dibindeki mahallelerde ayak esnaflığı, hamallık gibi işlerle geçinen alt gelir grubundan ailelerin yerleştikleri sefalet mahalleleri doğarken (Karagümrük, Haseki) azınlık mahallelerinde de bir *slumlaşma* söz konusu oluyordu. Balat, Fener, karşı tarafta Hasköy yavaş yavaş *slum* (sefalet mahallesi) bölgesine dönüştüler ve bu durumlarını halen sürdürüyorlar. Bölge o zamandan beri atölye, tersane gibi yarı endüstriyel tesislerin etrafında biçimlenmiş sefalet mahalleleriyle tanınıyor.

Şehrin periferisindeki mezbaha, küçük atölyeler doğdu. Haliç kıyısında mezbaha ve atölyelerin arttığı görülmüyordu. Bu ilk çevre kirlenmesi sorunlarını da yaratmaktaydı.

d) *Banliyö semtlerinin doğuşu* : 19. yüzyılda banliyö, İstanbul'un önemli bir olgusu olarak gelişti. Ulaşım araçlarının ön planda vapurun ve tramvayın kullanılmasıyla Boğaz'ın her iki yakasındaki semtler (özellikle Avrupa yakası) Kadıköy ve sonraları Makriköy (Bakırköy) ve Yeşilköy (Ayastefanos) önemli banliyö merkezleri oldular. Tarabya - Yeniköy yazlık sefarethanelerin ve levantenlerin bölgesi oldu. Adalar da kentle organik bir bağa girdiler. Buralarda modern belediye idareleri de Beyoğlu Belediyesinin hemen ardından kuruldu.¹⁰⁰

Ulaşım olanaklarının artmasına rağmen, İstanbul az gelişmiş bir metropoliten merkez olduğundan; kayıkla, buharlı geminin, atlı araba ile tramvayın yan yana ulaşım ağını tamamladığı bir kentdi. Mekân düzeninde ki değişimler de bu az gelişmiş metropoliten alanın

özelliklerini taşımaktadır.³¹ Gecekondulaşma da bu gibi bir gelişim sonucu ortaya çıkan bir olgudur.

e) *Gecekondulaşan bölge* : Bu dönemde İstanbul'a gerek Anadolu'dan, gerekse Rumeli'den gelip yerleşen bir kitle, surların batı yakasında, Eyüp'te, Hasköy, Kasımpaşa ve Üsküdar taraflarında gecekondu semtleri yaratmaya başlamışlardı. Örneğin, Beyoğlu'nun yanıbaşında Kasımpaşa ve Hasköy, Okmeydanı, Pera'daki yaşıntıya tamamen ters düşen bir yaşam biçiminin görüldüğü, alt gelir gruplarının yaşadığı semtlerdi. Gene Anadolu yakasında Kadıköy'e göre Üsküdar'ın bazı semtleri de bu görünümdeydi. Bu ikileşme belediye dairelerinin de dar alanlarda kurulmasını gerektirmiştir. Örneğin ilk Meclis-i Mebusanda mebuslar, Kasımpaşa'nın Beyoğlu Altıncı Dairesinin sınırları içine sokulmamasını eleştirdiklerinde; Reis A. Vefik Paşa, «Beyoğlu muhitinin isteklerinin Kasımpaşa gibi fıkara semti için lüks olacağını» belirtmişti.³² Şehirdeki dar gelirli ve işsizler kalabalığının doldurduğu bu semtler beledi hizmetler kadar sosyal ve ekonomik yönden de bir (urban disintegration) kentsel bütünleşememeyi getiriyordu.

Böylece şehirde 1930'lardan ve II. Dünya Savaşından sonra hızlanacak gecekondulaşma olgusunun başlangıcı ve bu olgunun oturduğu az gelişmiş metropoliten yapı 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve gittikçe büyüyen bir sorun haline gelmiştir. Esasen 19. yüzyıl bitişik yerleşme düzeni ile birlikte dağınık yerleşmenin de görüldüğü bir devirdi. Bu yüzden İstanbul nüfusuyla orantılı olmayan geniş bir alana yayılmıştı ve bu bütün beledi hizmetleri aksatan başlıca sorundu.

Amme İdaresi Dergisi, C. X, sayı 2, Haziran 1977 nüshası, s. 84 vd. «İstanbul'un Mekânsal Yapısının Tarihsel Evrimi» adlı makalenin gözden geçirilip kısaltılmışıdır.

Referanslar

- 1) Mayer, **Konstantinopol, Byzanz, İstanbul**, Akad. der Wissenschaften, Wien 1943. İncalcık «İstanbul» Enc. of İslam, vol IV, n. 224 - 240.
- 2) Mayer, age, s. 216 - 217.
- 3) J. Burckhardt, **Die Zeit Konstantin des Grossen**, Phaidon Verlag, Leipzig, s. 348. S. Runciman, **Byzantine Civilization**, Meridian Books Cleveland, N. Y. s. 11, Pr. 1970, s. 9 - 24.
- 4) Mayer, age, s. 220, Örneğin İmparator Theodosius'un adını taşıyan Theodisian birliklerin yerleştiği bölge böyledir. (bkz. harita 1, alan D) İlginç olan Mayer'in gösterdiği bu bölgede Osmanlı döneminde de Kapıkulu askerine ait Davutpaşa kışlasının bulunduğudır.
- 5) Mayer, age, s. 220.
- 6) Clavijo, **Embassy to Tamerlane (1403 - 6)** trans. from Spontak Guy le Strange, George Routledge and Sons, London 1928, n. 87 - 88.
- 7) Osman Nuri (Ergin) **Mecelle-i Umur-u Belediye**, cilt 1, n. 223.
- 8) Bu bilgi için bkz: H. İncalcık, **İstanbul**, s. 225 ve 238.
- 9) Ö. L. Barkan, **Recensement dans l'Empire ottoman**, J. ESIAO, vol. 1, s. 9 - 36, Schneider, **Die Bevölkerung Konstantinopols im XV Jahrhundert**, Nachd. der Akad. der Wissenschaften in Göttingen n. 44 ayrıca bkz: İncalcık, age, s. 239.
- 10) E. Çelebi, **Kömürcüyan, 17. asırda İstanbul**, çev: H. D. Andronayyan, İ.Ü. E.F. yay., İstanbul 1952, s. 15.
- 11) İncalcık, **İstanbul**, s. 229.
- 12) Ayverdi, **Fatih Dev.'de İstanbul Mahalleleri**, Ankara 1968, n. 8 - 88, s. 70 - 80.
- 13) Oberhummer, **Constantinopolis**, Pauly and Wissowa, **Metakritiken**, Verlag, Stuttgart 1899, Tafel VII - XXII ve İncalcık age, n. 234.
- 14) S. Schweigger, **Eine Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel**, Akad. Bruck. Graz 1964, s. 105 - 106.
- 15) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparat. Bütçeleri», İ.Ü. İkt. İ. Mec. yıl 1953, C. XV, s. 312 - 313.
- 16) Yerleştirmeler için bkz: İncalcık, age, s. 238.
- 17) İncalcık, age, s. 238, araştırmacı T. S. Arş. D. 9529'daki belgeyi elbette retmektedir.
- 18) İncalcık, age, s. 240.
- 19) age, s. 228 ve Barkan - Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri**, İst. Fetih Cemiyeti yay. No. 61, İstanbul 1970, s. 570.
- 20) Eremya Ç. **Kömürcüyan, 17. asırda İstanbul**, s. 16.
- 21) age, s. 21.

- 22) Avram Galanti, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, İstanbul 1941, Hüsn-ü Tabiat matbaası, C. I, s. 265, C. II, s. 230.
- 23) Eremya Ç., age, s. 16 - 17 ve bkz: İnciciyan, 18. Asırda İstanbul, çev. H. D. Andreasyon, Fetih yay. İstanbul 1976, s. 21.
- 24) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu Bütçeleri», s. 313.
- 25) İnalçık, İstanbul, s. 232 - 33.
- 26) age, s. 239.
- 27) İnalçık, age, s. 239 ve M. Aktepe «İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar», İ. Ü. E. Fak. Tarih Derg. C. IX, sayı 13 Eylül 1918, s. 1 - 30'da 18. asır başlarında şehirde Anadolu ve Rumeli'den göç edenlerin ve aile göçünün arttığı belirtiliyor.
- 28) İnalçık, age, s. 243.
- 29) R. E. Koçu, «Feriköy Mezarlığı», İstanbul Ans. C. 10, s. 5687.
- 30) İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, TODAİE, Ankara 1974, s. 152 - 153.
- 31) Bkz: M. Belik - Kıray, *Örgütlemeyen Kent*, Sosyal İlimler Derneği, yay. Ankara 1972, İzmir'in bu çağdaki benzer durumunu anlatan bir örnek olarak...
- 32) Meclis-i Mebusan Zabıtları, yay; H. Tarık Us, C. I, s. 117. 16 Nisan 1877 tarihli oturum.

İSTANBUL'DAN SAYFALAR

İLBER ORTAYLI

İstanbul, sayfaları çevrilmekle bitmeyen bir kitap; seyrine doyum olmayan bir resimdir. Burada sadece onun birkaç sayfasını çevirmeye çalıştım. İstanbul göznuru dökülmemiş.

bir bilim dalıdır. Bu şehirde uygarlık tarihinin her anından, her bucağından kalıntılar, renkler vardır ve bugün de ilginç bir değişimin içindedir. Bazı sorunları birlikte düşünmek isteğiyle...